

एका विचाराची जिवीत-कथा

< नी ३ केकेमा >

एका विचाराची जिवीत - कथा

[महात्मा गांधींचें जिवीत]

रवीन्द्र केळेकार

कोंकणी अणकार :
माधवी सरदेसाय

जाग प्रकाशन
गोंय

जाग प्रकाशन: ५५
EKA VICHARACHI JIVIT KATHA
Konkani translation by Madhavi Sardesai
of Ravindra Kelekar's Hindi book
'Mahatma Gandhi-Ek Jeevani.'

पयली खेप: १९९३
© गोदुबाय केळेकार
मोल रु. ८०=००

मुखचित्र: डॉ. सुबोध केरकार
मुद्रण आनी मांडणी:
गोवा पब्लिकेशन्स प्रा. लि.
मडगांव, गोंय.

उजवाडावपी:
सुमन्त रामचन्द्र केळेकार
जाग प्रकाशन
प्रियोळ, म्हाड्डोळ-गोंय ४०३ ४०४

छापणावळ:
अक्षय आर्टस्
मुंबय.

स. आनाशतासियु द आल्मैद हांच्या
पवित्र उगडासाक

प्राक्कथन

भारताक स्वातंत्र्य जोडून दिवपी एक आगळे वेगळे सेनानी, ह्या एकाच रूपांत आमी महात्मा गांधींकडेन पळेत आयल्यात. दुबावूच ना, तांगेले पुराय जिवीत भारत स्वतंत्र करपाच्या वावरांतूच चडशे खर्चलां.

पुणून गांधींची वळख इतल्यान सोंपना.

स्वतंत्र भारता उदेशीं ते संवसाराचे राजनितीक, अर्थनितीक आनी धर्मनितीक एक नवी देख दिवंक आंवडेताले. हे नदरेन पळेल्यार, गांधी ही फकत एक व्यक्ती उरना, एक विचार म्हूण मुखार येता.

लोहियांनी म्हळ्ळे, विसाव्या शतमानांत फकत दोनूच विचार संवसारांत वयर सरले. एक, अणुशक्ती. दुसरो, गांधी.

ह्या पुस्तकांत एक विचार ह्या रूपांत गांधींचे जिवीत विकसावन सांगपाचो यत्न केला. गांधी हो विचार समजून घेवपा खातीर गांधी हे व्यक्तीचे जिवीतय समजून घेवपाची गरज उरता, म्हूण, भारत स्वतंत्र करपा खातीर तांणी जो वावर केल्लो ताचेय वर्णन हातूंत बारकायेन केलां.

१९८५ वर्सा दिल्लींतले काँग्रेस शताब्दी समारोह समितीन म्हजेकडल्यान गांधींचे एक जिवीत हिन्दींत बरोवन घेतिल्ले आनी त्याच वर्सा ते 'महात्मा गांधी-एक जीवनी' ह्या नांवान उजवाडा हाडिल्ले. ताचो हो बाय माधवी सरदेसाय हिणे केल्लो कोंकणी अणकार. सुनापरान्तांत हो अणकार ९.९.९० सावन ७.४.९१ मेरेनच्या काळांत, आयतारा आयतारा, बत्तीस खिस्तींनी आयिल्लो. हिन्दी पुस्तकाक पानांची शीम आशिल्ली. कोंकणी अणकाराक ती नाशिल्ली. हे संदिचो लाव घेवन मदीं मदीं खंय खंय नवी भर हांवे घाल्या. इतली ही भर सोडीत जाल्यार, बाय माधवीन पुस्तक तयार करून दिल्ले तशेंच दिलां.

एक गजाल नमळायेन सांगूंकूच जाय-

गांधींची जिवितां जायत्या जाणांनी बरयल्यांत. तांच्याकूय वेगळे आनी नवे अशे सांगपा सारकें म्हजेकडेन कांय नाशिल्ले जाल्यार हांव हे जिवीत बरोवपाक मुखार सरचोंच नाशिल्लों. गांधी हो म्हजो फाटल्या चाळीस वर्सांचो अभ्यासाचो एक विशय. ह्या पुस्तकाक लागून वाचप्यांच्या मनांत गांधींक अदीक समजून घेवपाची इत्सा जागी जावंक पावली जाल्यार, सांगपाची गरज ना: म्हाका खूब खोस भोगतली.

प्रियोळ, ३०.१.९३
(हुतात्मा दीस)

-रवीन्द्र केळेकार

मांडावळ

		पान
१.	म्हालगडे	१
२.	आवय बापूय	५
३.	भुरगेपण	८
४.	बुन्यादी संस्कार	११
५.	इंग्लंडच्या मार्गार	१४
६.	इंग्लंडांतलीं तीन वर्सां	१९
७.	अपेशी बॅरिस्टर	२३
८.	'गांधीभाई'	२८
९.	राजकर्णीत प्रवेस	३४
१०.	नॅटाल इंडियन काँग्रेस	३७
११.	मोडा आदलीं कुपां	३८
१२.	आनीक एक कसवटणी	४०
१३.	बोअर-युध्दांत	४५
१४.	दागिन्यांचो ट्रस्ट	४६
१५.	धर्म-मंथन	४८
१६.	रूपान्तरण	५४
१७.	सत्याग्रहाचो जल्म	६०
१८.	जैत	६६
१९.	आश्रम	७२
२०.	पयलेंच भाशण	७८
२१.	चम्पारण	८०
२२.	पयलो मोठो सत्याग्रह	८४
२३.	जालियांवाला बाग	९०
२४.	खिलाफत	९२
२५.	असहकार	९४
२६.	उक्तें बंड	९६
२७.	एका वर्सांत स्वराज्य	९८
२८.	जबाबदार नेतृत्व	१००

२९.	बंदखण	१०१
३०.	मतभेद	१०४
३१.	हिन्दू मुसलमानांच्यो धोशी	१०६
३२.	बुन्यादी वावर	१०७
३३.	पर्थून राजकर्णात	११३
३४.	सायमन कमिशन	११४
३५.	बारडोली सत्याग्रह	११७
३६.	पूर्ण स्वराज्याचे दिकेन	११९
३७.	मिठाचो सत्याग्रह	१२२
३८.	गांधी इरवीन करार	१२७
३९.	गोलमेज परिशद	१३०
४०.	पर्थून आगळिकांच्या उज्यांत	१३४
४१.	उपास	१३७
४२.	हरिजन कार्य	१४०
४३.	संपूर्ण क्रान्तिची प्रयोगशाळा	१४४
४४.	सेवाग्राम	१४८
४५.	वेंचणुको	१५०
४६.	पाकिस्तानाचें सांवट	१५३
४७.	झुजाचें आह्वान	१५७
४८.	क्रिप्स मिशन	१६०
४९.	क्वीट इंडिया	१६१
५०.	करेंगे या मरेंगे	१६४
५१.	जिनाकडेन उलोवणी	१६७
५२.	इंग्रज वचपाचे तयारेंत	१६८
५३.	अग्नि-परिक्षा	१७१
५४.	उचंबळाय	१७५
५५.	माऊंटबेटन	१७८
५६.	एकले पडले	१७९
५७.	हे राम	१८५

१. म्हालगडे

महात्मा गांधीं आदल्यो तांगेल्यो दोन पिळग्यो देशी राज्यांनी दिवाण म्हूण वावुरल्यो. दिवाण म्हळ्यार आयचे भाशेंत, राज्याचो मुखेल मंत्री.

पुणून मुदलांत हे घराणे भुसारी पसरकारांचे आशिल्ले जावंक जाय, देखुनूच घडये तांकां गांधी हें आडनांव पडिल्ले आसूंक जाय.

गुजराती भाशेंत भुसारी पसरकाराक गांधी म्हणटात. आनी गांधी हो गुजराती समाजांत हिंदू आसूं येता, तसो जैन, मुसलमान वा पारशीय आसूं येता. धर्मांनी उब्यो केल्ल्यो मनशां मनशां मजगतच्यो अडेच्यो वणटी मोडून सगळ्या धर्म - संप्रदायांच्या लोकांक आपणांत आसपावन घेता असले एक आगळे वेगळे आडनांव हे.

गुजरात राज्यांत सौराष्ट्र नांवाचो एक वाटार आसा. ताका काठियावाड ह्या नांवांनूय लोक वळखतात. इंग्रजांच्या काळार ह्या वाटारांत सुमार दोनशे चाळीस ल्हान व्हड राज्यां आशिल्लीं. तीं आपणाक 'स्वतंत्र राज्यां' लेखतालीं. खरेपणानशीं, तीं नांवांचींच स्वतंत्र आशिल्लीं. इंग्रजांनी तांच्या माथ्यार 'पोलिटिकल एजन्ट' नांवाचो एक अधिकारी हाडून बसयल्लो. ताच्याच शेकातळा तीं चलतालीं. तो तांकां ऊठ म्हणटालो तेन्ना तीं उठ्टालीं, बस म्हणटालो तेन्ना बसतालीं. ताचेच सुवादीन तीं आशिल्लीं.

ह्या राज्यां भितर गिरनार पर्वताच्या मुळसांत जुनागढ नांवाचे एक मुसलमानी राज्य आशिल्ले. ह्या राज्यांतल्या कुतियाणा गांवांत महात्मा गांधींचो पणजो हरजीवन गांधी रावतालो. तागेलो थंय एक ल्हानसो पसरो आशिल्लो. पुणून गांव ल्हान जाल्ल्यान हरजीवन गांधीक ह्या पसऱ्यापसून जी जोड जाताली ती पावनाशिल्ली. एक दीस ताणे येवजिले, हांगा रावन जोडूय सारकी जावपाची ना, नांवूय व्हडलेशें जावपाचें ना. दुडू वा नांव जोडटलो जाल्यार कुतियाणा गांव सोडून खंयच्याय तरी शारांत वचून रावूंक जाय आनी थंय वेपार उदयेग सुरू करूंक जाय. पोरबंदर शार लागींच आशिल्ले. ताणे कुतियाणा सोडले आनी पोरबंदराक वचून थंय एक नवो पसरो घालो.

ताका दमन नांवाचो एक फाटलो भाव आशिल्लो. पोरबंदराक वतना हरजीवन गांधी ताकाय आपणा वांगडा घेवन गेलो.

पोरबंदरच्या राज्यांत दमन गांधीक रोखडेच दफतरिचे काम मेळ्ळे. आयच्या राज्यांनी घर मंत्र्यांक जीं कामां पळोवचीं पडटात तीं कामां ते मुस्तींत देशी राज्यांतल्या दफतरीक पळोवचीं पडटालीं.

घर - मंत्र्यां सारकोच तांचो ह्या राज्यांत धेक चलतालो.

दमन गांधीन दफतरिचे काम हातांत घेतलां त्याच दिसांनी घडिल्ली एक खबर-

हरजीवन गांधी म्हाल हाडपाक कच्छाक गेल्लो. थंयसून एका व्हड्यात म्हाल भरून तो पोरबंदराक परततालो. वाटेर अवचीत कांय अरबी चांच्यानी ताका आडायलो. ते मुस्तांत दर्यांत असलीं वाटमारेपणां खूब चलतालीं. दर्यांतल्या ह्या वाटमाऱ्यांक चांचे म्हणटाले. हरजीवन गांधीक धरपी ह्या अरबी चांच्याक दिशिल्ले- 'कितलोय जाल्यार हो एक शामळुभाई. एक गुजराती वाणी. करून करून किते करतलो? व्हडे धरतकूच भियेतलो. पांवार घालून घेतलो आनी मोऱ्यांनी सगळो म्हाल काडून दितलो' पुणून हरजीवन गांधीक देवान वेगळेच मातयेन घडयल्लो. चांच्यां सुवादीन जावचे बदला तो तांचे आड झुजपाक मुखार सरलो.

खंयच्यान तरी ही खबर दमन गांधीच्या कानार पावली. ताणे पोरबंदरच्या राण्याच्या कानार ती घाली. राण्यान बेगोबेग कांय लांबरूंद धिप्पाड तारवट्यांक धाडून दिले आनी हरजीवन गांधीक सोडोवन हाडलो.

हरजीवन गांधीक एक पूत आशिल्लो. ताचे नांव उत्तमचंद गांधी. ताणे वयार येनाफुडे बापायचो वा बापोलयाचो धंदो सोडून आपणाखातीर तिसरोच एक धंदो सोडून काडलो. पोरबंदर हें सौराष्ट्रांतले एक म्हत्वाचे बंदर. सातां समुद्रांतलीं तारकां थंय म्हाल घेवन येतालीं. तांचे कडल्यान मान-डबी एकठांय करपाचे कंत्राट ताणे घेतले.

बापूय आनी बापोलयो हांचे परस ताका चड जोड जावपाक लागली.

फाविल्ल्या वेळांत ताणे दमन गांधीचे कचेरेत वचून बसचे आनी बापोलयाक ताच्या कामांत आधार दिवंचो. बापायच्या पसऱ्यार बसचे परस बापोलयाचे कचेरेत बसप ताका चड मानूंक लागिल्लें. हांगा अणभव चड मेळटा असो ताचो समज जाल्लो.

एक दीस तो बापोलयाचे कचेरेत बशिल्लो आसतना राजवाड्यांतलो एक मनोस आयलो. विचारपाक लागलो, 'दमन गांधी खंय आसात?'

'भायर सरल्यात,' उत्तमचंदान जाप दिली.

'राणे सायबांनी तांकां आतांच्या आतां आपयल्यात.'

उत्तमचंद उठलो आनी नीट राण्यां मुखार वचून उबो रावलो.

'कसले काम आशिल्ले, महाराजांनू?'

ताणे राण्याक विचारलें. 'दमनकाका कसल्या तरी कामाक लागून भायर सरल्यात. तांकां परततासर कळाव जातलो... काम म्हाका सांगात. हांव करतां... हांव दमनकाकाचो पुतणयो.'

तागेली उलोवपाची तरा, तागेली धिटाय आनी काम कसले ते खबर नासतनाय 'म्हाका सांगात, हांव करतां' हे सांगता आसतना उक्तो जाल्लो ताच्यांतलो आत्म-विश्वास पळोवन राण्याक ताची तोखणाय दिसली.

'कांम सोपें न्हय. तुज्यान जायत व्हय तर ते?' राण्यान ताका विचारलें.

‘तुमचो आशीर्वाद आसत जाल्यार कितलेय कठीण काम करून दाखयन हांव.’ उत्तमचंदान आत्म-विस्वासान जाप दिली.

‘माधवपुरच्या बंदरार मान-डबी एकठांय करपाची एकल्यान पावणी व्हेल्ली. तो सगली मान-डबी आपुणूच खाता. हांगा हाडून घालिना. ताका जुनागडच्या नबाबाचो तेंको आसा अशें आयकतां.... ताका जाग्यार हाडूंक जाय. जायत व्हय तुज्यान काम हे?’ राण्यान ताका विचारलें.

‘आंवय! कसले- शे काम हे?’ उत्तमचंदान राण्याक जाप दिली. ‘हो पळयात, चल्लों हांव आतांच माधवपुराक.’

‘पुणून थंय वचून तूं करतलो कितें?’

‘तें थंय वतकूच थारायतलों.’ उत्तमचंदान जाप दिली. ‘कंत्राटदाराक पयलीं मेळटलो. परिस्थिती समजून घेतलों.... मागीर म्हाका आपशींच उपाय येवजतलो. तुमी हुस्को करूं नाकात. फकत आशीर्वाद दियात. काम जातलें.’

उत्तमचंद नीट उठून माधवपुराक गेलो आनी पोरबंदराची येणावळ पोरबंदराक मेळटा अशी माण्णी करून परतलो.

तागेलें काम पळोवन राणो खोशशी जालो. असल्या भुरग्याक राज्याचे सेवेंत दवरिल्लो बरो अशें येवजून उत्तमचंदाची राज्याचो दिवाण म्हूण नेमणूक केली.

दिवाणाची पदवी जोडपी उत्तमचंद हो पयलो गांधी. ताणे हें पद सोबयले तर खरेच. ते भायर, पोरबंदर राज्यांत एक नवें वारेय घोळयलें. नवो प्राण फुंकलो. राज्याची येणावळ कांय हजारांचीच आशिल्ली. ती ताणे कांय लाखांचेर व्हेली. तो लोकां वांगडा इतलो भरसल्लो की लोक ताका उत्तमचंद गांधी ह्या भौमानाच्या नांवा बदला ‘ओता बापा’ ह्या घरगुती नांवान पाचारूंक लागलो.

दिसपाकूय खंय तो ऊंच, देखणो आनी प्रभावशाळी आशिल्लो.

कांय वर्सां उपरांत पोरबंदरचो राणो भायर पडलो आनी तागेलें गादयेर राजकुंवर बसलो. पुणून राजकुंवर पिरायेन सापूच ल्हान आशिल्लो. देखून नांबापुरतो गादयेर ताका बसोवन सत्या राणयेन आपणाल्या हातांत घेतली.

राणये भोंवतणी कांय चाडयाव्यो दासयो आशिल्ल्यो.

खीमा कोठारी नांवाचो एकलो मनीस राज्याचो ‘खजांची’ म्हूण काम पळेतालो. राज्याची येणावळ आनी राज्याचो खर्च हाचो हिशोब तो दवरतालो. ताचे आड राणयेच्या दासयांनी राणयेचे कान फुंकले. राणी कान पोकळी. खरे फट पडटाळून पळेनासतना दासयो सांगतात ताचेर पातयेली आनी एक दीस तिणे हुकूम सोडलो, ‘खीमा कोठारीक बांदून म्हजे मुखार हाडून उबो करात.’

खीमा कोठारी भियेलो. तो धांवत ओता बापागेर गेलो. ओता बापान ताका धीर दिवन सांगले, तूं भियेवं नाका. हांव विचारतां राणयेक. ते मेरेन तूं हांगाच आमगेर राव.’

रणयेच्या कानार ही खबर पावली तेन्ना ती उसळ्ळी. म्हणपाक लागली, 'अब्बा! म्हज्या हुकमा आड म्हजे दिवाण वतलो?' तिणे ओता बापाक हुकूम सोडलो, 'कोठारीक आतांचे आतां म्हजे सुवादीन करात,'

'न्याय कोणावटेन आसा ते पळेले बगर ताका तुमचे सुवादीन कसो करतलों हांव?'

राणी तापली. 'न्याय? म्हज्या राज्यांत हांव सांगतां तोच न्याय चलतलो.'

ओता बापान तिका थंडसाणेन जाप दिली, 'दिवाण म्हूण जे मेरेन हांव काम पळेतां ते मेरेन हांव कोणाचेरूच अन्याय जावंक दिवपाचों ना.'

राणी खुबली. म्हणपाक लागली, 'पळेंतलीं हांव, म्हज्या राज्यांत कोणाचे चलता ते, म्हजे काय म्हज्या दिवाणाचे ते.'

तिणे आपणाल्या सैन्यांतल्या शिपायकांक ओता बापागेर धाडून दिले आनी तांकां सांगले, 'कोठारी ओता बापागेर लिपून रावला. ताका थंयचो भरभरीत ओडून हाडात आनी हांगा म्हजे मुखार हाडून उबो करात.'

ओता बापाच्या घरा भोंवतणी कोटा सारके एक ऊंच दुरीग आशिल्ले आनी ह्या दुर्गाक एकूच दरवटो आशिल्लो. दरवटो धांपिल्लो आशिल्लो. शिपायकांक भितर वचूंक मेळना जाले. ते दुर्गा भोंवतणी वेडो घालून बसले.

राणी आदींच खुबिल्ली. ओता बापान दरवटो धांपला म्हणपाचे आयकतकूच ती अदिकूच खुबली. तिणे नाळी धाडून दिल्यो आनी शिपायकांक सांगले, 'दुरीग फोडून भितर सरात'.

रणयेची तिडक ह्या थरार पावत हाचो ओता बापाक मातूय अदमास नाशिल्लो. रणयेची तिडक न्हिवोवपाचो ताचेकडेन उपायूय नाशिल्लो. ताणे निर्णय घेतलो: 'हिचे मुखार तकली निखालूस बागोवप ना.' ताणे घरच्या सगल्यांक एकठांय केलीं आनी तांकां सांगले, 'न्यायाखातीर मरणाक वेग मारपाची संद देवान आमचे मुखार हाडून उबी केल्या.... हांसल्या तोंडान वेग मारूया...'

सगलीं ओता बापा भोंवतणी बसलीं आनी मोट्या मोट्यान रामधून म्हणपाक लागलीं: 'रघुपति राघव राजाराम, पतीत पावन सीताराम.....'

खीमा कोठारीय तांचे वांगडा धून म्हणूंक लागली.

हे वटेन घरांत रामधून चलिल्ली आनी तेवटेन भायल्यान धडाम् द्रूम करून एका फाटल्यान एक नाळिचे गुळे येवन दुर्गार आदळटाले.

ह्या बोवाळाची खबर राजकोटाक पावली. थंय इंग्रजांचो 'पोलिटिकल एजन्ट' बशिल्लोच. सौराष्ट्रांतल्या सगल्या राजांची शेंडी ताच्या हातांत आशिल्ली. तो धांवून पोरबंदराक आयलो आनी रणयेन चलयल्लो हो जुलूम ताणे रोखडोच थांबयलो.

हे घडणुके उपरांत ओता बापाचे मन उखल्ले. आतां हांगा रावपांत अर्थ ना अशें येवजून ताणें दिवाणपदाची सोडचीठ दिली आनी तो आपणाल्या म्हालगड्यांच्या गांवांत - कुतियाणाक - वचून रावलो.

तागेली नामना सौराष्ट्रांतल्या सगळ्या राज्यांनी पातळ्ळेली. सत्यवादी, न्यायी, तत्वांचो मनीस म्हूण सगळे ताका मान दिताले. येदो हो व्हड मनीस आपणाल्या राज्यांत - कुतियाणाक - येवन रावला म्हणपाची खबर जुनागडच्या नवाबाक कळ्ळी, तेन्ना ताणें ओता बापाक आपणाल्या दरबारांत येवपाचे आमंत्रण धाडून दिलें.

ओता बापा दरबारांत गेलो.

पुणून नवाबाक ताणें दाव्या हातान सलाम केलो. सलाम उजव्या हातान करपाचो आसता. दाव्या हातान जेन्ना कोणूय सलाम करता तेन्ना तो दुसऱ्याचो अपमान करता असो ताचो अर्थ जाता. ओता गांधीन दाव्या हातान सलाम केल्लो पळोवन नवाबाक अजाप जालें. ताणें विचारलें, 'उजव्या बदला दाव्या हातान-सो सलाम केलो?'

'कितें करूं? तुमचो अपमान करपाचे म्हज्या सपनांत लेगीत केन्ना येवचे ना... पुणून म्हजो उपाय ना: हांवें म्हजो उजवो हात पोरबंदराक दिला.' ओता गांधीन जाप दिली.

२. आवय बापूय

ओता गांधीक स पूत आशिल्ले.

तांच्यांतलो पांचवो करमचन्द गांधी. ताच्या आंगांत बापायचे कांय गूण आशिल्ले. ताच्या कर्तृत्वाक कुतियाणा पावनाशिल्लें. वयार येना फुडे तो कुतियाणा सोडून पोरबंदराक गेलो. पोरबंदरचो नवो राणो आतां वयार आयिल्लो आनी सत्या आपणाल्या हातांत घेवन पोरबंदरच्या राजकारभारांत आतां लक्ष्य घालपाक लागिल्लो. ओता गांधीचो पूत करमचन्द पोरबंदराक आयला म्हणपाचे कानार पडना फुडे ताणें ताका आपोवन घेतलो आनी विचारलें, 'म्हाका एका निजी सचिवाची - प्रायव्हेट सेक्रेटरीची - गरज आसा. तुमी ही सुवात घेशात व्हय?'

'म्हाराजांची इत्सा आसल्यार, आयजूच घेन.' करमचन्द गांधीन जाप दिली.

करमचन्द गांधीकडेन कसलेय घुस्पागोंदळाचे काम दिवचे, बारीक लक्ष घालून तो ते कांय-न्हय-शें जाल्ले वरी सोडयता; काम खंय पावलां हे विचारचे पडना, हे पळोवन राण्यान कांय दिसांनी पोरबंदरचो दिवाण म्हूण ताची नेमणूक केली.

थोड्याच दिसां भितर ताणेंय बापाय भाशेन उतराक पाळो दिवपी, न्यायी, तत्वांचो मनीस, निर्मळ, म्हूण नामना जोडली. दिवाण आसुनूय चार चौगां भाशेन

तो सादेपणान जियेतालो आनी बारीक दुबळ्या लोकांमदीं सोंपिपणान भरसतालो. तांचे प्रस्न हातांत घेवन ते रोखडे सोडोवनूय दितालो. ताच्या आंगातले हे गूण पळोवन आनी म्हत्वाचे म्हळ्यार, एकाच वांगडा हजार हजार लोकांकडल्यान हजार तरांची कामां करून घेवपाची ताच्यांतली हिकमत पळोवन इंग्रजांचेय नदरेत तो भरलो.

सौराष्ट्रांत ते मुस्तीत जीं ल्हान व्हड राज्यां आशिल्लीं तांच्यो शिमो थारायिल्ल्यो नाशिल्ल्यो. शिमो थारावप सोंपि नाशिल्ले. पुणून त्यो थारावप गरजेचे जावन पडिल्ले. कित्याक, हे सगले ल्हान व्हड राजा शिमांक लागून एकामेकां आड झगडटाले आनी तांगेलीं झगडीं सोडयता सर इंग्रजांक नाका पुरो जाताले.

शिमो थारावपाचें काम कोणाकडेन दिवचे हो इंग्रजांक प्रस्न पडिल्लो. करमचन्द गांधीचेर तांगेली नदर पडनाफुडे 'होच हे काम बरे भाशेन करून दाखयतलो' हे तरेचो भावार्थ तांच्यांत जागो जालो. तांणी हे काम करमचन्द गांधीकडेन सोंपयलें. आनी करमचन्द गांधीन ते मोटे हिकमतीन करून दाखयले. सौराष्ट्रांतलीं सगळीं राज्यां ताचेर खोशशी जालीं. लोक ताका आतां कबा गांधी ह्या घरगुती नांवान पाचारूंक लागिल्ले.

कबा गांधीचीं चार लग्नां जाल्लीं.

ते मुस्तीत साप ल्हान पिरायेर लग्नां जातालीं. तागेले पयले लग्न जालां त्यावेळार ताची पिराय फकत चौदा वर्सांची आशिल्ली. दोगी धुवांक जल्म दिवन पयली बायल भायर पडली तेन्ना ताणे दुसरे लग्न केले. हे दुसरे लग्न पंचविसाव्या वर्साचे पिरायेर जाल्ले -- पोरबंदरचो दिवाण म्हूण ताची नेमणूक जाल्या त्या वर्सा. दुसरी बायल रोखडीच भायर पडली तेन्ना ताणे तिसरे लग्न केले. पुणून भुरगें जावचे पयलींच हे तिसरे बायलेचे पांय धरले. तिका उठूंक बसूंक येना जाले. वंश चलोवपी पूत ना. आशिल्ल्यो त्यो पयले बायलेच्यो फकत दोगी धुवो. म्हूण हे तिसरे बायलेन आपूण जिती आसतनाच ताचे चौथे लग्न केले. हे चौथे बायलेचे नांव पुतळीबाय. ह्या चौथ्या लग्ना वेळार कबा गांधीची पिराय पस्तीस छत्तीस वर्सांची आशिल्ली.

ह्या लग्ना पसून ताका एक धूव आनी तीग पूत अशीं चौगां भुरगीं जालीं. तिगां पुतांतलो सगल्यांत धाकलो: मोहनदास. ताचो जल्म ख्रि. स. १८६९ ह्या वर्सा २ ऑक्टोबराक जालो. देशी तिथी प्रमाण हो दीस भाद्रपद वद्य दुवादस संवत् १९२५ आशिल्लो.

होच मोहनदास मुखार महात्मा गांधी म्हूण नामनेक पावला.

मोहनदासाक सगल्यांत चड ओड आवयची. तिगेलोय तो धाकलो पूत. चड अपुर्बायेचो.

सभावान ती धर्मिश्ट. सददां देवळांत वताली. नित्य नेमान व्रतां-उपास

करताली. जिवाक बरें ना जावन हांतुळणार पडिल्ली आसली जाल्यारूय ती ह्या नेमांत खंड पडूंक दिनाशिल्ली: देवळांत वचपाचें चुकय नाशिल्ली. तशीं, व्रतां-उपास सोडी नाशिल्ली.

एका फाटल्यान एक, दोन-दोन, तीन-तीन उपास ती सेपिपणान करताली.

आवयच्या ह्या सभावाचो मोहनदासाचेर खोल परिणाम जाल्लो. ताच्यांतूय मुखार जे धर्मिश्ठपण दिसून आयलां ते ताका संस्कारान आवय कडल्यानूच मेळिल्ले, अशें म्हणूंक जाय.

तागेले व्यक्तिमत्व सगल्यांत चड तागेले आवयनूच घडयल्ले, अशें म्हणूं येता.

बायल-मनशेच्या काळजांत उपाट मोग भरिल्लो आसता. दुसऱ्यां खातीर केदेय त्रास, केदेय कश्ट सोंसपाची तिच्यांत तांक आसता; मोग, त्याग, तप, सौशीकपण ह्या गुणांची ती एक जिवी मूर्त, अशी बायल-मनशेची जी एक प्रतिमा ताच्या मनांत भुरगेपणांत उबी जाल्ली, ती मुदलांत तागेले आवयची आशिल्ली.

खंयचेय बायल-मनशेत ताका आपणाली आवयूच दिश्टी पडटाली.

मुखार अणभवान हे प्रतिमेत नवे नवे रंग भरत गेले. उपरांत, निमाणे मेरेन तो बायल मनशे कडेन पूज्य भावानूच पळेत रावलो.

आपणालो बापूय संवसारांतलो सगळ्यांत व्हड मनीस, अशें सगळ्याच भुरग्यांक सदांच दिसत आयलां. तशें मोहनदासाकूय दिसतालें.

बापाय विशीं ताका खुबूच भौमान.

हो भौमान आनीक दोन कारणांक लागून वाडिल्लो-

१) ताच्यांत आनी बापायंत सुमार अर्द शतमानाचे अंतर आशिल्ले आनी-

२) बापूय पोरबंदर राज्याचो दिवाण आशिल्लो!

दिवाण जाल्ल्यान बापायक मेळपाक लोक घराकडेन एका सारके येताले वताले. ते ताचे कडेन कितल्या भौमानान उलयतात ते ताणे पळेल्ले.

तातूंत आनीक एके गजालिची भर पडली-

घरांत कांय पुस्तकां आशिल्लीं. तातूंत 'श्रवण पितृभक्ती' नांवाचे एक पुस्तक ताका दिश्टी पडले. ते ताणे वाचून काडले.

श्रवणाच्या आवय- बापायक दिश्टी पडनाशिल्ले. तांचे दोळे गेल्ले. तांकां यात्रेक वचचेशे दिसले. देखून दोगांकूय एके कावडींत बसोवन आनी कावड खांदार उखलून श्रवण तांकां यात्रेक घेवन गेल्लो. वाटेर आवय बापायक तान लागली. म्हूण, उदक हाडपाक तो एके तळयेर गेल्लो. थंय दशरथ राजाचो तीर लागून तो मेल्लो.

पुराणांतले हे करूण कथेचो आदार घेवन एकल्यान हे 'श्रवण पितृभक्ती' नाटक बरयल्ले.

मोहनदासांच्या कंवळ्या मनाचेर ह्या नाटकाचो खुबूच परिणाम जालो. 'हांवूय श्रवणा सारकोच जातलों, श्रवणाभाशेनूच आवय- बापायची भक्ती करतलों' असो ताणे निश्चय केलो.

काळजांतली ही भक्ती उक्तावपाची एकूच वाट ताका दिश्टी पडली ती सेवेची. तो बापायची मन लावन सेवा करपाक लागलो. बापूय भायल्यान घरा येतकूच ताणें ताका पियेवपाक उदक हाडून दिवचे. बापूय हांतुळणार आड पडटकूच ताचे पांय वळचे. न्हिदूंक वतकूच आयण्यान वारो घालचो.

बापूय कितेंय सांगता काय म्हूण पळेंतालो. आनी सांगिल्ले रोखड्या रोखडे करतालो.

असले सेवेत ताचो जीव धादोस-भरीत जातालो.

३. भुरगेपण

स भावान मोहनदास भिडेस्त. घरा भायल्या कोणाकडेन चडसो उलयनाशिल्लो. शाळेंतल्या भुरग्यां पसुनूय पयसूच रावतालो. 'हो म्हजो फकांडां मारचो ना मू', 'तो म्हाका हांसचो ना मू' ह्या भंयान तो शाळेची घांट वाजताली त्याच वेळार शाळेंत पावतालो. आनी शाळा सुटना फुडे तुरतुरीत घरा येतालो.

शाळेंत तसरीप बी मेळ्ळी जाल्यार ती खांक्यांत लिपोवन घरा हाडटालो.

परिक्षेत तो पास जातालो. पुणून शिकपांत तो चार चौगां सारकोच आशिल्लो. हुशार भुरग्यांत मोड नाशिल्लो. किरकोळांतलोच आशिल्लो म्हळ्यार उपकारा पडटा.

पुणून एका आंगान मात तो हेरां सगळ्या भुरग्यां परस वेगळो आशिल्लो. तो केन्ना फट उलय नाशिल्लो आनी केन्ना कोणाक फटय नाशिल्लो. दुसऱ्याचें पळोवन बरय अशें मास्तरान शिटकायले जाल्यारूय बरय नाशिल्लो.

चुकल्यार चुकूं, पुणून आड वाटेन आपूण वचचों ना, हो ताचो भुरगेपणापसूनचो नित्शाय.

तातूंत ताणे 'हरिश्चंद्र' नांवाचे एक नाटक पळेले. हरिश्चंद्रान सत्या खातीर खूब सोंसले. पुणून सत्य केन्ना सोडले ना. हाचो ताच्या काळजाचेर आकांताचो खोल परिणाम जालो. हरिश्चंद्रा वरीच मनशान सत्यवादी जावंक जाय. लोक कित्याक जायनात काय, असो ताणे खासा आपणाकूच प्रस्न केलो आनी ताणें भितरले भितर एक नित्शाय केलो.

- लोक सत्यवादी नाका जावं, हांव जातलों. कितलेय त्रास सोंसचे पडूं, सत्य केन्नाच सोडचों ना.

तेन्ना पसून आपणाली चाल- चलणूक तो बारकायेन नियाळून पळोवपाक लागलो. असत्याचे खत आपणाले चलणुकेक खंयच लागचे न्हय, हाची जतनाय घेवपाक लागलो.

तो हायस्कुलांत पावलो तेन्नाची एक खबर-

वयल्या वर्गांतल्या भुरग्यां खातीर कसरत सक्तिची आशिल्ली. मोहनदासाक कसरत माननाशिल्ली. पुणून सक्तिची जाल्ल्यान तो कसरतिच्या वर्गाक हाजीर रावतालो. एक दीस ताका कसरत चुकली. जाले अशे-

बापूय बरो नाशिल्लो, आनी मोहनदास ताचे पांय वळीत बशिल्लो. घडयाळ नाशिल्ली. हाका लागून वेळ कितलो जाला जातलो, हाचो ताका अदमास लागलो ना. बापायक दोळो लागिल्लो पळोवन तो उठलो आनी तुरतुरीत कसरतिच्या वर्गाक गेलो. पुणून तो शाळेत पावतासर वर्ग सुटिल्लो. भुरगे घरा परतुपाक लागिल्ले.

दुसऱ्या दिसा हेडमास्तरान ताका विचारले, 'काल तूं कसरतेक कित्याक आयलो ना?'

'आयिल्लों, पुणून पावलों तेन्ना वर्ग सुटिल्लो' ही जाप दिवन ताणे आपणाक कित्याक लागून कळाव जालो ते सांगले.

'आयलो ना तो आयलो ना. वयल्यान फट उलयता?' हेड मास्तरान तिडकून ताका विचारले आनी ताका दंड केलो.

मोहनदासाक खुबूब वायट दिसले. 'हांव फट उलयलां? ना. जाय थंय रावन सोपूत घेवन सांगातां: हांव फट उलोवंक ना' ताणे मनांत म्हळे, 'पुणून मास्तराक कसो समजावन सांगूं, हांव फट उलोवंक ना म्हूण? सांगल्यारूय ताका खरे दिसचे ना.' कितें करचे, समजना जाले. ताका रडूंक आयले. तो रडलो. मागीर मनांत म्हणपाक लागलो, 'मनीस खरे उलयलो म्हूण भागना. उलयता ते खरे म्हणपाचे दुसऱ्याकूय दिसूंक जाय. सत्यवादी मनशान घाळ रावंक जायना. सदां जागरूक रावंक जाय.' मनांत हे घोळना फुडे ताणे निर्णय घेतलो: असलो प्रसंग हे मुखार आयुश्यांत केन्ना येवंक दिवचों ना. केन्नाच घाळ रावचों ना'.

मोहनदासान हो जो निर्णय घेतलो. ताणे ताका सासणाचो शिटूक केलो. ताका सदांच जागरूक दवरलो.

हायस्कुलांत ताची एका मुसलमान भुरग्याकडेन वळख जाली. पिरायेन तो मोहनदासापरस वर्स दोन वर्सांनी व्हड. ते भायर फुडले क्लासींतलो. भुरगे आकांताचो आडांगी. दुबळ्या भुरग्यांक असल्या आडांगी भुरग्यांचीच ओड चड आसता. देखून मोहनदासाक तो आवडूंक लागलो. ह्या भुरग्यांत कांय अवगूण आशिल्ले. ह्या अवगुणांक लागून तो खूब जाणांक नाका जाल्लो. मोहनदासाचीं घरचीं मनशांय मोहनदासाक 'ह्या भुरग्याची संगत धरूं नाका, तो तुजी वाट लायतलो' अशे सांगतालीं. मोहनदासान तांकां सांगचें, 'ताचे अवगूण हांव जाणां.

हे अवगूण ताच्यांतले हांव काडूंक पावलों जाल्यार, तो भांगरा सारको भुरगो जातलो. तुमी म्हजो हुस्को करूं नाकात. तो म्हजी वाट लावपाचो ना'.

मोहनदास ताका 'सुदारपाक' ताच्या सांगातांत रावंक लागलो.

एक दीस ह्या भुरग्यान मोहनदासाक एक खबर सांगली, 'तूं जाणा मोहनदास, सौराष्ट्रांतले व्हडले व्हडले लोक आतां मांस खावपाक लागल्यात. सगळे लिपोवन खातात'.

हो खाता, तो खाता म्हूण ताणें दोन चार नांवांय सांगलीं.

'किते?' मोहनदासाक अजापाचो धसको बसलो 'शी मांस कित्याक खावंक जाय तांणीं?'

'तूं नकळ. मास खातकूच मनीस आंगान घटमूट जाता.' ताणे मोहनदासाक समजावन सांगले, 'इंग्रजांक पळे, ते मास खातात म्हूण आमचेर राज्य करूंक पावल्यात'.

ताणे आपणाकडेन बोट दाखोवन म्हळे, 'म्हाका पळे. हांव मुसलमान. मास खावपी. तुमी धा जाण म्हज्या आंगार धावन येयात. धांकूय आपटितलों. तुमचे भितरल्या कोणाय परस चड घटमूट हांव'.

मोहनदासाच्या मनाचेर हाचो परिणाम जालो.

गांधी कुटुंब वैष्णव पंथी. सामके शिवराक. नुस्ते, मास खंयचे, तांतयांक लेगीत आफुडना असले. तांतूंत, ह्या घराण्याचेर जैन धर्माचोय प्रभाव आशिल्लो. जैन तर कांद्याक आनी लसणीक लेगीत आफुडनात. असल्या ह्या कुटुंबांतल्या एका भुरग्यान मास खावपाक तयार जावप हाचे सारके दुसरे 'म्हा-पातक' नाशिल्ले. आवय- बापायक कळिल्लें जाल्यार अनर्थ जातलो आशिल्लो. तीं जीव लेगीत दितीत आशिल्लीं.

पुणून मोहनदासाच्या मनांत भितर खंय तरी एक खंत आशिल्ली. पयसल्ले इंग्रज हांगा येवन आमचेर राज्य करतात, हाची ताका लज दिसताली. इंग्रजांक धांवडावन देश स्वतंत्र करूंक जाय, अशें ताका खोलायेन दिसताले. देश स्वतंत्र करतलो जाल्यार आंगान घटमूट जावंक जाय. शिवराक जेवणान मनीस घटमूट जायना. घटमूट जावपाक मास खावंक जाय, अशें ताचे मत जाल्लें.

हांगा एक गजाल लक्षांत दवरूंक जाय-

मोहनदास मास खावपाक तयार जालो तो हिंदुस्तान स्वतंत्र करूंक जाय म्हूण जाल्लो. मास बरे लागता म्हूण न्हय.

चार पांच खेपे ताणे मास खालां जातले.

पुणून जाताले अशे-

मास खावन येतकूच ताची भूक मरताली. आवयन जेवपाक आपयतकूच 'आयज म्हाका भूक ना' वा 'आयज म्हज्या पोटांत बरे ना' असली कितेय फट

मारची पडटाली. ताच्या मनाक हें खाताले. फट मारप, तिवूय आवय कडेन? ना. ते परस मांस खावप सोडून दिल्ले बरे, अशें येवजून ताणें मास खावपाचें सोडून दिले.

आवय बापूय नासतलीं तेन्ना खावपाक लागतलों. तेवूय लिपोवन न्हय, उक्तेपणान खातलों, असो निर्णय घेवन सोडून दिले.

मास खावन तो जी 'सुधारणा' घडोवन हाडपाक भायर सरिल्लो तातूंत ताचो मदलो भावूय भागिदार आशिल्लो. दोगूय ह्या दिसांनी लिपचोरयां विडयोय ओडपाक लागिल्ले. हाका लागून तांकां पंचवीस रुपयांचे रीण जाल्ले. भावाच्या हाताक भांगराचे एक कडे आशिल्ले. शेटीगेर वचून तांणी तांतलें एक तोळो भांगर शेटीकूच विकले आनी रीण फारीक केले.

रोखडेच तागेलें मन ताका खावपाक लागले, 'कितें केले रे पापया तुंवें हे? चोरी केली मेरे तुंवें!'

मनांत हो दुबाव येनाफुडे ताणें सोपूत घेतलो, 'हे मुखार असली चोरी केन्नाच करचों ना'.

रोखडोच मनांत दुसरो एक दुबाव उपरासून आयलो, 'फुडाराक करचों ना, बरे आसा. पुणून आयज केल्या ती चोरी हो सोपूत घेवन धुवन वतली व्हय?'

ताणें निर्णय घेतलो-

बापायक आपूण जावन सगळें मेकळ्या मनान सांगून उडोवप.

ताणें बापायक एक चीट बरयली. आपणें केल्ली चूक कबूल केली. हे चुकी खातीर आपणाक ख्यास्त कर म्हूण मागले आनी हे मुखार असली चूक केन्ना करचों ना म्हूण सोपूत घेतलो.

आनी चीट व्हरून बापायच्या हातांत दिली.

बापूय त्या दिसांनी बरो नाशिल्लो. हातुंळणार पडून आसतालो. ताणें चीट वाचली. वाचतकूच ताच्या दोळ्यांतल्यान भळ भळ करून दुकां व्हांवपाक लागलीं.

पुतान दुकां व्हांवोवन प्रायश्चित घेतिल्ले. तर बापायन दुकां व्हांवोवन पुताक माफ केल्लो.

४. बुन्यादी संस्कार

हें एक सत्यवादीपण सोडले जाल्यार मोहनदासाक भुरगेपणांत देवा धर्माची व्हडलीशी ओड आशिल्ली अशें दिसून येना. आवय वांगडा तो जायत्या फावटीं देवळांत गेला. पुणून देवळांतल्या वातावरणान ताच्यांत भावार्त जागयला,

अशे म्हणूंक येना. मास्तरांनीय ताका देवा-धर्मा विशीं वा निती-धर्मा विशीं कितेय शिकयलां अशे दिसना. बापूय बरो नाशिल्लो. म्हूण ताचे खबरेक तागेले जायते इश्ट येताले. ह्या इश्टांत जैन, पारशी आनी मुसलमान अशे वेगवेगळ्या धर्मांचे लोक आसताले. मोहनदास बापायचे पांय वळीत थंय बशिल्लो आसतालो, तेन्ना तांच्यो खबरी ताच्या कानार पडटाल्यो. तांचे मजगतीं केन्ना केन्ना धर्मांच्यो खबरी चलताल्यो. त्यो आयकून 'संवसारांतले सगळे धर्म बरे आसूंक जाय. कित्याक तर ते मनशाचे बरे करपाकूच वावुरिल्ले दिश्टी पडटात. हो ताच्याकूय बरो वा तो हाच्याकूय बरो अशे म्हणूंक येना' अशे मोहनदासाले मत जाल्ले.

शेजरा रामाचे एक देवूळ आशिल्ले. ह्या देवळांत एकलो पंडित मदीं मदीं येवन तुळशिदासाचे रामायण वाचून दाखयतालो आनी ताचेर उलयतालो. मोहनदास तागेलीं प्रवचनां आयकुपाक वतालो. ताका तीं आवडटालीं. तुळशी रामायण जाल्यार कानाकूय गोड लागताले. ह्या पुस्तकांत धर्म भरला, नीत भरल्या, तशें काव्यूय खुबूच भरलां अशे तागेले मत जाल्ले.

ह्या सगळ्या संस्कारांनी मोहनदासाचे व्यक्तित्व घडोवपाक बरोचसो हातभार लायला अशे म्हणू येता. पुणून, मुखावयल्या आयुश्यांत ताणे आपणाल्या अध्यात्मिक जिविताचे जे एक दिव्य- भव्य मंदिर उबे केले ताची बुन्याद दुसऱ्या दोन संस्कारांनी घाल्लीं. हे दोनूय संस्कार सामके कंवळे पिरायेचेर ताचेर पडिल्ले.

भुरगेपणांत तो काळखाक भियेतालो. काळखांतल्यान वचचे पडले जाल्यार तो थरथरतालो. ताका भुतांचो भंय दिसतालो. एक दीस तो घरांतलेच एके पाळणिच्या दाराकडेन उबो आशिल्लो. पाळणींतल्यान कशे वचचे, हे येवजितालो. फाटीं फुडे सरतालो. कुशीक एके कडेन रंभा नांवाची एक बायल मनीस उबी आशिल्ली. ती मोहनदासाच्या घरांत कितल्या वर्सां पसून वावर करीत आयिल्ली. तिची नदर मोहनदासाचेर पडली.

'किते जालां, पुता? असो कांचवेल्ले वरी किते करता?' तिणे मोहनदासाक विचारले.

'म्हाका हे पाळणींतल्यान वचूंक जाय' मोहनदासान जाप दिली.

'मागीर फाटीं फुडे कित्याक सरूंक जाय? नीट उठून वच.'

'म्हाका काळखांतल्यान वचपाक भंय दिसता.'

'भंय? कोणाचो?'

'भुतांचो'. मोहनदासान जाप दिली.

रंभा खो खो करून हांसली. म्हणपाक लागली, 'आंवय! भुतांक कित्याक रे भियेवंक जाय? तूं अशे कर: तोंडान 'राम राम' म्हणीत वच. रामाचे नांव कानार पडना फुडे भुतां खेतां सगळीं पळून वतलीं...'

मोहनदासाचो रामा परस रंभेचेर चड भावार्त. ती सांगता ते लटके केन्ना

नासता अशी ताची श्रध्दा. तो 'राम राम' करीत काळखांतल्यान गेलो.

त्या दिसा सावन ताचे जिबेर- फकत जिबेर न्हय तर, काळजांत लेगीत रामाचे नांव घोळपाक लागले. केदेय दुख्ख, संकश्ट, अरिश्ट येवं, तो रामाचे नांव घेतालो. मागीर ताच्यांत धीर येतालो. ताचो भंय ना जातालो.

राम म्हळ्यार दशरथ राजाचो पूत राम न्हय.

राम म्हळ्यार मनशाच्या काळजांत बशिल्लो देव.

देव आपणाल्या काळजांत बसला. तो आपल्यो करण्यो पळेता, आपणाक वाट दाखयता, धीर दिता आनी प्रसंगार पावताच पावता अशे ताका खोलायेन दिसपाक लागले. हाका लागून मुखावयल्या आयुष्यांत केद्याय उज्यांत उडी घेवपाची ताची तांक वाडत गेली.

देवा विशिंच्या ह्या खोल 'अणभवा' वांगडा आनीक एका विस्वासाची बुन्याद ताच्या काळजांत पडली. तो मानपाक लागलो-

संवसार नितिच्या तत्वाचेर उबो आसा.

नितिचेरूच तिगून उरला.

जिविताचे बुन्यादींत नितूच आसूंक जाय.

त्याच अदमासाक ताणें श्यामल भट्टाचे एक भजन आयकले. ह्या भजनाचो अर्थ असो आशिल्लो-

'जो आमकां उदक पियेवंक दिता ताका आमी बरे जेवंक घालचे. आमचे मुखार जो आपणाली मान नमयता ताच्या पांयार आमी आमची तकली दवरची. जो आमचो जीव वाटायता ताचे खातीर प्राण ओंपपाक तयार रावचे. जो आमचेर उपकार करता ताचेर धा वांट्यांनी चड उपकार करचे. पुणून-

जो आमचे वायट करता ताचे जो बरे करता, तोच खरेले जिवीत जियेता. तो जिवितांत जैत जोडटा'.

'वायट करतल्याचे लेगीत बरे करप' हे तत्व मोहनदासाच्या काळजांत सामके खोल बसका घेवन बशिल्ले.

आवय- बापायची भक्ती, हे भक्तींतल्यान उदेल्ली सेवेची तळमळ, हरिश्रंद्राक लेगीत फाटीं घालीत हे तरेचे सत्यवादीपण, ह्या सत्यवादीपणांतल्यान वयर सरिल्ली जिवी जागरूताय, संवसारांतले सगळे धर्म बरे हो समज, आपणाल्या काळजांत देव बसला म्हणपाचो खोल भावार्त आनी संवसार नितिच्या तत्वांचेर उबो रावला देखून वायट करतल्यांचे लेगीत बरे करूंक जाय, हे नीति- तत्व ह्या सगळ्या संस्कारांत आनीक दोन संस्कारांची भर पडली. हे दोनूय संस्कार ताका सौराष्ट्रांतले हवेतूच मेळिल्ले. ते म्हळ्यार- एक 'त्रागुं', दुसरे 'बहारवटियुं'. हीं दोनूय गुजराती उतरां.

सौराष्ट्रांतले राजा जेन्ना लोकांचेर अन्याय, अत्याचार करताले (चडशे सगळे

कोल्ली आसताले) तेन्ना प्रजेतलो कोणूय एकलो सोंसूं नज जावन उठालो आनी राजाची लागणूक जागोवपा खातीर ताच्या दारांत बसून उपास करतालो, खासा आपणाक त्रास करून घेतालो.

हाका गुजराती भाशेंत 'त्रागुं' म्हणटात.

हाचे भायर दुसरो एक वर्ग आशिल्लो. राजांच्या अन्यायांक, अत्याचारांक उबगून तो बंड करून उठालो आनी राजाक सांगून धाडटालो-

आयच्यान आमी आमकां तुजे प्रजाजन मानचे नात. तुका आमी पिडटले.

तुकाच न्हय, तर तुका आदार दितल्या सगळ्यांक पिडपाक लागतले, तुजे प्रजेकूय पिडूंक लागतले.

आनी खऱ्यांनीच ते राजाक आनी प्रजेक पिडूंक लागताले.

असल्या तेजिश्ट बंडखोरांक सौराष्ट्री लोक 'बहारवटिये' म्हूण वळखताले. गुजरातच्या चारण- कर्विनीं तांगेलीं तुस्त गितां खूब गायल्यांत. आनी लोकांक तांची सदांच तोखणाय दिसल्या. मोहनदासाच्या कंवळ्या मनाचेर हेवूय दोन संस्कार भुरगेपणांत पडिल्ले म्हणूंक जाय.

ह्या सगळ्या संस्कारांच्या रसायणांतल्यान मुखावयलो महात्मा गांधी घडत गेला अशें म्हणूंक जाय.

५. इंग्लंडच्या मार्गार

तेरा वर्सांचे पिरायेर मोहनदासाचें लग्न जालें. ते मुस्तींत अशीं ल्हान पिरायेरूच लग्नां जातालीं.

घरकान्न म्हूण जी आयली तीय ताचेच पिरायेची आशिल्ली.

तिचें नांव कस्तुरबा.

लग्ना उपरांत थोड्याच दिसांनी बापूय भायर पडलो. उपरांत दोन वर्सांनी तो मॅट्रीक पास जालो. कॉलेजिचें शिकप मुम्बय बदला भावनगरच्या श्यामलदास कॉलेजींत सुरू केले.

मुम्बय म्हारग पडटाली.

पयलेच व्हडले सुटयेंत तो घरा आयिल्लो. अवचीत एक दीस मावजी दवे तांगेर पावलो. मावजी दवे हो तागेल्या बापायचो इश्ट. ते भायर, कुटुंबाचो एक बरें मागतो. मोहनदास कितें शिकता हाची ताणें वासपूस घेतली. आनी तो म्हणपाक लागलो, 'तूं बेश्टो वेळ आनी पयसो होगडायता. बी. ए. जावपाक तुका चार पांच वर्सां तरी लागतलीं. उपरांत एल. एल. बी. करपाक आनीक

दोन तीन वर्सां लागतलीं. ते मेरेन बाजारांत शेंकड्यांनी बी. ए. एल. एल. बी आयिल्ले आसतले. तुका बापायचे गादयेर बसपाचें आसत- म्हळ्यार, तुका खंयच्याय राज्याचो दिवाण जावपाचें आसत जाल्यार, म्हज्या मत्तान, तुवें इंग्लंडाक आतांच गेल्लें बरें. तीन वर्सांनी बॅरिस्टर जावन येतलो. मागीर, दिवाणाची सुवात जोडपाक तुका कठीण वचचें ना.'

मोहनदासाक हें रोखडेंच पटलें. तागेल्या व्हडल्या भावाकूय ही सुचोवणी बरी लागली. पुणून पयशे खंयच्यान हाडप? पांच सात हजार रुपये उबे करूंक जाय आशिल्ले. मनांत आयलें, पोरबंदरच्या राण्याकडेन कित्याक मागचे न्हय? ह्या राज्याचेर गांधी कुटुंबाचो अधिकार आसा.

मोहनदास इंग्लंडाक वचपाचो बेत करता हें आयकतकूच आवयचो पयलीं आवरो उडलो. ती म्हणपाक लागली, 'म्हजे पसून तूं इतले पयस वतलो? तुजे बगर म्हज्यान कशें रावंक जातलें हांगा?' मागीर येवजून म्हणपाक लागली, 'कितें करचें, म्हाका समजना. मावजी दवे सांगता तें आमच्या बऱ्याचेंच आसूंक जाय... घरांत जाणटो असो कोण ना... तूं तुज्या काकाक विचारून पळे....'

काका पोरबंदराक आनी हांगेलें बिराड आशिल्लें राजकोटाक. मोहनदासान काकाची बुद्द घेवची अशें येवजिले आनी तो बैलां गाडी करून राजकोटा सावन पोरबंदराक गेलो. एकलोच. चार पांच दीस लागले थंय पावपाक.

काकान म्हळें, 'हांव कसली बुद्द दितलो तुका, पुता? इंग्लंडाक वचून बॅरिस्टर जावन आयिल्ले कांय जाण पळेल्यात हांवें. तांगेलें जेवप खावप, उठप बसप पळेतां तेन्ना दिसता, इंग्लंडाक गेल्लो मनीस हिंदू उरना. तो गांवठी सायब जावन परतता. पुर्वापार चलत आयिल्ल्यो चालि-रितीय तो सोडटा... पुणून, (ताणें एक आवंडो घोंटलो आनी म्हळें) तुजी आवय तुका वच म्हणटा जाल्यार हांव तुका नाका म्हणपाचों ना'.

'तिणें वच म्हळ्यारूच हांव वतलों' मोहनदासान जाप दिली.

पोरबंदरच्या राज्याकडेन दुडवांचो आधार मागचो हेंय येवजून तो हांगा आयिल्लो. लेली नांवाचो एकलो सायब तुर्ताक पोरबंदराचो कारभार पळेतालो. अॅड्मिनिस्ट्रेटरच्या पदार आशिल्लो. मोहनदास ताका वचून मेळ्ळो.

'तूं पयलीं बी. ए. जा. मागीर पळोवंया. तुर्ताक आदार दिवंक मेळचो ना.' लेली सायबान मोहनदासाचे उमेदीर थंडगार उदक रकयलें.

कितें करतलो? परतलो.

परतलो पुणून निर्शेलो ना. ताणें इंग्लंडाक वचून बॅरिस्टर जावन येवपाचो निश्चयूच केल्लो. तांतूंत मावजी दवेचे तर 'गरज पडल्यार रीण लेगीत काडून वचचें' अशें मत आशिल्लें. मोहनदासाची नदर कस्तुरबायच्या आंगावयल्या दागिन्यांचेर गेली. ते विकल्यार दोन तीन हजार रुपये सेपेपणान मेळटलेच

आशिल्ले. ते विकपाचें तो येवजितालो. इतल्यांत व्हडल्या भावान म्हळें, 'तूं दुडवांचो हुस्को करूं नाका. हांव खंयच्यानूय तांची तजवीज करतां'.

मोहनदासाक सू जालें. तागेलो एक प्रस्न सुटिल्लो. दुसरो प्रस्न सोडोवप सोंपें नाशिल्लें. आवयक कशें समजायतलों, हें ताका कळनाशिल्लें. आवयन जायतें कितें कितें आयकल्लें. इंग्लंडाक गेल्ले लोक सोरो पियेवपाक लागतात, मास खातात, थंयच्या मडमिच्या जाळांत घुस्पतात, अशें कोणे कोणे कितें कितें तिका सांगिल्लें. भुरग्याची वाट लागतली होच तिगेलो सगल्यांत व्हडलो हुस्को आशिल्लो.

'पुणून तूं म्हज्या उतराक पातयेवची ना?' मोहनदासान तिका विचारलें. 'हांव तुका केन्ना फटोवंचों ना. तूं करूं नाका म्हणटा तें कितेंच हांव करचों ना, हें हांव तुका सोपूत घेवन सांगतां.' मोहनदासान तिका उतर दिलें.

मोहनदास उतराक पाळो दितलो, हे विशीं तिका दुबाव नाशिल्लो, तरी आसतना तिणें एका जैन साधूक विचारलें. हो साधू तांचें बरें- मागतो आशिल्लो. साधून म्हळें, 'हांव ताका तुज्या फुड्यान सोपूत घेवंक लायतां' सोपूत घेतकूच मागीर वचूंक दिवपाक अडचण ना.'

मोहनदासाक आपोवन घेतलो आनी ताका तीन सोपूत घेवंक लायले-

१. इंग्लंडाक आसा सर हांव मास खावंचों ना, २. सोरो उश्टावचों ना आनी ३. खंयचेय चलयेक वा बायल-मनशेक आफुडचों ना.'

सोपूत घेतकूच आवयन ताका 'आतां खुशाल वचून यो पुता' म्हळें.

इंग्लंडाक वचपाची मोहनदासाची वाट आतां मेकळी जाल्ली.

मोहनदास बॅरिस्टर जावपाक इंग्लंडाक वता ही खबर राजकोटाक सगलेकडेन पातळ्ळी. राजकोटाक जे शाळेंत तो मेट्रीकमेरेन शिकिल्लो त्या आल्फ्रेड हायस्कुलांतल्या तरणाट्या भुरग्यांनी ताका एक जेवण दिलें. जेवण सोंपतकूच ताका उपकार आठोवपाचे आशिल्ले. तो उलोवपाक उबो रावलो. पुणून पांय थरथरपाक लागले. ताच्या दोळ्यां मुखार काळोख पातळ्ळो. घेतना तो एका कागदार एक वाक्य बरोवन घेवन आयिल्लो. तें ताणें थरथरत्या आवाजांत कशें तरी वाचलें आनी तो सकल बसलो.

तो जें उलयलो, तें 'काठियावाड टाईम्स' च्या १२.७.१८८८ च्या आंकांत छापून आयलां. ताचे वयल्यान ते पिरायेवेल्या ताच्या व्यक्तित्वाचो अदमास येता.

ताणें म्हळें-

'म्हजी देख घेवन तुमीय इंग्लंडाक वतले आनी थंयच्यान शिकून परते आयले म्हणटकूच हिन्दुस्तानांत सुधारणेचीं व्हडलीं व्हडलीं कामां पोटतिडकीन हातांत घेतले अशी हांव उमेद बाळगितां'.

चार गजाली हातूंत स्पश्ट दिसून येतात-

१. 'हांव उमेद बाळगितां'- म्हळ्यार, नमळायेन सांगतां. (ताचो मुदलचो सभाव) कितें सांगता? २. 'म्हजी देख घेवन तुमीय इंग्लंडाक वचचें'- म्हळ्यार, आपूण जें करतां तें दुसऱ्यांनी देख घेवपासारकेंच करतां असो ताच्यांत आत्मविश्वास आशिल्लो दिश्टी पडटा. ३. थंय वचून येतकूच मागीर कितें करपाचें? 'सुधारणेचीं व्हडलीं व्हडलीं कामां हातांत घेवपाचीं' - म्हळ्यार आपूण एक सुधारक (रिफॉर्मिस्ट) म्हणपाचीय ताका जाणवीक आसा. आनी आपणें जें हें पावल उखल्लां तें 'सुधारणे'चें हेंय तो सांगूंक सोदता. आनी ४. सुधारणेचीं कामां दुसऱ्यांक जाय म्हूण करपाचीं नासतात. आपणाच्यान रावं नज जाता तेन्नाच करपाचीं आसतात. 'पोटतिडकीन' करपाचीं आसतात. हे तो जाणोवन दिता. म्हळ्यार, हे पिरायेर लेगीत ताच्या सभावांत 'टोटल इन्वोल्वमेट' - हातांत घेतिल्ल्या कामांत पुराय एकरूप जावपाचें आंग दिश्टी पडटा.

राजकोटच्यान तो मुम्बय गेलो. मुम्बय वचून बोट धरपाची आशिल्ली. ताका बोटीर चडोवपाक तागेलो व्हडलो भाव ताचे वांगडा मुम्बय आयिल्लो. मुम्बय पावतकूच ताका कोणे सांगलें, ह्या पावसाच्या दिसांनी समुद्रांत व्हडलीं व्हडलीं मोडां येतात, बोटी हालतात आनी केन्ना केन्ना बुडटात. दिवाळे उपरांत-नोवेम्बरांत - गेल्लें बरें अशें ताचें मत आशिल्लें.

व्हडलो भाव भियेलो. म्हणपाक लागलो, 'नोवेम्बरांतूच गेल्लें बरें'. मोहनदासाक भावोजीगेर दवरून तो राजकोटाक परतलो.

मोहनदास बोटीची वाट पळेत मुम्बय राविल्लो. इतल्यांत-

ध्याना- मनांत नाशिल्लो एक नवोच प्रस्न उपरासून आयलो. मोहनदास जातीन वाणी. वाण्यांतूच कांय पोटजाती आसात, तांतले 'मोड' नांवाचे एके पोटजातींतलो तो वाणी. हे जातींतलो आयज वेर कोणूच देशा भायर वचूंक नाशिल्लो. देशा भायर वचूंक भायर सरिल्लो मोहनदास हो पयलोच ते जातींतलो भुरगो.

ते मुस्तींत सगल्यांचेर जातिचो शेक चलतालो. ते ते जातींतले जाणटले एकठांय येताले आनी आपणाले जातींतल्या कोणेंय करूंक फावना असलें कितेंय केलें जाल्यार ताका जाप विचारताले.

मोहनदासाक तांणीं आपोवन घेतलो आनी विचारलें, 'तूं इंग्लंडाक वचूंक भायर सरला, हें खरें?'

'हय'. मोहनदासान जाप दिली.

'पुणून आमच्या धर्मान समुद्र यात्रेचेर बंदी घाल्या, हें तूं जाणा मू? देशा भायर वतकूच धर्म बुडटा, अशें सांगलां... तुंवें वचूंक जायना अशें आमकां दिसता.' जाणटल्यांनी आपणालें मत सांगलें.

मोहनदास सभावान भिडेस्त. जाणटल्यांनी कितेंय सांगलें जाल्यार तांकां

परती जाप दिवपाचें ताका, हरशीं काळीज जावचें नाशिल्लें. पुणून आयज ताका खंयच्यान काळीज जालें, कोण जाणा. ताणें धीर करून म्हळें, 'भायर गेल्यार अधर्म जाता अशें हांव मानिना.... ते भायर, हांव शिकपाक थंय वतां'....

'पुणून भायर धर्माक पाळो दिवंक येना' जाणटेल्यांनी म्हळें.

'तुमकां ज्या गजालिंचो हुस्को त्यो गजाली हांव करचों ना. असो आवय मुखार हांवें सोपूत घेतला'. मोहनदासान जाप दिली.

'पुणून आमी- तुजे जातींतले जाणटेले सांगतात न्हय तुका, तुंवें वचूंक जायना म्हूण!' जाणटेल्यांनी म्हळें.

'म्हजो बेत म्हाका बदलूंक येवपाचो ना', मोहनदासान नमळायेन जाप दिली.

'तूं जातिचो हुकूम मानचो ना?' जाणटेल्यांनी ताणशेवन विचारलें.

'जातीन असल्या गजालिंनी पडचे न्हय अशें म्हाका दिसता'. मोहनदासान नमळायेन पुणून नित्रायान जाप दिली.

'हो भुरगो जाणवायखोर. जाणटेल्यांनी हाच्या बऱ्याचें सांगल्यारूय हो आयकना' अशें कितें कितें उलोवन जाणटेल्यांनी आपणालो निर्णय दिलो, 'हो भुरगो आयच्यान जाती-भायरो जालो अशें मानपाचे. हाका जो भायर वचूंक आदार दितलो ताका आनी जो हाका पावंक बोटीर वतलो ताका, जात दंड करतली वा ख्यास्त फर्मायतली'.

ते मुस्तींत जातींतल्या जाणटेल्यांचे निर्णय कोर्टाच्या निर्णयासारके आसताले. जातींतले सगले तांकां मोन्यांनी पाळो दिताले. आनी जाती इतले खरसाणीन चलताल्यो की जाती भायरो जाल्ल्याक कोण घरांत घेनाशिल्लो. ताका उदक लेगीत पियेवंक दिनाशिल्लो.

खासा भाव पयस रावताले आनी भयणी लेगीत ताचेर बहिष्कार घालताल्यो.

आनी एके जातींतलो मनीस दुसरें जातिच्या मनशागेर उदक लेगीत घेनाशिल्लो.

ताची जात बुडटाली.

नाय म्हळ्यार मोहनदास मात्सो कांचवेलो. आपणाचें कितें जातलें हाचो ताका हुस्को नाशिल्लो. पुणून भावाचेर, आवयचेर, घरकान्निचेर, सोयऱ्यांचेर ह्या निर्णयाचो कितें परिणाम जातलो, सांगूं येना आशिल्लें. धरूंया, भाव भियेलो आनी ताणें 'आसूं भोंगूं, इंग्लंडाक वचप येना नाका' अशें म्हळें जाल्यार? घात जातलो, आपणाली सगलीं सपनां मातये भरवण जातलीं'. ह्या हुस्क्यांत तो पडलो.

पुणून भाव घट रावलो. इतल्यांत ४ सप्टेंबराक एक बोट इंग्लंडाक वता आनी हे बोटीर जुनागडाचो एक वकील बॅरिस्टर जावपाक इंग्लंडाक वता म्हणपाची एक खबर ताच्या कानार पडली. हो सांगात सोडप ना असो ताणें बेत केलो. ताणें बेगोबेग तिकेट काडली.

आनी, ४ सप्टेंबर १८८८ ह्या दिसा तो भायर सरलो.

पिरायेन तो अठरा वर्सांचो आशिल्लो.

आनी हे पिरायेर तो बापूय जाल्लो. कस्तूरबायचे हाण्डीर एक बाबू खेळटालो.

६. इंग्लंडांतलीं तीन वर्सां

प्रवासांत त्रास जातले, बोट हालतली, लागतली, अशें कितें कितें लोकांनी मोहनदासाक सांगिल्लें. बोट हाललीय ना, लागलीय ना. प्रवासांत हे तरेचे कसलेच त्रास ताका जाले नात. पुणून दुसरे तरेचे जाले. सगल्यांत चड इंग्रजी भाशेचे आनी इंग्रजी चाली-रितीचे त्रास जाले. ताचें मेट्रिकमेरेनचें शिक्षण इंग्रजी माध्यमांतल्यान जाल्लें. इंग्रजी ताका वाचूंक येताली. वाचिल्ली कळटाली. उलोवपाची संवय नाशिल्ली. उलयल्ली समजताली. पुणून बोटीर इंग्रज प्रवासी आशिल्ले ते जी इंग्रजी उलयताले ती ताका मातूय समजनाशिल्ली. ती इंग्रजीशीं ताका दिसय नाशिल्ली.

दुसरें, ताका गार्फां-सुरयां-कुलेरांनी जेवंक येनाशिल्लें. खंयच्या कुलेरान कितें खावपाचें, खंयचे सुरयेन कितें कापपाचें, गार्फ खंयच्या हातांत धरपाचें, कितेंच समजनाशिल्लें. तातूंत, परत, कित्यांत मास पडलां, कित्यांत ना, हें समजनाशिल्लें. विचारपाचें काळीज जायनाशिल्लें.

वतना तो वांगडा 'मिठाई' घेवन गेल्लो. तिचेर भागयलें.

आवाशिवा करून इंग्लंडाक पावलो.

थंय पळे जाल्यार, सगलेंच विचित्र. लोक विचित्र, तांगेलीं घरां विचित्र, घरांतले फर्निचर विचित्र, लोकांचे वागप विचित्र. तांगेल्यो चालि-रितीय विचित्र. कितें उलयल्यार आनी कितें केल्यार चालिरितीं भायलें जाता, समजनाशिल्लें. तो एका बिराडार 'पेईंग गेस्ट' म्हूण राविल्लो. आपूण शिवराक म्हूण ताणें घर-मालकिणीक सांगिल्लें. देखून ताका शिवराकूच जेवण मेळटालें. पुणून तें सामकेंच विचित्र आसतालें. मीठ, मिरसांग ना, असलें. उकडिल्ल्यो भाजयो, उंड्याच्यो फांतयो आनी मुरांबो. सकाळ -सांज एकेच तरेचें जेवण. उंड्याच्यो फांतयो दोन वा तीन मेळटाल्यो. त्यो पावनाशिल्ल्यो. आनीक मागतलो म्हळ्यार धीर जायनाशिल्लो. लज दिसताली.

ताका जेवण मातूय रुचनाशिल्लें.

म्हयनोभर तो अर्द्या-पोटारूच उरलो, म्हणूं येता.

बोटीर ताका सांगात मेळिल्लो तो जुनागढच्या वकिलाचो - जो बॅरिस्टर जावपाक आयिल्लो. ताचे वळखीन आनीक दोगां-तिगां गुजराती लोकांकडेन ताची

वळख जाली. तांकां मोहनदासाची एके वाटेन तिडक मारची. तर दुसरे वाटेन काकूळट दिसची. 'सभाग्या, आवय अन्नाडी. तिका कितें समजता? तिणे सांगलां मास खावं नाका म्हूण तूं खायनासतना रावतलो? दुयेंत पडटलो. तिणे सोपूत घेवंक लायलो म्हूण कितें जालें? कितलें-शें म्हत्व दिवपाचें ताका?' अशें तांणी म्हणचें.

'सोपूत म्हळ्यार सोपूत. तो मोडूंक फावना', मोहनदासान तांकां जाप दिवची.

एक दीस तो भोंवंक गेल्लो. एकलोच आशिल्लो. पसऱ्यांनी खंय कितें मेळटा तें पळेत वतालो. अवचीत एके कडेन ताका एक पाटी दिश्टी पडली. पाटयेर बरयल्लें 'वेजिटेरियन रेस्टॉरॉ'. पाटी वाचून मोहनदासाक अजाप जालें, 'अब्बा! इंग्लंडांत शिवराक जेवणाची खानावळ आसा?' ताणे आपणाकूच अजापून विचारलें. 'हांगा शिवराक कोण नात अशें म्हणटाले तें कितें तर!' खुशालभरीत जावन तो भितर गेलो. जेवण मागयलें. सुमार एका म्हयन्यान तो थंय पोटभर जेवलो. जेवन धादोस-भरीत जालो. आपणालें कशें जातलें हो जो ताका हुस्को आशिल्लो तो त्या दिसा सामको ना जालो.

थंय विकपाखातीर दवरलेलीं कांय पुस्तकां ताणे पळेलीं. तातूंत हेन्नी सोल्टाचे 'प्ली फॉर वेजिटेरियनिझम्' नांवाचें एक पुस्तक आशिल्लें. तें ताणें विकतें घेतलें. थंयच वाचूंक सुरवात केली. जेवण सोंपतासर ताणें तें बरेंचशें वाचुनूय काडलें.

आतां मेरेन तो नुस्तें मास खायनाशिल्लो. कित्याक, खातकूच ताका एक तर घरच्या लोकांक आयज भूक ना', 'पोटांत बरें ना' अशी फट मारची पडटाली आनी दुसरें, खावंचों ना असो ताणे सोपूत घेतिल्लो. फट उलोवंचों ना आनी सोपूत मोडचों ना, ह्या दोन कारणांक लागून तो खायनाशिल्लो. खावंकूच जायना अशें ताचें मत नाशिल्लें. आतां सोल्टाचे पुस्तक वाचतकूच मनशान मास नुस्तें खावंकूच जायना, अशें ताचें मत जालें.

जेवणा-खाणाच्या प्रस्नाचेर कोणे कितें म्हळां हें जाणा जावन घेवपाची ताची इत्सा वाडली. ताणे ह्या विशयावेलीं कितलींशीं पुस्तकां विकतीं घेवन वाचलीं. येवरोपांतल्या विचारवंतांनी ह्या विशयाचो खूब बारकायेन आनी खोलायेन विचार केला म्हणपाचें ताणें पळेलें. तोय खासा खोलायेंत देंवलो. आरंवाक तो आरोग्याचे नदरेन ह्या विशयाचो विचार करतालो. आरोग्याक कितें बरें, कितें बरें न्हय, इतलेंच तो पळोवपाक लागिल्लो. मनीस खंयचेय पिडेन हांतुळणार पडिल्लो आसूं, वखदां बदला ताच्या जेवणा-खाणांत बदल करून ताच्यान बरो जावं येता, ह्याय निर्णयार पाविल्लो. ल्हवू ल्हवू तो आरोग्या भायर नितिचे नदरेनूय येवजुपाक लागलो. कितें खावप मनशाक सोबता आनी कितें खावप सोबना, हें तर्जून पळोवपाक लागलो. संस्कारी मनशाचें जेवण- खाणूय संस्कारीच आसूंक जाय, ह्या निर्णयार पावलो. परिणामः ताणे आहाराक धरून तरां तरांचे प्रयोग सुरू

केले. तागेले जे हे प्रयोग हांगा सुरू जाल्ले ते आयुष्यभर चलत रावले.

तागेले इश्ट भियेले. हो जर अशेच तरेन चलत रावलो जाल्यार लोक हाका कुळांत काडटले, पिसो म्हणटले, ह्या भंयान तांणी ताका 'जाग्यार हाडपाचो' एक निमणो यत्न करून पळेलो. ताका एक नाटक दाखोवपाखातीर ते घेवन गेले आनी नाटक सुरू जावचे पयलीं तांणी एका 'रिस्ट्री'त ताका व्हेलो. जेवण मागयलें. सूप आयलो. मोहनदासाक दुबाव आशिल्लो. ताणे वेटराक आपयलो आनी विचारलें, 'हांतूंत मास आसा?' इश्ट तिडकले. म्हणपाक लागले, 'असलीं अन्नाडीपणं हांगा चलपाचीं नात.... हांगा मासाचेंच जेवण मेळटा.'

'पुणून हांव मास खायना.'

'तशें जाल्यार तूं भायर वचून खंयूय जेवन यो'.

मोहनदास उठून भायर गेलो.

'हाचे मुखार आतां माणसुकी ना'. इश्टांनी कपलार हात मारून म्हळें.

खरेपणानशीं, इश्टांक भंय आशिल्लो तो वेगळोच- हें खायना, तें उश्टायना अशें करीत हो रावलो जाल्यार इंग्रजी समाजांत तो भरसूंक पावचो ना, पयसूच उरतलो हो. खासा मोहनदासाकूय हो भंय आशिल्लो. समाजांत सगळ्यां वांगडा ताका घोळून रावपाचें आशिल्लें. इंग्रज समाजाकडल्यान घेवपा सारकें सगलें ताका घेवपाचेंय आशिल्लें. 'सभ्य' जावपाचें आशिल्लें. पुणून हें सगलें ताका तत्वाक बाद येवंक दिनासतना सादपाचें आशिल्लें. ताणे हे खातीर एक उपाय सोदून काडलो. ताणे नवे कपडे शिंवून घेतले. घडयाळी खातीर भांगराची एक सरपळीय ताणे घेतली. ती बोल्साक लावन भोवपाक लागलो. प्रावात बांदूंक शिकलो. केसाच्यो मोदी करूंक लागलो. नाच शिकपाक लागलो. फ्रँच उलोवपाक शिकलो. एक वायोलिन विकतें घेतलें.

भुरगेपणांत ताणे एक काणी आयकल्ली- एका साधुचे खोंपींत हुंदीर खूब जाल्ले म्हूण हुंदरांक मारपाक ताणे एक माजर हाडून दवरलें. माजराक दूद मेळचें म्हूण एक म्हस विकती घेतली. आपणालीय गत अशीच शी कितें जाल्या, 'सभ्य' जावपा खातीर हें घे, तें कर अशें आपूण करीत रावलां, गरज नासतना व्याप वाडयत व्हेला, अशें ताचे ताका दिसपाक लागले.

सुमार तीन म्हयने मेरेन ताणे हे भाशेन सभ्य जावपाचे यत्न केले.

एक दीस उबगलो, 'हे भाशेन सभ्य जावन म्हाका कितें करपाचें आसा? खंय वचपाचें आसा? उजू चलणुकेचो मनीस म्हूण लोकांनी म्हाका मानलो जाल्यार खूब जालें. हाचे परस अदीक सभ्य जावपाची गरज ना. हांव हांगा शिकपाक आयलां. सदां हांगा रावपा खातीर येवंक ना. हांवें मन लावन शिकूंक जाय.' अशें कितें कितें येवजिलें आनी ताणे सगळें सोडून दिलें.

एका चित्तान अभ्यास करपाक लागलो.

तो म्हयन्याक पंदरा पौंड खर्चितालो. आतां पांच स पौंडां वयर खर्च वचूंक जायना अशें ताणें थारायलें. तो एका कुटुंबांत रावतालो. तें सोडलें आनी एक कूड भाड्याक घेवन रावपाक लागलो. एक शोगडी घेतली. आपुणूच रांदून जेवपाक लागलो. खंयूय वचचें जालें जाल्यार पांयांनी चलत वचपाक लागलो. दिसाक आठ आठ धा धा मैल चलतालो. बसी खातीर जातालो तो खर्च वाटावलो आनी आरोग्यानूय बरो उरलो. 'उण्यांत उणो खर्च करप आनी पै-पैचो हिशोब दवरप' ही जी संवय ताका तेन्ना लागिल्ली ती मुखार आयुष्यांत निमाणे मेरेन उरली.

'उण्यांत उणो खर्च करप' ह्या तत्वाक लागून साद्या जिविताची ओड लागली. जिवीत जाता तितलें सादें आसूंक जाय; गरजो जाता तितल्यो उण्यो करूंक जाय; ते खातीर जिवितांत भायल्यान तशे भितरल्यान कितलेशे बदल घडोवन हाडूंक जाय, हाची जाणवीक जाली आनी दिशीं-दिशीं ती खोल जायत रावली.

जेवणा खाणाचे प्रयोग तर सुरू जाल्लेच. तांतूंत आतां आनीक एका प्रयोगाची भर पडली. संस्कारी आनी सभ्य मनशाचें जेवण-खाणूय संस्कारी आनी सभ्य आसूंक जाय, हें तो आतां दुसऱ्यांक पटोवपाक लागलो. तो रावतालो त्या वाटारांत ताणे एक 'वेजिटेरियन क्लब' सुरू केलो. ह्या वाटारांत सर अँड्वीन अर्नोल्ड नांवाचो एक ऋषि-तुल्य मनीस रावतालो. ताका ताणे आपणाल्या क्लबांत ओडून घेतलो. ल्हवू ल्हवू तो लोकां मजगतीं संवकळीन घोळपाक लागलो. पयलीं तो कोणाकूय मेळपाक अनमनतालो. आतां भीड मुरवत सोडून मेळपाक लागलो. तांचेकडेन वाद घालपाक लागलो. इंग्लंडांतले 'वेजिटेरियन सोसायटि' चो वांगडीय जालो. हे सोसायटिची 'वेजिटेरियन' नांवाची एक पत्रिका भायर सरताली. तिचेर लेखूय बरोवपाक लागलो.

ह्या नव्या वळखीक लागून ताका दुसरो एक लाव जालो. तो वेगळ्या वेगळ्या धर्मांचीं पुस्तकां वाचपाक लागलो. मुखार 'महात्मा' जातकूच ज्या एका पुस्तकान ताका निर्शेणेच्या काळखांत सदां धीर आनी आधार दिलो ती भगवद्-गीता ताणे सगल्यांत पयलीं वाचली. तिवूय इंग्रजींत वाचली. सर अँड्वीन अर्नोल्डान गीतेचो 'साँग सेलेशियल' ह्या नांवान एक सुंदर अणकार केल्लो- अणकार सो दिसना, अशे तरेचो. तो पयलीं वाचलो. तातूंतल्या दुसऱ्या अध्यायांतल्या निमाण्या एकोणीस श्लोकांत ताका आपणाल्या 'आदर्श पुरुषा'चो (स्थितप्रज्ञाचो) दिश्टावोय जालो. अर्नोल्डाचें ताका दुसरें एक पुस्तक मेळ्ळें- 'लाइट ऑफ एशिया' नांवाचें. तातूंत ताका बुध्दाचें जिवीत कशें कितें आशिल्लें तें पळोवंक मेळ्ळें.

एकल्यान ताका 'बायबल' हाडून दिलें. 'पोरणो करार' वाचूंकच नज जालो.

न्हीद येवपाक लागली. पुणून जेन्ना 'नव्या करारा' कडेन पावलो तेन्ना ताचेर वेगळोच परिणाम जालो. तांतल्या 'गिरी-प्रवचनान' तर काळजांत सासणाची सुवात जोडून घेतली. 'एका पोल्यार कोणेंय फुलयलें जाल्यार तुगेलो दुसरो पोलीय ताचे मुखार धर' हें वाचतकूच 'आरेच्या! श्यामल भट्टाच्या भजनांत हेंच सांगलां' हे तरेचीं उतरां जिबे वयल्यान फुटलीं.

कार्लाईलाच्या एका पुस्तकांत ताका महम्मद पैगंबराचें जिवीत वाचूंक मेळ्ळें.

निमाणे एका निर्णयार पावलो- सगले धर्म खरे. तशे सगले धर्म बरे. सगले उजू चलणुकेचीच देख दितात. सगल्या धर्माचो आपणाक बारकायेन केन्नाय तरी अभ्यास करूंक जाय असो ताणे बेत केलो.

एका आंगान मात तो आदले वरीच उरलो. चार चौग एकठांय जमले जाल्यार तो मुरवतीन ओगी बसतालो. ताका उतरूच फुटनाशिल्लें. 'वेजिटेरियन सोसायटी'तले सगळे वांगडी ताचे वळखिचे जाल्ले. एक-एकल्याक मेळटालो तेन्ना ताचेकडेन पोटभर उलयतालो. पुणून तेच जेन्ना एकठांय जमताले तेन्ना हाची वाचा धरताली. 'म्हजे परस हे व्हड लोक. हांचे मुखार कितें उलयतलों' अशें म्हणटालो आनी ओगी रावतालो. बरोवन हाडिल्ले लेगीत वाची नाशिल्लो. लजतालो.

निमाणे मेरेन तो असोच लजेस्त उरलो.

तीन वर्सांनी एक दीस तो बॅरिस्टर जालो. इंग्लंडच्या हायकोर्टांत बॅरिस्टर म्हूण ताणे रोखडेंच आपणालें नांव घालें आनी दुसऱ्याच दिसा घरा येवपाक भायर सरलो.

७. अपेशी बॅरिस्टर

आपूण बॅरिस्टर जालां खरो. पुणून बॅरिस्टरकी करूंक पावतलों मू? फिरोजशाह मेहता सारकेल्या वकिला आड उबो रावपाचो प्रसंग आयलो जाल्यार, आपणाली कितें गत जातली? हे तरेचे हुसके आनी दुबाव मदीं मदीं मोहनदासाच्या मनांत उपरासून वयर येवपाक लागिल्ले.

लंडनच्यान भायर सरचे पयलीं तो एकल्या अणभवी वकिलाची बुद्द घेवपाक गेल्लो. ताणे म्हळ्ळें, सगलेच फिरोजशाह मेहता थोडेच जावंक पावतात. पुणून प्रामाणिकपण आनी पोटतिडक हे दोन गूण आंगांत आसत जाल्यार कोणाचीय वकिलकी बरी चलूं येता. हे दोन गूण आपणांत आसात. पुणून तितल्यान भागतलें व्हय?

हे तरेच्या दुगदुगान मोहनदास मुम्बयच्या धक्यार देंवलो.

थंयच ताका कांय दिसां पयलीं आवय भायर पडिल्ल्याची खबर कळ्ळी. ताका खुबूच वायट दिसलें. बापायच्या मरणाचें खबरेन जाल्लें ताच्याकूय चड ताका आवयच्या मरणाचें दुख्ख जालें.

पुणून ताणें तें मोन्यांनी गिळ्ळें.

जातिचोय प्रस्न आशिल्लो. इंग्लंडाक वचूंक तो भायर सरिल्लो त्या वेळार जातींतल्या म्हालगड्यांनी ताका जाती-भायरो केल्लो. आतां जातींत दोन पंगड पडिल्ले. एका पंगडान ताका जातींत भितर घेवंचो अशें थारायल्लें. जाल्यार, दुसऱ्यान ताका जाती-भायरूच दवरिल्लो. ह्या दुसऱ्या पंगडांत तागेल्या मावोडेचेय लोक आशिल्ले. तशी, तागेली खास्सा भयणूय आशिल्ली.

ते मुस्तींत जाति-भायरो जाल्लो मनीस समाजा भायर पडटालो आनी समाजा-भायरो जाल्ल्या मनशाक समाजांत जियेवप कठीण जावन पडटालें. कोण ताचे कडेन संबंद दवरी नाशिल्लो.

मोहनदासान तिसरीच एक नीत आपणायली. आपणाक जातींत भितर घेयात म्हणूणूय ताणें कोणाकडेन मागलें ना; तसो ताका जांणी जाती-भायर घाल्लो तांचो दुस्वासूय ताणें केलो ना. जाती-भायऱ्यांक लागू जाताले त्या सगल्या नेमांक तो आपखोशयेन पाळो दिवन चलपाक लागलो. मावोड्या वा भयणीगेर पावलो जाल्यार तो तांची खबर घेतालो. पुणून तांगेर अत्र उदक उश्टाय नाशिल्लो.

तागेलें हे अ-प्रतिकाराचे चलणुकेक लागून ताका जाति-भायर घाल्ले लोक इल्ले इल्ले करून मोव पडत गेले.

हे वाटेन ह्या तीन वर्सांत सौराष्ट्रांतले वारेय खूब बदल्लेले. खंयच्याय राज्यांत कसलीय सादी लेगीत चाकरी मेळोवपाखातीर हाचे पांय धर, ताची सायबा- जात्रा कर, अशें करचें पडटालें.

दिवाण जातलो जाल्यार इंग्रजांच्या पांयार घालून घेवचें पडटालें.

मोहनदास बॅरिस्टर जावपाक इंग्लंडाक गेल्लो तो थंयसून परत येतकूच खंयच्याय तरी एका राज्यांत दिवाण जातलो हे उमेदीन. दिवाण जावप सोंपें उरूंक ना म्हणपाचें ताका आतां कळ्ळें.

म्हणटकूच, आतां कितें करपाचें?

ताणें राजकोटाक रावन वकिलकी करची अशें थारायलें. पुणून वकिलकी करतलो जाल्यार भारतांतल्या कायद्यांचें गिन्यान आसप गरजेचें आशिल्लें. तें ताका नाशिल्लें. बॅरिस्टरकेच्या अभ्यासांत तें येवंक नाशिल्लें. तें नासतना वकिलकी करप हांशाक म्हारग जावन पडटलें आशिल्लें. येवजी येवजी येवजिलें. आनी निमाणे मुम्बय वचचें अशें ताणें थारायलें. मुम्बयंत कोणाच्याय तरी हाताखाला काम करतलों आनी भारतांतल्या कायद्यांचें गिन्यान जोडटलों अशें येवजिल्लें.

पुणून चार पांच म्हयन्यां परस चड तो मुम्बयंत रावंक पावलो ना. तो निशेंलो. एक तर कायद्याचो अभ्यास जावंक जाय आशिल्लो तसो जायनाशिल्लो. 'सिवील प्रोसीजर कोड' तर सारको समजय नाशिल्लो. 'एविडेन्स अॅक्ट' मात्सो मात्सो समजतालो. पुणून मुम्बयंत फिरोजशाह मेहता सारकेले वकील आशिल्ले.

तांकां 'एविडेन्स ॲक्ट' तोंडपाठ आशिल्लो. बदरुद्दीन तैयबजी मुखार तर खासा न्यायाधीशूय तकली नमयतालो. असल्या ह्या वातावरणांत जाका 'मात्शें मात्शें समजता' ताचे म्हऱ्यांत कोण येतलो आशिल्लो? कोणे एकल्यान ताका सांगलें, 'बाबा रे, कोर्टांत पांच सात वर्सां तरी जोर्ती झरोवचीं पडटलीं. ते बगर मुम्बयंत वकिलकेत जम बसपाची आस्त ना.'

मोहनदासाक कितें करचें, समजना जालें.

हे वटेन खर्च तर वाडत गेल्लो.

खंयचो बॅरिस्टर जालों, अशें ताका दिसपाक लागलें.

इतल्यांत एक दीस ताका एक 'केस' मेळ्ळी. 'सॉल कॉज कोर्टा'तूच (म्हळ्यार, धाकल्या न्यायालयांतूच) वचपाचें आशिल्लें. तो गेलो. तो प्रतिवादिचो वकील म्हूण गेल्लो. वादी पंगडांतल्या मनशाक प्रस्न विचारपाक उबो रावलो. पुणून उबो राविनाफुडें ताचे पांय लटलटूंक लागले. ताका घुंवळ आयिल्ले वरी जालें, पुराय न्यायालयूच गरगर करून घुंवता-शें दिसपाक लागलें. तोंडांतल्यान उतरूच फुटना जालें. न्यायाधिशूय हांसूंक आयलें. बाकिच्या वकिलांक मज्जा दिसली. मोहनदासाच्या दोळ्यांमुखार काळोख पातळ्ळो. तो बसलो. आपणाच्यान ही केस चलोवंक जावची ना अशें सांगून घेतिल्ली फीय परती करून तो मेकळो जालो.

थंयच निर्णय घेतलो, जे मेरेन आंगांत धिटाय येवची ना, ते मेरेन दुसरी केस हातांत घेवचों ना.

तो अर्ज्यो बरोवन दिवपाचें काम करपाक लागलो. पुणून, पोट भरूं नाका? अर्ज्यो बरोवन तें भरपा सारकें नाशिल्लें. ताणे खंयूय तरी शिकोवपाचें काम करचें अशें येवजिलें. मेट्रिकेच्या भुरग्यांक आपणाच्यान इंग्रजी शिकोवंक जातलें, अशें ताका दिसलें. वर्तमानपत्रांत ताणे एक जायरात वाचली. मुम्बयंतले एके शाळेक इंग्रजी शिकोवपी शिक्षक जाय आशिल्लो. दिसाक एक वर शिकोवपाचें. म्हयन्याक पंचास्तर रुपये पगार. जावं, तितले जाल्यार तितले, अशें येवजून ताणे अर्ज केलो. इंटरव्यूकूय गेलो. पुणून तो ग्रेज्युएट नाशिल्लो. आनी शाळेक ग्रेज्युएट मनीस जाय आशिल्लो.

'हांवें लंडनच्या मेट्रिक्युलेशनची परीक्षा दिल्या.'

'तें बरें आसा. पुणून आमकां हांगा ग्रेज्युएट जाय.' ताका जाप मेळ्ळी.

तो निशेंवन घरा परतलो. कितें करचें, येवजना जालें. भाव म्हणपाक लागलो, 'फकत अर्ज्यो बरोवन जोडपाक मुम्बयंत रावपाची गरज ना. तूं राजकोटाक यो. थंय तुका असलीं कामां म्हज्यान दिवं येतात.'

उपाय नाशिल्लो. तो राजकोटाक परतो गेलो. थंय अर्ज्यो बरोवन दिवपाचें काम करपाक लागलो. काम मेळपाक लागिल्लें आनी म्हयन्याक सुमार तिनशें

रुपयांची जोडूय जावपाक लागिल्ली. इतल्यांत-- सपनांत लेगीत चिंतूक नाशिल्ली एक अडचण मुखार येवन उबी रावली-

मोहनदासाच्या भावाआड एक केस चलताली. आनी ती पोलिटिकल एजण्टाकडेन गेल्ली. ह्या पोलिटिकल एजण्टाक मोहनदास वळखतालो. लंडनांत आसतना ताची वळख जाल्ली. भावान ताका म्हळें, 'तुजी वळख आसा ताचेकडेन. म्हजे खातीर उतर घालूंक येता जाल्यार पळे.'

मोहनदासाक ना म्हणपाक धीर जालो ना. तो पोलिटिकल एजण्टाक मेळपाक गेलो. 'आमी लंडनांत मेळिल्ले.' मोहनदासान ताका उगडास करून दिलो.

'हय'. पोलिटिकल एजण्टान जाप दिली आनी ताका सकल वयर नियाळून पळेलो. 'आं, म्हणटकूच तूं ते वळखिचो लाव घेवपाक आयला तर हांगा' अशें कितें शें तो दोव्यांनी ताका विचारता अशें ताका दिसलें.

तितल्यान मोहनदासान समजुपाचें आनी दुसऱ्यो कसल्योय खबरी करून उठून येवपाचें. पुणून समजता जावनूय ताणे भावाची खबर काडली. पोलिटिकल एजण्ट फटक् करून उसळ्ळो, 'तुजो भाव पाताळयंत्री. ताचे संबंदान म्हाका कांयच आयकून घेवपाचें ना.... म्हजे कडेन ह्या कामाखातीर वेळूय ना....' खरेपणानशीं इतली ही जाप पुरो आशिल्ली. मोहनदासान उठून वचपाचें. पुणून गरजेवंताक अकल नासता म्हणटात. तशें- शें कितें जाले. तो भावाची खबर सांगीत रावलो. पोलिटिकल एजण्टाचो धीर सुटलो. ताणे मोहनदासाक म्हळें, 'तुवें आतां गेल्लें बरें'.

'पुणून म्हजें अजून सोपूंक ना. हांव कितें म्हणटां तें मात्शें आयकून तरी घेयात....'

सायब तापलो. ताणे प्युनाक उलो मारून आपयलो आनी म्हळें, 'हाका भायर घाल पळोवया'.

तरी आसतना मोहनदास कितें तरी बडबडत रावलो. प्यून आयलो. हाताक धरून ताणे मोहनदासाक भायर घालो.

भायर येतकूच मोहनदास भितरले भितर फणफणलो. पाश्तांतल्यान एक कागदा कुडको काडलो आनी ताचेर ताणे चीट बरयली, 'तुवें म्हजो अपमान केला. तुवें माफी मागची पडटली. ना जाल्यार तुजेआड म्हाका मानहानिची केस करची पडटली.' चीट ताणे पोलिटिकल एजण्टाक धाडून दिली. थोड्या वेळान ताच्या हातांत जाप पडली. 'तुका वच म्हणून सांगिल्लें आसतनाय तूं गेलो ना. म्हणून तुका प्युनाच्या हातान म्हाका भायर घालचो पडलो.... तुका जाय तें करपाक तूं मेकळो आसा.'

जाप मेळटकूच येदेशें तोंड घेवन मोहनदास घरा परतलो. भावाक ताणें सगलें सांगलें. पुणून कोण कोणाक धीर दितलो आशिल्लो? कांय इश्टांकडेन

ताणे कितें करचें तें विचारलें. मानहानिची केस करपांत लाव ना अशें सगल्यांनी सांगलें. त्याच दिसांनी सर फिरोजशाह मेहता राजकोटाक पाविल्ले. तांकां विचारलें. तांणी सांगलें 'असले अणभव सगल्या वकिलांक आनी बॅरिस्टरांक हांगा आयल्यात. तूं नवो इंग्रज अधिकाऱ्यांक तूं वळखना. तुका हांगा बरे भशेन रावपाचें आसत आनी चार पयशे जोडपाचे आसत, जाल्यार सायबाची चीट पिटून उडय आनी अवमान गिळून मेकळो जा... तुका अजून जायते अणभव येवपाचे आसात....'

मोहनदासाक हो घोंट विख्खावरी कोडू लागलो. पुणून कितें करतलो? घोंट गिळपा पेल्यान उपाय उरूंक नाशिल्लो. गिळ्ळो पुणून अवमान तो विसरलो ना. ताणे एकूच नेम केलो- हे मुखार आपूण असलो प्रसंग केन्ना येवंक दिवचो ना... केन्ना कोणाकडेन कोणाच खातीर उतर घालचो ना.'

हो नेम ताणे आयुश्यांत केन्ना मोडलो ना.

ताका जो हो धसको बशिल्लो ताणे ताच्या जिविताची दिशाच बदल्ली.

पुणून मोहनदासाचे चड-शें काम ह्या पोलिटिकल एजण्टाकडेनूच आसतालें. आतां तागेलें कचेरेंत कशें वचप, हो ताका प्रस्न पडलो.

मानहानिची केस करतां म्हूण सांगून केस केलिना जाल्यारूय लज आनी कांयच करी नासतना ओगी रावन ताचे कचेरेंत हाजीर रावलो जाल्यारूय लज. कितें करचे, ताका समजना जाले. तातूंत, परत, सायब कोल्ली. ताका केन्ना कुर्रि जायत, सांगूंक येनाशिल्लें. तो केन्ना कोणाचो अवमान करीत हाचोय नेम नाशिल्लो. ताची खुशामत करपाची मोहनदासाची इल्लीय तयारी नाशिल्ली.

हेवटेन, सौराष्ट्रांत तरांतरांचे कूट सुरू जाल्ले. कितलींशीं राज्यां, तातूंत कितलेशे मुत्सद्दी. सगले एका फुडले एक पाताळयंत्री. राजा सगले कान-पोकळे. सगल्यां भोंवतणी तांची सायबाजात्रा करपी लोक एकठांय जाल्ले. कांय कांय राज्यांनी तर राजां परस ह्या सायबाजात्रा करपी लोकांचीच सत्या चड चलताली. आनी राजां परस तांकांच चड जोड जाताली. असल्या वातावरणांत खंयूय कसलीय चाकरी करतलो म्हळ्यारूय कठीण जावन पडिल्लें.

मोहनदास साप्य निशेंलो. साप विटलो. घुस्मटूंक लागलो.

निशेंगेच्या ह्या गुपाट काळखांत आसतना ताका पोरबंदरच्यान सेठ अब्दुल करीम झवेरीन विचारून धाडलें, 'तूं दक्षिण आफ्रिकेक वचूंक तयार आसा व्हय? थंय सेठ अब्दुल्लाचो व्हडलो व्यापार चलता. ताणे थंयच्या कोर्टांत एक केस घाल्या. आपणाल्याच एका भागिदाराकडल्यान ताका चाळीस हजार पौंड येवपाचे आसात. व्हडले व्हडले वकील बॅरिस्टर ही केस चलयतात. तुजो आमकां थंय खूब उपेग जावं येता.'

मोहनदास पोरबंदराक वचून सेठ अब्दुल करीम झवेरीक मेळ्ळो. विचारले,

‘म्हाका थंय कसलें काम करचें पडटलें?’

‘आमी जे बॅरिस्टर वकील केल्यात तांकां आमचें म्हणणे सारकें समजावन सांगपाचें.... आमचो हिशोब गुजरातीत बरयल्लो आसता, तो तांकां समजावन सांगपाचो....’

‘न्यायालयांत केस चलोवपाचें काम करचें पडटलें?’

‘ना’.

‘कितलो तेंप म्हाका थंय रावचें पडटलें? आनी बदलाक तुमी म्हाका कितें दितले?’

‘एका वर्सा वयर तुका थंय रावचें पडचें ना... येतो वेतो पयल्या वर्गाचो प्रवास खर्च आनी रावपा जेवपा भायर तुका एकशें पांच पौंड मेळटले.’

ही वकिलकी वा बॅरिस्टरकी नाशिल्ली. सादी चाकरी आशिल्ली. पुणून मोहनदास वाणपणा करूंक बसलो ना. ताका केन्ना काय राजकोटच्यान भायर सरन-शें जाल्लें. ताचे हांगा घुस्मटमार सुरू जाल्ले. ताणें रोखडेंच आं म्हळें.

आनी तो १८९३ वर्साच्या एप्रिलांत दक्षिण आफ्रिकेक वचपाक भायर सरलो.

नियती आपणाक मायदेसा पसून इतले पयस कित्याक घेवन वता, बाबड्याक मात लेगीत खबर नाशिल्लें. थंय वचून थोडे पयशे जोडटलों, तांतले थोडे हांगा भावाक धाडून दितलों आनी ताचे तकले वयले वजें मात्शें ल्हव करतलों इतलेच येवजून तो भायर सरिल्लो.

तागेली पिराय त्या वेळार फकत तेवीस वर्सांची आशिल्ली आनी कस्तुरबायचे हाण्डार आनीक एक बाबू खेळूंक लागिल्लो.

८. ‘गांधीभाई’

बॅरिस्टर गांधी दक्षिण आफ्रिकेक गेल्ले हेरां भाशेन दुडू जोडपाक. पुणून हे नवे भुंयेर पावल दवरिना फुडेंच तांच्या मनांत पाल चुकचुकली आनी तांणी आपणाकूच म्हळें, ह्या देशांत जायतो दुडू जोडूं येत घडये. स्वाभिमानान जियेवंक मेळत व्हय हांगा म्हाका? इतपार ना.

तांकां अशें दिसपाक एक कारण जाल्लें.

तांकां देंवोवपाक धक्यार खासा अब्दुल्ला सेठ आयिल्ले आनी अब्दुल्ला सेठ हे दक्षिण आफ्रिकेतले एक व्हडांतले व्हड न्हय जाले जाल्यारूय व्हडां भितरले एक हिन्दी वेपारी आशिल्ले. येद्या व्हड वेपार्याक गोरें कातिचे लोक हँच-फँच करून कशे वागयतात हें तांणी बोटी वयल्यान देंवता आसतना पयल्याच दिसा पळेल्लें.

उपरांत, एका फुडले एक कोडू अणभव खासा तांकांच येवपाक लागले

आनी 'ह्या देशांत हिन्दी लोकांक कोण व्हडलेशे लेखिना, तांकां हांगा इल्लोय मान ना' हो जो पयल्याच दिसा तांचो समज जाल्लो तो खरो म्हणपाचो तांकांच अणभव आयलो.

परिणामः दुडू जोडपाचें कडेकूच उरलें. तकलेत इल्लें इल्लें करून दुसरेंच कितें कितें घोळपाक लागलें.

नियतीन तांची हांगा येनाफुडेंच कसवटणी सुरू केल्ली. दुसऱ्या काय तिसऱ्या दिसा ते डर्बनचें कोर्ट पळोवपाक गेल्ले. ज्या कोर्टांत तांकां काम पडटलें तें पयलीं पळेल्लें बरें अशें येवजून खासा अब्दुल्ला सेटूच तांकां तें दाखोवपाक घेवन गेल्ले. येवरोपेव भेसांतूच गेल्ले. इतलेंच न्हय, तर ते मुस्तींत जाका येवरोपेव 'अप-टु-डेट' भेस मानताले तोच घालून गेल्ले. फकत माथ्याक बंगाली तरेचो ल्हान-सो एक मुंडासो बांदून गेल्ले. मॅजिस्ट्रेटान तांकां 'तो मुंडासो माथ्यावयलो काड' म्हणून हुकूम केलो. गांधीनी 'ना, मुंडासो काडूंक जायना' अशी जाप दिली आनी ते कोर्ट सोडून भायर आयले.

तांगेलो हो दक्षिण आफ्रिकेंतलो पयलोच कोडू अणभव आशिल्लो.

घरा येवन तांणी थंयच्या दिसाळ्यांक एक चीट बरोवन धाडली. आपणे माथ्यावयलो मुंडासो कित्याक काडलो ना, हाचीं कारणां दिलीं आनी मुंडाशान कोर्टाचो अवमान जायना, हें दाखोवन दिलें. परिणामः 'आपोवं नासतना आयिल्लो पावणो' (अनर्वल्कम् विझिटर) ह्या माथाळ्याखाला ह्या विशयाचेर कितलेशे दीस वर्तमानपत्रांतल्यान चर्चा चलत रावली.

एका सप्तका भितर दक्षिण आफ्रिकेंत ते सगळ्यांचे वळखिचे जाले. लोक तांच्या संबंदान उलोवपाक लागिल्ले.

सप्तका उपरांत ते प्रेटोरियाक वचपाक भायर सरले. डर्बनच्यान प्रेटोरिया आगगाडयेन पांच दिसाचे वाटेर आशिल्लें. पयल्या वर्गाची तिकेट काडून ते गाडयेंत बशिल्ले. रातच्या णवांच्या अदमासाक मेरित्सबर्ग स्टेशन आयलें. गाडी ह्या स्टेशनार थोडो वेळ थांबताली. गाडी सुटपा वेळार जिस्त, गोरे कातिचो एकलो यात्रीक तांगेल्या डब्यांत भितर सरलो. पळे जाल्यार, भितर एकलो 'कुली' बसला. (हिन्दी लोकांक गोरे लोक हांगा 'कुली' ह्या नांवान वळखताले.) तो कुली वांगडा बसून वचपाक तयार नाशिल्लो. तो डब्यांतल्यान भायर गेलो आनी थोड्या वेळान रेल्वेच्या एका दोगां अधिकाऱ्यांक घेवन परतो आयलो. अधिकाऱ्यां भितरल्या एकल्यान गांधींक सांगलें, 'हांगासल्लो ऊठ आनी तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत वचून बस.'

'तिसऱ्या वर्गांत कित्याक वचून बसतलों हांव? म्हजेकडेन पयल्या वर्गाची तिकेट आसा.'

'ती आसूं. तुका ह्या डब्यांतल्यान उठचेंच पडटलें'. अधिकाऱ्यान अधिकारान

सांगले.

‘हांव डर्बनच्यान ह्याच डब्यांत बसून आयलां आनी मुखारूय ह्याच डब्यांत बसून वतलों म्हणटां.’ गांधीनी नेटान जाप दिली.

‘ना. तुका उठचें पडटलें.’

‘हांव उठचों ना’.

‘तूं उठलो ना जाल्यार तुका शिपायक येवन उठयतलो.’

‘ताणें उठोवं. हांव आपूण जावन उठपाचों ना’ गांधीनी ताका निर्धारान जाप दिली.

गांधीची जाप आयकून अधिकारी गेले. थोड्या वेळान एक शिपायक आयलो, ताणें गांधीच्या हाताक हात घालो. तांकां ओडीत धुकलीत तो डब्याच्या दारांत घेवन गेलो. आनी तांकां ताणें धुकलून सकयल देंवयले. तांगेलें सगलें सामानूय प्लॅटफॉर्मार मोखून मारलें.

इतल्यांत, गाडी सुटली.

कितें करचें, गांधीक समजना जालें. ते वेटींग रुमांत वचून बसले. तांच्या हातांत फकत एक हँडबॅग आशिल्लें. बाकिचें सामान रेल्वेच्या लोकांनी दुसरेकडेन खंय तरी व्हरून उडयल्लें. शिंयांचे दीस. मेरिस्सबर्गाक कुडकुड्याचें शीं पडिल्लें. तांगेलो ओवरकोट सामानांत आशिल्लो. सामान खंय दवरलां हें रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांक विचारपाचो तांकां धीर लेगीत जायना जालो. इतले ते भियेल्ले.

सवन रात शिंयांत कुडकुडत ते येवजूक लागले-

‘देवा, कसल्या देशांत हाडून सोडला रे तुंवें म्हाका? कशें म्हणून रावपाचें हांवें हांगा? अवमान सोंसून रावपाचें?’

खंयचो आपूण हांगा आयलों अशें तांकां जाल्लें.

‘हिन्दुस्तानांत परतल्लें बरें’ सगल्यांत पयलो होच विचार तकलेंत आयलो.

‘पुणून रोखडोच परततलों कसो?’ येदे बेगीन कसो परतलो काय म्हूण लोक विचारतले. कितें जाप दितलों? अब्दुल्ला सेठीक उतर दिलां हांवें. उतर मोडून आनी तांगेली केस अद्यार उडोवन परततलों? च्ये.’ हो विचार काडून उडयतकूच तकलेंत दुसरो एक विचार आयलो, ‘केस जाता तितले बेगीन सोंपोवन गेल्लें बरें’.... परत तिसरो विचार आयलो. धरंया, केस बेगीन सोंपोवन परतो गेलों जाल्यार पळून गेल्लेवरी जावचें ना? पळून पळून कितलो म्हूण पळटलों? खंय मेरेन वतलों? मुम्बयच्यान राजकोटाक पळून गेल्लों. राजकोटा सावन हांगा पळून आयलां. हांगासून खंय वतलों?... पळून गेलों जाल्यार आयुष्यभर खावचें ना व्हय तें म्हज्या मनाक? ना... पळून वचप ना. पळून गेलों जाल्यार, भिजूडपणां जातलीं... मागीर, कितें करपाचें? अपमान सोंशीत रावपाचें?’

येवजीत येवजीत एका निर्णयार पावले, ‘हांगाच रावन म्हज्या अधिकारां खातीर झुजतलों. झुजता आसतना जें सोंसचें पडटलें तें सोंसतलों. पुणून मोन्यांनी

मात खंयचोच अन्याय सोंसून घेवचों ना.'

निर्णय घेतलो आनी त्याच खिणाक तांचे भितर एके तरेचें रुपांतरण सुरू जालें. ते आदले भिडेस्त आनी भिजूड मोहनदास करमचन्द गांधी उरूंक नाशिल्ले. तांच्यांत एक नवो गांधी- एक विद्रोही गांधी- जल्माक आयिल्लो.

मेरिक्सबर्ग स्टेशनावयली ही रात तांगेल्या जिवितांतली सगल्यांत चड सृजनशील रात आशिल्ली अशें म्हणूंक जाय. हे रातीन तांगेल्या जिविताची दिशा तर बदल्लीच, जिविताचें रूपूय मुळा थावन बदल्लें.

तांच्यांत तिणे एके तरेचो कायाकल्प घडोवन हाडिल्लो.

तरी आसतना आनीक एक कसटवणी उरिल्ली-

मेरिक्सबर्गच्यान चार्ल्सटारून ते आगगाडयेन गेले. मुखार चार्ल्सटारून सावन स्टॅडर्टन मेरेनचो प्रवास घोड्या गाडयेन करपाचो आशिल्लो. गांधीं कडेन घोड्या गाडयेची तिकेट आशिल्ली. तिकेट दाखयतकूच गाडयेच्या गोऱ्या मुखेल्यान तांकां सकलवयर सारको नियाळून पळेलो आनी गाडयेंत भितर हेरां वांगडा बसोवपाबदला भायर कोचवानाचे बगलेक बसपाची सुवात करून दिली आनी आपूण वचून भितर तांचे सुवातेर बसलो. गांधींक ताची तिडक मारिल्ली. पुणून तांकां वेळ होगडाय नासतना जाता तितले बेगीन प्रेटोरियाक पावपाचें आशिल्लें. तांणी अपमान सोंसून घेतलो आनी ते मोन्यांनी कोचवानाचे बगलेक वचून बसले.

दनपार जाली आनी भितर बशिल्ल्या मुखेल्याक सिगरेट ओडपाची रूच आयली.

ताणें बुरसो-सो एक साका कुडको पांय दवरपाचे पाटयेर दवरलो आनी गांधींक म्हळें, 'तूं आतां हांगा बस. तूं बसला थंय म्हाका बसपाचें आसा.'

गांधी आतां मेरेन भितरले भितर फणफणत राविल्ले. ते फटक् करून उसळ्ळे. तांणी मुखेल्याक म्हळें, 'खरें म्हळ्यार म्हजी सुवात गाडयेंत भितर आशिल्ली. थंय तूं वचून बसलो आनी म्हाका तुंवें हांगा हाडून बसयलो, हो अन्याय हांवें सोंसलो. आतां तूं हांगा बसूंक सोदता. बस. पुणून हांव भितर म्हजे हकाचे सुवातेर वचून बसतलों. तुज्या पायांकडेन हांगा साकार बसपाचों ना.'

गांधींनी इतले मात् म्हळ्ळे, मुखेली खुबलो. तिडकीन तांबडो गुंज जालो आनी ठो ठो करून एका फाटल्यान एक थापटां मारीत रावलो. उपरांत तो तांकां सकल ओडपाक लागलो. बसकेक लागून पितळेचे वारांव आशिल्ले. गांधींनी वारांव घट मुठींत धरले आनी मार खायत तशे घट रावले. मारांनी हात मोडपाकडेन पावलो. पुणून तांणी मूठ सदळ जावंक दिली ना. मुखेली एके वाटेन तांकां पेट्टालो, तर दुसरे वटेन तांकां गाळी संवतालो. गाडयेंत भितर कांय पॅसेंजर बशिल्ले. गोरेच. पूण तांच्यांनी हें पळोवं नज जालें. मदीं पडून तांणी मुखेल्याक विचारलें, 'सभाग्या, तूं ताका मारता कित्याक? तो आमचे

सारको एक पॅसेंजर. आमचे म्हऱ्यांत बसतलो जाल्यार बसू दी ताका. आमची कांय आडखळ ना.'

ते मदीं पडिल्ल्यान मुखेली न्हिवलो. दोन चार आनीक गाळी संवन आनी 'स्टॅडर्टन पावं दी, मागीर दाखयतां तुका' अशी दबकावणी दिवन तो ओगी रावलो.

गांधींनी सू करून सुटकेचो स्वास सोडलो खरो. पुणून तांच्या काळजांत भितर एक दुगदूग उरिल्लो. केन्ना काय प्रेटोरियाक जितो पावल्यार पुरो, अशें तांकां जाल्लें. ते भितरले भितर देवाक उलो मारपाक लागले आनी 'देवा, आनीक- आनीक सोंसूं नज म्हज्यान. तूंच राख म्हाका आतां' अशें मागपाक लागले.

आवाशिवा करून स्टॅडर्टनाक पावले. थंयच्यान जोहानिसबर्गाक गेले. थंय एक रात रावन प्रेटोरियाक वचपाचें आशिल्लें. अब्दुल्ला सेठीन जोहानिसबर्गाच्या कांय वेपाऱ्यांक तेलोग्राम घाडिल्ले. ते गांधींक थंय मेळपाक आयले. डर्बनच्यान हांगा मेरेनच्या प्रवासांत घडिल्ल्यो गजाली तांणी ह्या वेपाऱ्यांक सांगल्यो. ते हांसले. म्हणपाक लागले, 'हातूंत नवें अशें कितें आसा? आमकां सदांच भोगता हें सगळें'.

आनी तुमी ते मोऱ्यांनी सोंसून घेतात?

'आनीक किते करतले?'

तुमकां तुमचो अपमान जाता अशें दिसना?'

आमी हांगा दुडू करपाक आयल्यात... अपमान बिपमान आमकां पुटवनात'.

तांणी जाप दिली.

गांधींक ही जाप आयकून खूब वायट दिसले. खंतीन ते आपणाकूच भितरले भितर विचारपाक लागले, 'दुडू जोडपा खातीर मनशान इतलो लाचार जावंक जाय? मान, अपमान, स्वाभिमान असल्या गजालींक सुवातूच ना काय किते, ह्या लोकांच्या जिवितांत?... दुडू जोडपाच्यो दुसऱ्यो भौमानाच्यो वाटो नात व्हय संवसारांत?'

प्रेटोरियाक पावनाफुडें एका सप्तका भितर तांणी थंयच्या हिंदी लोकांक एकठांय केले आनी तांची एक बसका घेतली. बसकेक चडशे मुसलमान वेपारी आयिल्ले.

आतां गांधी आदले उरूंक नाशिल्ले. चार चौगां मुखार उलयता आसतना पांय लटपटप, तकली घुंवक लागप, सगले खंयचे खंय नाच जाल्ले. ते उलोवपाक उबे रावले आनी मदीं आडखळ नासतना, थांब नासतना एके धारेन उलयत रावले.

आनी लक्षांत दवरपासाकी गजाल-

इतलो कोडू अणभव आयिल्लो आसतना तांगेल्या उलोवपांत इल्ली लेगीत कोडसाण नाशिल्ली.

तांणी म्हळें, 'भायल्या देशांनी रावतल्या हिंदी लोकांची दायकी खूब व्हडली

म्हणपाचे आमी विसरूंक फावना. आमची चाल चलणूक पळोवन लोक हिंदुस्तानांतल्या लोकांचे मोल आंकतात. देखून आपल्या मायदेशाचे मोल उणें जायत अशें कितेंच आमचे चलणुकेत- वागणुकेत आमी येवंक दिवंक जायना. आमकां हे गोरे लोक बुरशे लेखतात. आमकां बुरशे लेखपाक तांकां रझांव आसा. आमचीं घरां पळेयात. आमी ह्या घरांनी कशे रावतात ते पळेयात. आनी मागीर ह्या गोऱ्या लोकांकडेन आमची तुळा करात... आमी खरेपणानशीं बुरशे, म्हणपाचे आमकांच कबूल करचे पडटले.

देखून, पयली गजाल, आमी बुरशेपण सोडून दिवंक जाय. इंग्रजां वरीच निवळ, निर्मळ रावंक शिकूंक जाय.

आमकां कोणे बुरशे म्हणूंक जायना.

दुसरे, वेपारांत सत्य चलना अशें जायत्या जाणांच्या तोंडांतल्यान हांवें आयकलां. पुणून हें समा न्हय. वेपारांतूय सत्य चलोवंक आमकां येवंक जाय. आमी उतराचे लोक म्हणपाचे सगल्यांक दिसूंक जाय. आनी लोकांनी आमकां पातयेवंक जाय. धर्म वेगळो आनी वेव्हार वेगळो हो समजूच मुळांत चुकितो. जिवीत एक आनी अखंड. ताचे वांटे करूंक येनात. जे धर्मांत चलता ते वेव्हारांतूय आमकां चलोवंक येवंक जाय.

आमची इज्जत आमच्या वेव्हाराचेर निबून उरता. म्हूण आमचे सगले वेव्हार निवळ, निर्मळ आनी सत्याक धरून चलोवंक जाय.

आनी तिसरे, आमची जात खंयचीय आसूं, आमचो धर्म खंयचोय आसूं, आमी सगले हिंदुस्तानी. हिंदू, किरिस्तांव, मुसलमान, पारशी, गुजराती, पंजाबी, मद्रासी हे सगले वेगळेचार आमी विसरूंक जाय, ना करून उडोवंक जाय आनी 'आमी हिंदुस्तानी' ह्या एका सुतान आमी आमकां बांदून घेवंक जाय.'

म्हळ्यार, मुखार आयुष्यभर जे किते ते लोकांक सांगीत राविल्ले ते तांणी आपणाल्या ह्या पयल्याच उलोवपांत सांगून उडयले.

निमाणे, तांणी एक सुचोवणी केली. म्हळे, हिंदी लोकांचो हे भुंयेर एकवट जावंक जाय. सगल्यांनी एकठांय येवन एक संस्था काडूंक जाय. हे संस्थेत हिंदी लोकांच्या प्रस्नांची चर्चा करूंक जाय. तांकां हांगा जातात ते त्रास उणे करपा खातीर तिणे यत्न करूंक जाय. एकामेकांक प्रसंगार पावपी, एकामेकांक आदार दिवपी एक संस्था सामकी गरजेची जावन पडल्या.

असली एक संस्था तुमी उबी केली जाल्यार आपूण पगार घेनासतना तिचो वावर करपाक तयार आसां हेंय तांणी सांगून उडयले.

तांगेले उलोवप सोंपले उपरांत थंय एकठांय जाल्ल्या लोकांनी तांगेले सुचोवणेचेर विचार केलो. सप्तका सप्तकाक मेळप सोंपे नासले जाल्यार म्हयन्यांतल्यान एक फावट तरी सगल्यांनी जमूंकूच जाय म्हणपाचे थरले.

गांधी प्रेटीरियांत आसा सर असल्यो बसका जायत रावल्यो. कितल्योशो बसका जाल्यो. लोकांनी नेमान जमचे, एकामेकांक आपणाले विचार सांगचे, एकामेकांचे आयकुंचे, अशें चलत रावले, हाका लागून गांधींचो थंयच्या सगल्या हिंदी लोकांकडेन लागिंचो संबंद आयलो. ते सगल्यांक लागिंचे जाले.

लोक आतां तांकां बॅरिस्टर गांधी बदला 'गांधीभाई' ह्या घरगुती नांवान पाचारूंक लागले.

९. राजकर्णांत प्रवेस

दक्षिण आफ्रिकेक येवन गांधीक आतां वर्स जायत आयिल्लें. अब्दुल्ला सेठीच्या ज्या देमांदा खातीर म्हूण ते हांगा आयिल्ले तोवूय सोंपिल्लो.

देमांदांत पडिल्ले दोनूय पंगड वेपारांतले एकामेकांचे फकत भागीदार नाशिल्ले. एकामेकांचे ते सोयरेय आशिल्ले. 'हांव काबार जाल्यार जावं, पुणून हाका हांव सामको काबार करतलों म्हळ्यार करतलोंच' हे तिडकीन दोगूय पेटिल्ले. गांधींनी पयलीं अब्दुल्ला सेठीच्यो हिसपा पटयो बारकायेन अभ्यासून पळेल्यो. हेर कागदां आनी पत्रां एकठांय केलीं. देमांदांच्या घुस्पल्ल्या जानव्याचे पोंड सोडयतां सोडयतां कितलेशे पुरावे एकठांय केले आनी अब्दुल्ला सेठीचो पंगड कायद्याचे नदरेन घट आसा म्हणपाच्या निर्णयार ते पयलीं पावले.

पुणून हो देमांद कोर्टांत व्हरून सोडोवपाचो यत्न केलो जाल्यार तो एकासारको घुस्पत वतलो आनी कोर्टाचो निकाल लागता सर दोनूय पंगड सामके काबार जातले ह्याय निर्णयार ते पावले. देखून, देमांद कोर्टांत व्हरचे बदला तो भितरले भितर सोडोवंच्या हें दोनूय पंगडांक पटोवपाचो तांणी रोखडोच यत्न सुरू केलो. अखेरेक हय ना करीत करीत दोनूय पंगड जेन्ना तो भितरले भितर सोडोवपाक राजी जाले तेन्ना दोगांयच्या विस्वासांतले पंच नेमून तांणी तो सोडयलो.

दोनूय पंगडांक न्याय मेळ्ळो. कायद्याचो बारीक बारीक कीस काडून प्रतिपक्षाक तरांतराचे प्रस्न करून नाका-पुरो करून उडोवप म्हळ्यार वकिली न्हय. तर एकामेकांक काबार करूंक पेटिल्ल्या दोनूय पंगडांक एकठांय हाडून तांच्यांत एकचार घडोवन हाडप हीच खरी वकिली म्हणपाचें ते ह्या देमांदांत बेस बरे शिकले. तांगेलें हांगासल्लें काम आतां सोंपिल्लें. ते हिन्दुस्तानांत परते वचपाक भायर सरले.

भायर सरचे पयलीं अब्दुल्ला सेठीन तांच्या भौमानाक एक जेवण दिलें. जेवणाक आयिल्ले कडेन ते मेजार पडिल्ल्या 'नॅटाल मर्करी' नांवाच्या एका दिसाळ्याचीं पानां चाळपाक लागले. पानां चाळटां चाळटां अवचीत् तांची नदर 'इन्डियन फ्रेंचाईझ' (हिन्दी लोकांचो मताचो अधिकार) ह्या माथाळ्या खाला

छापून आयिल्ले एके खबरेचेर पडली. दक्षिण आफ्रिकेंत जे हिन्दी लोक रावताले तांगेलो मताचो अधिकार काडून घेवचो म्हणपाचें एक बील (विधेयक) नेटालचे विधानसभेंत आयिल्लें.

गांधींनी थंय जमिल्ल्या वेपान्यांक विचारलें, 'तुमकां ह्या विधेयका संबंदान कितेंय खबर आसा व्हय?'

'ना' सगळ्यांनी एका ताव्यान जाप दिली, 'आमकां कांयच खबर ना.'

हें खरें आशिल्लें. कित्याक, हे लोक एक तर इंग्रजी नकळ आशिल्ले, देखून वर्तमानपत्रां वाची नाशिल्ले आनी दुसरें, राजकर्णांतलें तांकां कांय समजनाशिल्लें. ते कांय लावनूय घेनाशिल्ले.

गांधींनी म्हळें, 'तुमकां आफ्रिकेंतल्यान भायर घालपाचें हांगासल्ल्या सरकाराचे पयलें पावल हें. विधेयक पास जालें जाल्यार तुमकां हांगा रावप कठीण जावन पडटलें.'

'मागीर, आमी कितें करपाचें?'

'विधेयका आड झुजपाचें.'

'कशें झुजचें तें आमकां कोण सांगतलो? तुमकां हांगा रावचें पडटलें.'

एका म्हयन्या खातीर रावचें अशें थारायलें.

खीण लेगीत होगडाय नासतना गांधी कामाक लागले. विधेयका आड चळवळ चलोवची पडली जाल्यार लोकांची एक समिती घडोवंक जाय आशिल्ली. जेवणाक आयिल्ल्या सगळ्यांची तांणी थंयच एक समिती घडयली, विधानसभेच्या अध्यक्षांक एक तेलेग्राम त्याच दिसा धाडून दिलो: 'ह्या विधेयकाचेर विचार करपाचे तुर्ताक स्थगित दवरात' म्हूण मागलें. रोखडेंच एक प्रार्थना-पत्र बरोवन काडलें. ताच्यो थंयचे थंय धा नकलो तयार करून घेतल्यो. आनी धाय दिकांनी धा जाणांक धाडून प्रार्थना-पत्राचेर जाता तितल्या हिन्दी लोकांच्यो निशाण्यो घेवपाक लायल्यो. ल्हान-व्हड, गरीब-श्रीमंत, धनी-चाकर सगळे वेगळेचार एका खिणांत गळून पडले आनी सगळे एके भारत-मायेचे पूत जाल्लेवरी एकठांय येवन वावुरपाक लागले. एके रातयां पांचशें निशाण्यो मेळ्ळ्यो.

दुसऱ्याच दिसा पांचशे निशाण्यां सयत प्रार्थना-पत्र तांणी विधानसभेच्या अध्यक्षांक धाडून दिलें.

गांधींची पिराय त्यावेळार फकत पंचवीस वर्सांची आशिल्ली. हे तरणे पिरायेरूच तांच्यांत लोकांचें नेतृत्व करपाचे सगळे गूण आसात म्हणपाचें उक्ताडा आयिल्ले. एकाच वांगडा हजार हजार लोकां कडल्यान कामां करून घेवपाचो गूण कबा गांधींत आशिल्लो, तो तांच्या ह्या पुतांतूय आशिल्ल्याचें दिसून आयलें.

इतलेय करून विधेयक पास जावपाचे तें जालेंच.

पुणून गांधींचो धीर खचलो ना. ते म्हणपाक लागले, विधेयक हांगा पास जालें म्हूण कांय जायना. इंग्लंडचे राणयेची मान्यताय मेळ्ळे बगर तें 'कायदो'

जावपाचें ना. दक्षिण आफ्रिका हो ब्रिटीश साम्राज्याचोच एक वांटो आनी हांगासल्ले हिन्दी लोक हेवूय ब्रिटीश साम्राज्याचेच नागरीक. राणी हिन्दी लोकांचेर अन्याय जावंक दिवची ना.

तांणी आनीक एक प्रार्थना-पत्र बरोवन काडलें. ताचेर नेटालभर शिंपडिल्ल्या हिन्दी लोकां मजगतच्या धा हजार लोकांच्यो निशाण्यो घेतल्यो आनी पंद्रशे भितर तांणी हें प्रार्थना पत्र इंग्लंडाक वसाहत-मंत्र्यांकडेन धाडून दिलें. ह्या प्रार्थना-पत्राच्यो एक हजार प्रती वेगळ्यो छापून घेतल्यो आनी त्यो हिन्दुस्तानांतल्या आनी इंग्लंडांतल्या मानेस्तांक तश्योच थंयच्या नामनेच्या वर्तमानपत्रांक धाडून दिल्यो.

परिणामः हिन्दुस्तानांत तशें इंग्लंडांत कोणाक दक्षिण आफ्रिकेंतल्या हिन्दी लोकांच्या प्रस्नाची कांयच खबर नाशिल्ली. ते आतां ह्या प्रस्नाचेर उलोवपाक आनी बरोवपाक लागले.

एका म्हयन्या खातीर म्हूण ते राविल्ले. ह्या एका म्हयन्यांत इतलेंच हें काम जाल्लें. खरेलें काम हे मुखार जावपाचें आशिल्लें. तें सोडून वा अर्दकुट्यार उडोवन ते हिन्दुस्तानांत कशे परततले आशिल्ले? तांकां रावचें पडलें. रावपाचो तांणी निर्णय घेतलो.

कितलो तेंप रावचें पडटलें, हाचो अदमास नाशिल्लो. ते भायर, पोटा-पाण्याचोय प्रस्न आशिल्लो. रावलों जाल्यार बॅरिस्टर म्हूण रावतलों आनी इंग्रज बॅरिस्टर रावतात तसो रावतलों अशें थारायलें. तसो रावपाक वर्साक तिनशें पौंड तरी खर्च येतलो आशिल्लो. हे तिनशें पौंड खंयच्यान हाडचे, हो प्रस्न आशिल्लो. अब्दुल्ला सेठ आनी हेर वेपारी म्हणपाक लागले, तिनशें पौंड आमच्यांनी तुमकां कांय-न्हय-शे करून दिवं येतात.'

गांधींनी म्हळें, 'हांव जें हें काम करतां ताच्या बदलाक म्हाका तुमचो एक पानदुडूय नाका...म्हाका तुमी तुमचें वकिलिचें काम दियात, म्हणटकूच जालें.'

वीस वेपारी मुखार सरले. तांणी आपणालें सगळें काम तांचे कडेन दिवचें असो निर्णय घेतलो.

गांधी डर्बनाक रावले.

वकिली करपाक सनद घेवंक जाय आशिल्ली. दक्षिण आफ्रिकेंत आतां मेरेन गोरे कातिचे लोकूच वकिली करीत आयिल्ले. पयलोच हो 'कुली' बॅरिस्टर ह्या देशांत वकिली करपाक मुखार सरिल्लो. गोऱ्या वकिलांनी गांधींक सनद मेळूंक जायना म्हूण न्यायाधिशारसीं आग्रो धरलो. न्यायाधीश न्यायी आशिल्लो. ताणें स्पस्ट सांगलें, 'न्यायालयांत काळो-गोरो हो वेगळेचार आसूंक फावना. ते भायर, गांधी इंग्लंडाक वचून बॅरिस्टर जावन आयल्यात. तांकां सनद दिले बगर आमच्यांनी रावंचें ना.'

गांधींनी रजिस्ट्रार फुड्यांत वचून सोपूत घेतलो. रोखडीच तांकां दक्षिण आफ्रिकेंत वकिली करपाची सनद मेळ्ळी.

न्यायाधिशन तांकां एकूच अट घाली. 'न्यायालयांत भितर सरतना माथ्यावयली पगडी काडची पडटली. एका वर्सा पयलीं हेच पगडेक लागून गांधी कोर्ट सोडून गेल्ले. पुणून आतां तांकां व्हडलीं-व्हडलीं झुजां झुजपाचीं आशिल्लीं. तांणी न्यायाधिशाची अट मुमुरख्यांनी हांसून मानून घेतली.

१०. नॅटाल इंडियन काँग्रेस

एक गजाल गांधींक आपसूक कळिल्ली. प्रार्थना-पत्रां कितलींय घाडलीं म्हूण कोण तांचे कडेन लक्ष दिनात. प्रार्थना-पत्रा फाटल्यान लोकमताचें बळगें आसूंक जाय आनी लोकमत केळयतलो जाल्यार लोकांचें एक राजकी संगठण आसूंक जाय. इश्ट सांगात्यांकडेन उलोवणीं करून तांणी एक राजकी संस्था सुरू केली. तिका 'नॅटाल इंडियन काँग्रेस' हें नांव दिलें.

भारतांतले काँग्रेसी विशीं तांच्या मनांत खूब आदर आशिल्लो. काँग्रेसीक ते भारताचो प्राण लेखताले.

तांणी रोखडोच नॅटाल काँग्रेसिचो एक कार्यक्रम आंखून काडलो. काँग्रेसिचे वांगडी करप, ह्या वांगड्यांच्यो नेमान बसका घेवप, बसकेंत राजकी प्रस्नांची भासाभास आनी चर्चा करप; वांगडाच हिन्दी लोकांच्या जिवितांत बदल घडोवन हाडपाचो यत्न करप. असो हो कार्यक्रम आशिल्लो.

कितले-शे हिन्दी काँग्रेसिचे वांगडी जाले. तांच्यो सप्तका-सप्तकाक ते बसका घेवंक लागले. राजकी मळार खंय कितें चल्लां हाची म्हायती ते वांगड्यांक दिवपाक लागले.

हिन्दी लोक बुरशे, चामूट, अन्नाडी, संस्कार नाशिल्ले अशें गोरे लोक म्हणटाले. तें लटीक न्हय, खरें, अशें गांधी हिन्दी लोकांक समजावन सांगपाक लागले. आमकां आमच्यो कितल्यो-श्यो संवयो बदलच्यो पडटल्यो. वेपार-धंदो प्रामाणिकपणान चलोवचो पडटलो. बुरशेपण सोडून निवळ रावचें पडटलें, उतराक पाळो दिवन चलचें पडटलें, असलें कितें कितें ते लोकांक शिकोवपाक लागले.

ते जेन्ना हिन्दी लोकांच्या अवगुणांचेर उलयताले तेन्ना गोऱ्या लोकां परसूय खर भाशेंत उलयताले. नॅटाल काँग्रेसिचें काम हिन्दी लोकांच्या राजकी अधिकारां खातीर झुजप इतलेंच आसचें ना; हिन्दी लोकांच्या समाजीक लागणुकांची तांकां जाणवीक करून दिवप हेंवूय आसतलें. काँग्रेस ही आमच्या राजकी हिताची राखण करपी फकत धालूच उरची ना, आमचें जिवित बदलपी तरसादूय आसतली,

हे तांणी आरंभाकूच स्पस्ट केले.

दक्षिण आफ्रिकेत ते मुस्तीत तरांतरांचे हिन्दी लोक आशिल्ले. वेपाराखातीर आयिल्ले सुरत, मुंबय, सौराष्ट्रांतले मेमन बोहरी पंथाचे मुसलमानूय आशिल्ले; तांगेर क्लार्क म्हूण काम करपी गुजरातांतले पारशी आनी हिन्दूय आशिल्ले. तशे दक्षिण आफ्रिकेंतल्या उशेलांनी आनी च्याच्या मळ्यांनी कश्ट करपी मद्रासेंतले कामगारूय आशिल्ले.

हांचे भायर किरिस्तांव आशिल्ले.

हे किरिस्तांव आपूण किरिस्तांव जाल्ल्यान भारतीय न्हय असो समज करून बशिल्ले.

हांकां सगळ्यांक एका राष्ट्रीयत्वाच्या सुतान गुंथून काडपाचें काम गांधींनी सुरू केल्लें.

ते भायर, प्रचाराचेंय काम हातांत घेतलें. दक्षिण आफ्रिकेंतल्या हिन्दी लोकांच्या प्रस्नाचो बारकायेन अभ्यास करून तांणी दोन ल्हान पुस्तिका बरोवन काडल्यो. ह्या पुस्तिकांक लागून गांधींक इंग्लडाक तशे भारतांत जायते समर्थक मेळ्ळे. खासा दक्षिण आफ्रिकेंतल्या गोऱ्यां मजगतीं लेगीत तांकां कांय सांगाती मेळ्ळे.

तांकां रासवळ मळावयल्या कामाचो अणभव नाशिल्लो आनी काम कशें कितें करचें हें सांगपीय तांकां कोण मेळूंक नाशिल्लो. खासा तेच आपणाले गुरू जाल्ले, तेच आपणाले शिष्य जाल्ले.

आनी तरी आसतना, चलूंक जाय तेच वाटे वयल्यान ते थीर पावलां घालून चलपाक लागिल्ले.

११. मोडा आदलीं कुपां

हिन्दी लोक दक्षिण आफ्रिकेत केन्ना आनी कशे पावले, कोण म्हूण पावले, हे पयलीं मात्शे जाणा जावन घेतिल्ले बरे. ते बगर, गांधींक हांगा खंयचे परिस्थितींत काम करचे पडिल्ले, ते सारके बरे लक्षांत येवपाचें ना.

दक्षिण आफ्रिका, खरे म्हळ्यार, हांगासल्ल्या हापशांचो देश. काळे कातिच्या, बाबऱ्या ओंठांच्या, मुदयाळ्या केसांच्या खांपऱ्यांचो. निग्रोंचो. पुणून मदीं एक काळ असो आयलो की जेन्ना येवरोपांतले गोरे कातिचे लोक संवसार जिखपाक भायर सरले. आशिया, आफ्रिका, अमेरिका, तिनूय खंडांनी पावले, ते मुस्तींत तांचेमदले इंग्रज आनी डच हे दोन जातिंचे लोक दक्षिण आफ्रिकेक पावले. तांणी हो देश आपणाखातीर जिखून घेतलो आनी भितरले भितर वांटूनूय घेतलो. हातूंत इंग्रजांच्या वांट्याक जो वाटार आयिल्लो ताची जमीन खुबूच पिकाळ

आशिल्ली. जमनिचे म्हत्व कळना फुडे इंग्रजांनी हांगा उशेल रोवचे आनी च्याचे मळे घालचे, अशे थारायले. ह्या कामाक तांकां जमनीर काम करपी कश्टी मानाय जाय आशिल्ले. तांचेकडेन येवरोपी मानाय नाशिल्ले आनी हापशी तांच्या मत्तान तांकां उपकारा पडनाशिल्ले. तांची नदर आपसूक हिंदुस्तानाचेर गेली. हिन्दुस्तानांत तांगेल्या बापोल-भावांचेच राज्य चलतालें. ह्या बापोल-भावांनी तांकां जाय तितले मानाय हांगासल्ल्यान घेवन वचात म्हूण सांगले.

हिंदुस्तानांतल्यान मानाय व्हरपाची मेकळीक मेळनाफुडे दक्षिण आफ्रिकेंतल्या इंग्रजांचे 'एजन्ट' हिन्दुस्तानभर भोंवपाक लागले आनी 'दुडू जोडटले जाल्यार दक्षिण आफ्रिकेक येयात.... घे म्हूण तुमी जोडटले, कुबेर जावन परततले' हे भाशेन लोकांक फुसलावन फटोवन ते हिन्दुस्तानांतल्यान मानाय घेवन वचपाक लागले. व्हरचे पयलीं तांचे कडेन ते एक 'कोंत्रात' करताले. कोंत्राताक इंग्रजी भाशेंत 'एॅग्रिमेन्ट' म्हणटात. एॅग्रिमेन्टाचो अपभ्रंश 'गिरमिट' जालो आनी गिरमिटाचेर आफ्रिकेक वचपी लोकांक 'गिरमिटिये' हें नांव पडलें.

पांच वर्सांचो हो कोंत्रात आसतालो. पांच वर्सां मेरेन तांणी धनी सांगतात तें काम करपाचें. उपरांत, जाय जाल्यार हिन्दुस्तानांत परतें वचपाचें वा थंयच स्वतंत्रपणान कसलोय धंदो करपाचो.

हिन्दुस्तानांत परते वचचें आसत जाल्यार तांकां पावोवपाची दायकी कोंत्रातान तांकां हाडपी धनी घेताले आनी हांगासरूच रावन धंदो करपाचो आसत जाल्यार तांकां कोंत्रातांतल्यान ते मेकळे करताले.

खूब- शे गिरमिटिये कोंत्राता प्रमाण पांच वर्सां काम करून मेकळे जाल्ले आनी हिन्दुस्तानांत परतुपा बदला आफ्रिकेंतूच स्थायिक जावन राविल्ले. तांच्यांतल्या कांय जाणांनी जमनी विकत्यो घेतिल्ल्यो. तांचेर भाजीपालो लावन ते जोडपाक लागिल्ले, तर, कांय जाण ल्हान ल्हान पसऱ्यांनी हळद-हींग, मीठ-मिरसांग विकून जोडपाक लागिल्ले.

दक्षिण आफ्रिकेक कश्टी-मानाय म्हूण आयिल्ले हिन्दी लोक आतां जमनी विकत्यो घेवन थंय रावपाक लागल्यात म्हणपाची खबर लागसारच्या मॉरीशियस जुंव्यार पावली. तेन्ना थंयच्यान रोखडोच एकलो हिन्दी वेपारी दक्षिण आफ्रिकेक वचपाक भायर सरलो. मुदलांतलो तो पोरबंदरचो एक मेमन, मुसलमान. ताणे डर्बनाक एक व्हडली पेढी घाल्या आनी तो थंय आकांताचो दुडू जोडटा म्हणपाच्यो खबरी इल्ल्यो इल्ल्यो करून पोरबंदराक पावल्यो. त्यो आयकून थंयचे आनी लागसारचे आनिकूय कांय मेमन मुसलमान वेपारी दक्षिण आफ्रिकेक वचपाक भायर सरले.

तांचे फाटल्यान सुरतेचे कांय बोहरी मुसलमान वेपारीय थंय येवन रावले.

सगळे हे मेमन वा बोहरी. तांगेर हांगा सदां हिन्दू वा पारशी लोक

कारकुनी करताले. सेठ आफ्रिकेक वतकूच हिन्दू वा पारशी कारकुनूय आपापणाल्या मुसलमान सेठीं फाटल्यान दक्षिण आफ्रिकेंत पावले.

गांधीनी आपणालो वावर सुरू केला त्यावेळार दक्षिण आफ्रिकेंत तीन तरांचे हिन्दी रावंक लागिल्ले-

१. गिरमितिये.

२. गिरमिटांतल्यान सुटिल्ले कश्टी मानाय.

३. स्वतंत्रपणान वेपार करपी मेमन आनी बोहरी आनी तांगेर कारकुनी करपी हिन्दू आनी पारशी.

इंग्रज आपणाल्या च्या-काफयेच्या आनी साकरेच्या वेपारांत गुल्ल आशिल्ले. खूब जोडटाले. हाका लागून हेर खंयचेय गजालींत लक्ष घालपाक तांकां उसरपत जावंक नाशिल्ली. एक दीस अवचीत तांकां जाग आयली. बाजारांत तांकां भाजी-पालो सवाय दरेत मेळपाक लागलो. कितें जालें? भाजी-पालो इतलो सवाय कित्याक लागून मेळपाक लागलो? वासपूस करतकूच तांकां कारण कळ्ळें. गिरमिटांतल्यान मेकळे जाल्ले हिन्दी कश्टी-मानाय हांगा जमनी घेवन भाजी-पालो काडपाक लागल्यात आनी स्पधेंत देंवल्यात म्हणपाचें कळ्ळें. अवचीत एक दीस तांदूळ सवाय जालो. जाय तितलो मेळपाक लागलो. कितें जालें? वासपूस करतकूच, हिन्दी वेपार्यांनी हिन्दुस्तानांतल्यान हजारांनी साक तांदूळ हाडला म्हणपाचें कळ्ळें.

हिन्दी वेपारी फकत हिन्दी लोकां मजगतींच वेपार करी नाशिल्ले. हापशां मजगतींय तांणी आपणाले जाळ विणिल्लें.

इंग्रज मुदलांतले पसरकार. ते शिटकावले. हिन्दी लोकांकडेन पळोवन म्हणपाक लागले, 'अब्बा! तुमी आमच्या राज्यांत येवन आमच्या हिता आड वावुरतले? तुमकां तुमची सुवात दाखोवची पडली,' अशें म्हणून ते हिन्दी लोकां मुखार तरांतरांचीं आडमेळीं उबीं करपाच्या उद्योगाक लागले. म्हणपाक लागले, हिन्दुस्तानांतल्यान येवपी कश्टी-मानायांनी कोंत्रात सोंपनाफुडें परते हिन्दुस्तानांत वचूंक जाय. वा कश्टी-मानाय म्हूण हांगा, नवो कोंत्रात करून रावंक जाय.

ना जाल्यार, वर्साक पंचवीस पौंडाचो कर भरून रावंक जाय.

पंचवीस पौंडांच्या करक तांगेल्याच बापोल-भावांनी - हिन्दुस्तानांत राज्य करतल्या इंग्रजांनीच - विरोध केलो.

अखेरेंक तीन पौंडांचेर दोगूय राजी जाले.

तीन पौंड म्हळ्यार गिरमितियांची स म्हयन्यांची जोड.

हिन्दी लोकां मजगतीं शिकिल्लो सवरिल्लो तशें इंग्रजांचें राजकर्ण समजुपी कोण नाशिल्लो. आधारा खातीर ते आतां गांधींकडेन पळोवपाक लागले.

आनी गांधींनी नियतीन धाडिल्लें हें एक व्हड आह्वान कशें धरून तें

आपणाल्या भुजांचेर झेलून घेतलें.

ज्या विधेयका आड गांधींनी धा हजार हिन्दी लोकांच्यो निशाण्यो घेवन अर्ज केल्लो तें विधेयक इंग्लंडच्यान दक्षिण आफ्रिकेचे विधानसभेंत परतें आयलें. दक्षिण आफ्रिका आनी हिन्दुस्तान दोनूय एकाच इंग्रजी साम्राज्याचे वांटे. एका वांट्यान दुसऱ्या वांट्याच्या नागरिकांचेर अन्याय करूंक फावना. हें विधेयक अन्याय करपी जाल्ल्यान ताका मान्यताय दिवंक येना, अशें म्हणून इंग्लंडचे राणयेन तें परतें धाडून दिल्लें.

गांधींचें हें एक व्हड जैत आशिल्लें. देखून हिन्दी लोक गांधींचेर खोशशीय जाल्ले. पुणून दक्षिण आफ्रिकेच्या सरकारान रोखडेंच दुसरें एक विधेयक हाडलें आनी तें विधानसभेंत पासूय करून घेतलें. ह्या विधेयकाचीं दोन आंगां आशिल्लीं.

१. सरकाराचे मान्यताये बगर कोणाक दक्षिण आफ्रिकेंत वेपार करूंक मेळचो ना. आनी

२. खंयचीय एक येवरोपी भास उलोवंक बरोवंक आयले बगर कोणाक दक्षिण आफ्रिकेंत येवंक मेळचें ना.

हें विधेयक तयार करतना दक्षिण आफ्रिकेच्या सरकारा मुखार हिन्दी लोकूच आशिल्ले. तांकांच आडखळी हाडपा खातीर तांणी तें हाडिल्लें आनी पास केल्लें. राणयेच्या सरकाराचो हाका विरोध नाशिल्लो.

गांधींचें काम आतां वाडिल्लें.

ते अर्जार अर्ज बरोवन धाडपाक लागले. हाका ताका पत्रार पत्रां बरोवपाक लागले. एक एक खीण लडायेच्यो मांडण्यो येवजुपांत आनी आंखपांत ते खर्चूक लागले. सुमार तीन वर्सां एका चित्तान ते हेंच एक काम करीत रावले.

उपरांत नॅटाल काँग्रेसी कडल्यान स म्हयन्यांची सुटी घेवन ते हिन्दुस्तानांत आयले. हिन्दुस्तानांत व्हडले व्हडले फुडारी आशिल्ले. तांचें लक्ष दक्षिण आफ्रिकेंतल्या हिन्दी लोकांच्या प्रस्नाकडेन ओडून तांचो तेंको तांकां घेवपाचो आशिल्लो.

लडायेचेंच हें एक आंग आशिल्लें.

हिन्दुस्तानांत ते राजकोटाक घरच्यां बरोबर फकत एक म्हयनो रावल्यात जातले. ह्या एका म्हयन्यांत तांणी दक्षिण आफ्रिकेंतल्या प्रस्नाचेर एक पुस्तिका बरोवन काडली. ती छापुनूय घेतली आनी देशभरच्या मानेस्तांक आनी मुखेल वर्तमानपत्रांक ती धाडुनूय दिली.

पुस्तिकेचें भायलें पान पांचव्या रंगाचें आशिल्लें. देखून हे पुस्तिकेक 'पांचवी पुस्तिका' - --- ग्रीन पॅप्लेट हें नांव पडिल्लें.

राजकोटच्यान ते मुम्बय गेले. मुम्बयच्यान पुणे, मद्रास, कलकत्ता, हे भाशेन भोंवत भोंवत ते देशांतल्या मानेस्त फुडाऱ्यांक तशे नामनेच्या दिसाळ्यांच्या संपादकांक वचून मेळपाक लागले. तांकां प्रस्न समजावन सांगपाक लागले. तांचो

तेको घेतलो. कांय कडेन सभा घेतल्यो आनी हिन्दी लोकमत ह्या प्रस्ना अर्दान एकठांय करपाचो नेटान यत्न केलो. हिन्दुस्तानांतल्या सगळ्या जागरूक नेत्यांक तांणी जागयल्ले.

तांचे नदरेन तांकां हातूंत हेर लावांवांगडा एक मोट्टो लाव जालो. गोपाळ कृष्ण गोखले कडेन तांचो खूब लागशिल्लो संबंद आयलो. पयलेच वळखीन दोगूय एकामेकांचे जाल्ले.

गरज पडटा तेन्ना बुद्द घेवपाक तांकां आतां एक वाट दाखोवपी मेळिल्लो.

हे भाशेन, भोंवत भोंवत ते कलकत्याक पाविल्ले. थंय अवचीत तांच्या हातांत डर्बनच्यान आयिल्लो एक तेलोग्राम पडलो. तेलोग्रामांत आशिल्लें: 'जाता तितले बेगीन परते येयात.'

कलकत्याच्यान रोखडेच मुम्बय येवन ते दक्षिण आफ्रिकेक वचपाक भायर सरले. हे खेपे ते आपणा वांगडा आपणाले घरकान्नीक--कस्तुरबायक आनी दोगां पुतांक घेवन गेल्ले. तांकां आतां दक्षिण आफ्रिकेक बिराड करून रावपाचें आशिल्लें.

बोट अब्दुल्ला सेठीची आशिल्ली. तिचें नांव 'कुरलॅण्ड' आशिल्लें. योगायोगान मुम्बयच्यान त्याच दिसा 'नादरी' नांवाची आनीक एक बोट डर्बन वचपाक भायर सरिल्ली. तिचेय एजण्ट अब्दुल्ला सेठ आशिल्ले.

दोनूय बोटी वयल्यान सुमार आठशें हिन्दी दक्षिण आफ्रिकेक वचपाक भायर सरिल्ले. कोणाचेच गांधी कडेन कसलोच संबंद नाशिल्लो. पुणून-

हांगा, दक्षिण आफ्रिकेंत, गांधी दोन बोटी भरून हिन्दी लोकांक घेवन येवपाक भायर सरल्यात म्हणपाची खबर पातळ्ळी.

आनी हे खबरेन सगळ्या गोऱ्या लोकांक उचांबळीत करून उडयल्ले.

१२. आनीक एक कसवटणी

अठरा दिसांनी दोनूय बोटी डर्बनाक पावल्यो. रिती प्रमाण रोखडेच सरकारी दोतोर बोटीर आयले. कोणूय कसलीय पिडा बी वांगडा घेवन येवंक ना मू, हे पळोवन देवले आनी दोनूय बोटी पांच दिसां खातीर 'क्वारेन्टिनां' त दवरच्यो अशी धक्याच्या कॅप्टनाक बुद्द दिवन गेले.

'क्वारेन्टिनां'त दवरप म्हळ्यार एके तरेच्या 'सुतकां'त दवरप. बोटी वयल्यान कोणे देवप ना, बोटीर कोणे चडप ना आनी बोटीन धक्याक तेकप ना, असो हाचो अर्थ जातालो. कोणूय कसलीय पिडा घेवन आयिल्लो आसत जाल्यार ताचे वांगडा ती गांवांत येवंक पावची न्हय, म्हूण जतनाय घेवपा खातीर बोटींक हे तरेचे सुतक लागू करपाची थंय चाल आशिल्ली. खूब कडेन अजुनूय ती आसा.

हे चालीक धरून सामान्यतायेन बोटी दोन दीस सुतकांत उरताल्यो. हे खेपे पांच दिसां खातीर दवरल्यो.

पांच दिसां उपरांत लोकांक देवंक मेळूंक जाय आशिल्ले. पुणून पांच दीस जाले, धा जाले, पंदरा जाले, वीस जाले- बावीस दीस मेरेन कोणाक देवंक दिलें ना. कित्याक काय म्हळ्यार-

भायर, डर्बन शारांत, आकांताचे एक मोड उठिल्ले. आफ्रिकेतले गोंरे लोक खुबिल्ले. एका फाटल्यान एक सभा घेवन लोकांक खुबळायताले. आनी, 'तुमी आयिल्ले वाटेन परते वचात, ना जाल्यार आमी तुमकां सगळ्यांक दर्यांत बुडोवन मारतले' हे तरेच्यो दबकावण्यो दोनूय बोटी वयल्या यात्रिकांक धाडटाले.

पुराय डर्बन शार उचांबळीत जाल्ले.

जाल्ले अशे-

गांधींनी हिन्दुस्तानांत येवन दक्षिण आफ्रिकेच्या प्रस्नाचेर जी पुस्तिका बरयल्ली -जी पांचव्या रंगाची पुस्तिका म्हूण नामनेक पाविल्ली - तिचे विशिंच्यो कांय विकृत खबरो हांगा डर्बनांतल्या नेमाळ्यांनी छापून आयिल्ल्यो. 'दक्षिण आफ्रिकेतले गोंरे लोक हिन्दी लोकांक छळटात, तांकां नाडटात, जनावरां पाश्ट लेखतात' अशे किते किते गांधींनी हिन्दुस्तानांतल्या लोकांक सांगलां म्हणपाचे छापून आयिल्लें.

'रॉयटर' नांवाची एक 'न्यूज-एजेंसी' ते मुस्तीत आशिल्ली. (अजुनूय ती आसा) ती येवरोपेव संवसारांतल्या दिसाळ्यांक वेगळे वेगळे कडल्यो खबरो धाडटाली. तिच्या हिन्दुस्तानांतल्या प्रतिनिधीन दक्षिण आफ्रिकेतल्या दिसाळ्यांक ही खबर धाडिल्ली. इतलेच न्हय, तर गांधी दक्षिण आफ्रिका हिन्दी लोकांनी भरूंक सोदतात, मुंबयच्यान दोन बोटी भरून ते हिन्दी लोकांक घेवन गेल्यात, अशीय एक खबर धाडिल्ली.

ही खबर वाचून दक्षिण आफ्रिकेतले गोंरे लोक उचांबळीत जाल्ले. ते बोटी वयल्या कोणाकूच देवंक दिवचे नात असो नित्शाय करून बशिल्ले.

खरेपणानशीं, गांधींचो आनी बोटी वयल्या यात्रिकांचो कसलोच संबंद नाशिल्लो. कोणाचे नांव लेगीत गांधी नकळ आशिल्ले. बरें, तांणी जे कितें 'पांचवे पुस्तिके'त बरयल्ले तांतूंत अशे कितेच नाशिल्ले की जे तांणी दक्षिण आफ्रिकेत उलोवंक वा बरोवंक नाशिल्ले. पुणून 'रॉयटर'ना हांगा उजो पेटयल्लो आनी हांगासल्लो अॅटर्नी जनरल तांतूंत तेल ओतीत राविल्लो.

बावीस दीस बोटी धक्या भायर उरल्यो. तेविसाव्या दिसा अॅटर्नी जनरल मात्सो मोव पडलो आनी ताणे दोनूय बोटींच्या कॅपनांक सांगून धाडले, 'तुमी बाकिच्या सगळ्या यात्रिकांक देवयात. फकत एकल्या गांधींक आनी तांगेल्या घरच्या मनशांक (म्हळ्यार, घरकान्नीक आनी दोगां पुतांक) बोटीर दवरात. तांच्या जिवाक भंय आसा... सांजचो धक्याचो सुपरिन्टेन्डेन्ट येवन तांकां देवयतलो.'

अॅटर्नी जनरलाचे हे सांगणे उपरान्त सगळे यात्रीक देवले. तांकां देवून अर्द वर लेगीत जावंक नाशिल्ले- लाटन नांवाचो एक येवरोपेव वकील गांधींक मेळपाक बोटीर आयलो. तो अब्दुल्ला सेठीचो वकील तसो गांधींचो इश्ट. ताणे गांधींक म्हळे, 'तुमी काळखांत देवचे हे म्हाका बरे दिसना.'

'म्हाकाय दिसना' गांधींनी रोखडीच जाप दिली.

'तशे जाल्यार, चलात म्हजे बरोबर. आतांच देवुया.'

गांधी लाटन सायबां बरोबर देवले. कस्तूरबायक दोगूय पुतांसयत पयलीं देवयली आनी तिका रुस्तुमजी नांवाच्या एका पारशी इश्टागेर धाडून दिली. उपरांत गांधी आनी लाटन देवले.

देवून धक्या भायर मात सरल्यात, कांय गोंरे भुरगे गांधींक वळखले. ते 'गांधी'... 'गांधी' करून मोट्यान आड्डूंक लागले. तांगेल्यो आड्डण्यो आयकून कितलेशे गोंरे जमले. तांकां पळोवन लाटन सायबान एक रिक्षा थांबयली. पुणून गांधींक पळोवन रिक्षा चलोवपी हापशी भियेलो. तो तांकां घेनासतना गेलो. पळ्ळो. ल्हवू ल्हवू भुरावळ वाडूंक लागली. तिणे पयलीं लाटन सायबांक गांधी म्हऱ्यांतले कडेन काडले आनी ती गांधीं फाटल्यान लागली. कोणे तांगेलो मुंडासो ओडून काडलो. म्हणटासर कुसकीं तांतयां येवन तांचेर पडपाक लागलीं. गांधी चलत रावले. चलतां चलतां फातर येवन तांचेर शिंवरपाक लागले. एकल्यान खोंट मारून तांकां सकल उडयले. गांधी घो करून पडले. एका घरा म्हऱ्यांत पडिल्ले. घरा भोंवतणच्या आड्याक लोखणाचे दार आशिल्ले. त्या दाराच्या वारांवांक घट धरून उबे रावले. फाटल्यान कोण धुमके मारूंक लागले, कोण थापटां मारूंक लागले. गांधी मोन्यांनी धपके खायत रावले. जिवो घरा पावपाची तांणी आस्तूच सोडून दिल्ली.

इतल्यांत-

खासा पोलीस सुपरिन्टेन्डेन्टाची घरकानूच थंय पावली. ती घोड्यागाडयेत बसून तेवटेनच्यान वताली. गांधींक वळखताली. तिच्यान हो देखाव पळोवं नज जालो. ती गाडयेंतल्यान देंवली. धांवली आनी गांधींक वाटावपा खातीर तांचे मुखार सत्री फुलोवन कोट कशी उबी रावली. तितले म्हणसर, पोलीस पावले आनी ते गांधींक रुस्तुमजी शेटीगेर घेवन गेले.

खुबळेलो लोक रुस्तुमजी शेटींच्या घराभोंवतणी एकठांय जावन आड्डूंक लागलो. 'गांधींक आमचे सुवादीन करत. ना जाल्यार आमी घराक उजो घालतले'. हे तरेच्यो दपकावण्यो रुस्तुमजी शेटीक दिवपाक लागले. लोकांक थातारून धरतासर पोलिसांक नाका-पुरो जाले. खासा पोलीस-सुपरिन्टेन्डेन्ट थंय आशिल्लो. ताणे भितर गांधींक रकाद धाडलो: 'उपकार करून भेस बदलून तुमी लिप-चोरयांनी हे घर सोडात. नाजाल्यार सगळे हाताभायर वतले'.

गांधींनी भेस बदल्लो. मागीलदारच्यान ते ल्हवू भायर सरले. पाळणींतल्यान मुखेल रस्त्यार पावले. थंय तांचे खातीर एक गाडी उबी आशिल्ली. हे गाडयेन ते पोलीस-थाण्यार पावले.

गांधी बरे भाशेन पोलीस-थाण्यार पावल्यात म्हणपाचे पोलीस सुपरिन्टेन्डेन्टाक कळ्ळे तेन्ना ताणे रुस्तुमजीच्या घरा भायर दर्यो कसो उसळटल्या लोकांक सांगले, 'तुमचे मदल्या एकल्याक कोणाक वेचून काडात. आनी ताका म्हजे सुवादीन करात. ताका घेवन हांव रुस्तुमजीच्या घरांत भितर वतां. गांधी घरांत आसत जाल्यार ताका धरून हाडटां आनी तुमचे सुवादीन करतां. नासत जाल्यार मात तुमकां हांगासल्ल्यान वचचे पडटले. रुस्तुमजीच्या घराक आनी गांधींचे घरकात्रीक वा भुरग्यांक तुमी कसलीच नखलामी करचे नात, इतलो विस्वास दवरतां हांव तुमचेर.'

लोकांनी आपणाले दोग प्रतिनिधी वेचून काडले. ते सुपरिन्टेन्डेन्ट्या वांगडा भितर गेले. गांधी घरांत नाशिल्ले. निर्शेवन सगळे आपापणाल्या घरा गेले.

गांधींक चार दीस पोलीस थाण्यार काडचे पडले.

गांधींचेर जाल्ल्या ह्या हल्ल्याची खबर लंडनाक पावली. तेच रॉयटर संस्थेन धाडिल्ली. लॉर्ड चेम्बरलेन वसणूक-मंत्री आशिल्ले. तांणी ती वाचली. तांणी नॅटाल सरकाराक रोखडोच तेलोग्राम धाडलो आनी सांगले, 'गांधींचेर हल्लो केला तांचेर केस घालूंक जाय'. गांधींक हें कोणे तरी सांगले तेन्ना तांणी म्हळें, 'म्हजे खातीर हांव केन्ना न्यायालयाचीं सपणां चडपाचीं ना. म्हाका कोणाचेच आड केस घालपाची ना. जिस्त त्या दिसा 'नॅटाल अॅडवर्टाईझर' नांवाच्या नेमाळ्यांत तांगेली एक मुलाखत छापून आयली. जे पुस्तिकेक लागून येदोय हो बोवाळ जाल्लो तिच्यांतले कांय वांटये ह्या नेमाळ्यांत छापून आयिल्ले. तांतूंत एकूय गजाल अशी नाशिल्ली, जी हाच्याकूय खर उतरांनी तांणी दक्षिण आफ्रिकेत पयलीं सांगूंक नाशिल्ली.

हे मुलाखतिचो आनी केस घालचो ना ह्या तांगेल्या निर्णयाचो लोकांचेर खूब बरो परिणाम जालो. हल्लो करतल्यांक लज जाली आनी गांधींक आदले वरी चलपा-भोंवपाक मेकळीक मेळ्ळी.

१३. बोअर- युद्धांत

आदले वरीच गांधीजी आपणालो वावर करीत राविल्ले. इतल्यांत-
१८९९ त बोअर-युद्ध सुरू जाले.

बोअर म्हळ्यार डच. मुदलांतले ते होलण्डांतले - इंग्रजां भाशेनूच दक्षिण आफ्रिका हातासून बशिल्ले. ट्रान्सवाल सारके वाटार तांगेल्या हातांत आशिल्ले. ह्या वाटारांत भांगराच्यो आनी वज्रां-हिन्यांच्यो खणी मेळिल्ल्यो. देखून नॅटालांतले

इंग्रज हो वाटार खार्वंक सोदताले. कितलीं-शीं वर्सा डचां आनी इंग्रजां मदीं धोशी चलत आयिल्ल्यो. १८९९ त त्यो मोठ्यार पडल्यो आनी तांचे मजगतीं झूज पेटले.

न्याय बोअरां वटेन आशिल्लो. खासा गांधींचेंय अशे मत आशिल्ले. पुणून ते म्हणपाक लागले, न्याय कोणा वटेन आसा हे पळोवपाचे काम आमचे न्हय. आमी जर आमकां ब्रिटीश साम्राज्याचे प्रजाजन मानतात - आनी ब्रिटीश प्रजाजन ह्या नात्यान आमी हांगा आमच्या अधिकारां खातीर झगडटात - जाल्यार ब्रिटीश प्रजाजन ह्या नात्यान इंग्रजांक प्रसंगार आधार दिवप ही आमची लागणूक जाता. प्रजाजनांक फकत अधिकार नासतात, लागणुकोय आसतात. कर्तव्यांय आसतात. ह्या वेळार न्याय कोणावटेन आसा हे पळोवप समा न्हय.

सांगाती म्हणपाक लागले, आमी ह्या झुजांत तटस्थ राविल्ले बरे. गांधी म्हणपाक लागले, 'च्ये च्ये, लागणूक खंयची हे कळ्ळे उपरांत तटस्थ रावप आमकां निखालूस सोबना.'

गांधींच्या मनांत आनीक एक गजाल आशिल्ली-

इंग्रज सदांच हिन्दी लोकांक 'हे कित्याक उपकारा पडनात' अशे म्हणून हिणयत आयिल्ले. इंग्रजांचे हे म्हणणे फट म्हणपाचे गांधींक दाखोवन दिवपाचे आशिल्ले. दाखोवन दिवपाक ही संदूय बरी आशिल्ली.

सांगात्यां वांगडा खूब चर्चा उलोवणी करून तांणी तांकां आपणाल्या मताचे केले. आनी घायाळांची सेवा करपाचे तांणी एक पथक उबे केले. सुमार इकराशे हिन्दी लोकांक घेवन ते झुजामळार देवले.

ह्या पथकान खूब बरे काम केले. तांतले वावुरपी घायाळांक फाटीर मारून धा-धा, पंदरा-पंदरा मैल वताले. केन्ना केन्ना वीस पंचवीस मैलूय घेवन वताले. आनी तांची भोव बरी सेवा-सुश्रूशा करताले.

गांधी तांगेले फुडारी आशिल्ले.

ह्या पथकान केल्ल्या वावराची खूब तुस्त जाली. गांधींचेर दोन वर्सा पयलीं जांणी हल्लो केल्लो तांच्यांतलेय कांय जाण ही तुस्त करप्यां भितर आशिल्ले.

१४. दागिन्यांचो ट्रस्ट

बो अरांआड इंग्रजांनी जे कितलेशे आरोप केल्ले तातूंत 'हे ट्रांसवालच्या वाटारांत रावतल्या हिन्दी लोकांचेर खूब आगळिको करतात असो एक आरोप आशिल्लो. झुजांत बोअर पडले. इंग्रजांक जैत मेळ्ळे. आतां इंग्रजांचे नदरेत आनी चलणुकेत बदल जातलो अशे गांधींक दिसले. थोडो भोव बदल

खासा तांणीय अणभविल्लो आनी तांगेल्या सांगात्यांनीय अणभविल्लो. ते भायर, कांय जाणां कडल्यान तांकां हे तरेचीं कांय आश्वासनांय मेळिल्लीं.

हे वटेन नॅटाल इन्डियन काँग्रेसींत बरे बरे लोक आयिल्ले आनी हिन्दी लोकांची जागरूकपणान बेस बरी सेवाय ते करपाक लागिल्ले. गांधींक आतां दक्षिण आफ्रिकेचो हुसको उरूंक नाशिल्लो. आपणाली हांगा आतां व्हडलिशी गरज उरूंक ना अशें तांकां दिसपाक लागलें आनी ते हिन्दुस्तानांत परतुपाचे बेत रचूंक लागले. तांकां गोखल्यांच्या हाता खाला रावन हिन्दुस्तानांत देशसेवा करपाची आशिल्ली. 'गरज पडली जाल्यार तुमी म्हाका आपयात, हांव परतो येतां' अशें उतर दिवन ते भायर सरले.

तांच्या मान-भौमानान जायते कडेन सभा जाल्यो. जेवणां जालीं. जायते कडेन जायत्या जाणांनी तांकां मानपत्रां दिलीं. कांय मोलादीक वस्ती भेट दिल्यो. भांगराच्यो घडयाळी, भांगराच्यो सरपळ्यो, वज्रांच्यो मुदयो, रुप्याचीं ताटां, कोपां--जाका जे दिवचे-शे दिसले तें ताणे मनसुर्वेक दिले. गांधींनी तें सगळें घेतलें. दितल्यांचे उपकार आठोवन घेतलें, पुणून हे सगळें आपणे आपणा खातीर दवरून घेतलें जाल्यार आपणे लोकांची जी सेवा केली ती 'सेवा' उरची ना. सेवा म्हळ्यार सेवा. तिचे मोल आखूंक येना. सेवा केल्ले खातीर लोकांकडल्यान भेटी घेवप लेगीत समा जावचे ना, अशें येवजून तांणी ह्या दागिन्यांचो एक ट्रस्ट करचो अशें येवजिलें.

भेट म्हूण मेळिल्ल्या वस्तींत कस्तुरबायक मेळिल्ली पन्नास पोवनांची एक गळसरी आशिल्ली. ती कस्तुरबायकडल्यान घेवपाचे काम उरिल्लें. तिचे कडल्यान ती सोंपिणी मेळपाची नाशिल्ली. तिका समजावप कठीण अशें खासा गांधींकूच दिसलें. तरी आसतना तांणी धीर केलो आनी म्हळें, 'ह्या सगळ्या दागिन्यांचो एक ट्रस्ट करचो अशें हांवें थारायलां... तुजे कडेन आसा ती गळसरी दी.'

कस्तुरबायच्या दोळ्यांतल्यान भळसभळस करून दुकां व्हांवपाक लागलीं. 'तुमकां नाका जाल्यार हांव ती घाली ना. पुणून फाल्यां सुनो येतल्यो...'

'सुनो मू? त्यो येवपाक अजून कितलींशीं वर्सां आसात' गांधींनी तिका म्हळें, 'आनी आमकां दागिने-वस्ती जाय म्हणपी सुनो खंय हाडच्यो आसात?... तातुंतूय, धर, तांचेखातीर गळसऱ्यो करून घालच्योच पडल्यो जाल्यार हांव आसां न्हय?... घालतलों करून हांव...'

'जाणां जाणां, हांव वळखतां तुमकां' कस्तुरबायन रडत रडत म्हळें, 'म्हाका केन्ना कितेंच करून घाले ना तुमी...सुनांक कितें घालतले, म्हाका खबर आसा. ते भायर, ही गळसरी म्हाका मेळ्ळ्या. तुमचो कसलो अधिकार तिचेर?'

'तुजे सेवे खातीर तुका मेळ्ळ्या न्हय तर ती? काय म्हजे सेवे खातीर मेळ्ळ्या?'

'तुमची सेवा ही म्हजी न्हय जाता न्हय? तुमी म्हजेकडल्यान वावराडेकडल्यान

घेतात तसलीं कामां करून घेतल्यांत...ही म्हजी सेवा न्हय न्हय?' कस्तुरबायन रडत रडत विचारलें.

'तुंवें सेवा करूंक ना अशें हांवें खंय म्हळां? पुणून सेवेचे मोल गळसरेन आंखूंक जायना. ही गळसरी तुंवें दवरली जाल्यार तूं खंयच्या तोंडान म्हणटली, आपणे सेवा पयशांनी करूंक ना म्हूण? सेवा सदांच निष्काम आसूंक जाय. निःस्वार्थी आसूंक जाय...'

कस्तुरबायन गळसरी दिवन उडयली.

ती मेळटकूच गांधींनी रोखडोच एक ट्रस्ट केलो. नॅटाल काँग्रेसीक प्रसंगार हो ट्रस्ट उपकारा पडचो म्हूण वस्ती बँकेत दवरल्यो आनी ते हिन्दुस्तानांत येवपाक भायर सरले. तांकां आतां हिन्दुस्तानांतूच रावन देशसेवा करपाची आशिल्ली.

१५. धर्म- मंथन

हिन्दुस्तानांत येतकूच सुर्वेचे कांय दीस गांधींनी देशाची नियाळणी करपांत खर्चिले. देश खंय आसा, खंय वचूंक सोदता, हे तांकां पळोवपाचे आशिल्ले. कलकत्याक त्या वर्सा काँग्रेसिचे अधिवेशन भरिल्ले. ह्या अधिवेशनाक ते मुजरत हाजीर रावले. थंय देशाचे व्हडले व्हडले फुडारी जमिल्ले. तांकां सगळ्यांक मेळ्ळे. कलकत्याक ब्रह्म समाजाच्या नांवान हिन्दू धर्मान एक नवे रूप घेतिल्ले. ते सारके समजून घेवपाक ब्रह्म समाजाच्या फुडाऱ्यांक मेळ्ळे. विवेकानन्दाचो बेलूर मठूय पळोवन आयले. सनातनी हिन्दू धर्माचे एक रूढ आनी बुरशें रूप कलकत्याक कालीच्या देवळांत तांणी पळोले. तशी, काशी यात्रा करून थंय हिन्दू धर्माच्या नांवान चलिल्ले सगळे पाखंडूय पळोले. आगगाडयेच्या तिसऱ्या वर्गातल्यान भोंवन नवे नवे अणभव घेतले आनी निमाणे मुम्बय येवन तांणी वकिलकी सुरू केली.

पोटा खातीर वकिलकी करची आनी उरिल्लो सगळो वेळ देशसेवेक दिवचो असो तांचो बेत आशिल्लो. गोखल्यांच्या हाता खाला रावन तांकां देशसेवेचीं कामां करपाचीं आशिल्लीं.

मुम्बय सांताक्रुझाक एक बंगलो भाड्याक घेवन राविल्ले आनी फोर्टांत वकिलकी करूंक लागिल्ले.

तांगेलें नवे जिवीत सुरू जाल्लें.

अवचीत दक्षिण आफ्रिकेतल्यान तांकां परतो आफोवणो आयलो: 'परिस्थिती हाता भायर गेल्या. तुमी जाता तितले बेगीन आयिल्ले बरे' अशें तांगेल्या आफ्रिकेतल्या सांगात्यांनी तांकां तारेन कळयल्ले.

उपाय नाशिल्लो. वचचेच पडले.

बोअर झूज सोंपले उपरांत आफ्रिकेतल्या हिन्दी लोकांक बरे दीस येतले अशे सगळ्यांक दिशिल्ले. देखुनूच तर गांधी आफ्रिका सोडून हिन्दुस्तानांत परतल्ले पुणून, उरफाटेच घडून आयिल्ले. हिन्दी लोकांच्या हाता-पांयांक घाल्ल्यो आदल्यो सरपळ्यो सरकारान आंवळून घट केल्ल्यो. ते भायर, नव्यो घाल्ल्यो. बोअरांच्या वाटारांत हिन्दी लोकांआड जे कायदे आशिल्ले ते सारके बरे चलणुकेंत हाडपा खातीर एक नवे 'एशियाटीक खाते'य सरकारान उक्ते केल्ले.

लॉर्ड चेबरलेन उपनिवेश मंत्री आशिल्ले. इंग्रजांच्या वसणुकांच्या कारभाराचेर तांची नदर आसताली. ते डर्बनाक आयिल्ले. गांधी आपणाल्या सांगात्यांक घेवन तांकां मेळ्ळे. 'म्हज्यान जाता ते हांव करतां. पुणून तुमी एक लक्षांत दवरूंक जाय, आफ्रिकेतल्या सरकाराचेर इंग्लडाचो व्हडलो सो शोक आतां उरूंक ना. तेन्ना, तुमी हांगासल्ल्या गोऱ्या लोकांक बरे मागून दीस काडूंक जाय.' अशी चेबरलेनांनी तांकां जाप दिली. जाच्या हातांत तोणको ताची म्हस, ह्या अर्थाची एक म्हणणी आसा, तिचो गांधीक उगडास जालो. इंग्लंडच्या सरकारा कडल्यान आतां व्हडलिशी आस्त धरपांत अर्थ ना. अन्याय पयस करपाचें काम आतां खासा हिन्दी लोकांकूच करचे पडटले, आपणाल्या पांयार उबे रावनूच करचे पडटले, ह्या निर्णयार ते पावले.

एकल्या सांगात्यान थोमणो मारलो: तुमचे सांगणेन आमी बोअर झुजांत वांटो घेतिल्लो. पळेले मू आतां, कसले पानवळ मेळ्ळे ते आमकां?'

गांधी समजले: आतां पर्थून श्रीगणेशा सावन सुरवात करची पडली. हिन्दुस्तानांत रावन देशसेवा करपाचे बेत तांणी त्याच खिणाक तकलेतले काडून उडयले. जे मेरेन आफ्रिकेतल्या हिन्दी लोकांचो प्रस्न सारको सुटना ते मेरेन आफ्रिकेतूच रावप असो निर्णय तांणी घेतलो.

पुणून हे खेपे डर्बना बदला जोहानिसबर्गाक बिराड करून रावचे अशे येवजिले. थंयच्या एका बऱ्या वाड्यार तांणी एक घर भाड्याक घेतले आनी सनद घेवन थंय वकिलकी सुरू केली.

जोहानिसबर्ग हेट्रांसवालांतले एक शार. जात-कातिच्या वेगळेचाराचो ज्वालामुखी हांगाच चड पेट्टालो.

१८९३ त गांधी पयले फावट दक्षिण आफ्रिकेत आयिल्ले. फकत एका वर्सा खातीर. पुणून तांकां आठ वर्सा रावचे पडिल्ले. हे खेपे १९०२त ते दुसरे फावट आयले आनी बारा वर्सा उरले. हीं बारा वर्सा तांगेल्या जिवितांतलीं सगळ्यांत चड म्हत्वाचीं, सगळ्यांत चड निर्णायक, सगळ्यांत चड सृजनशील-क्रियेटीव-आशिल्लीं. ह्याच बारा वर्सांत तांगेल्या जिवितांत आकांताचे व्हडले बदल घडून आयले. फकत भायल्या जिवितांत न्हय, तांगेल्या भितरल्या जिवितांत - इनर

लाइफांत - तांगेल्या विचारांत, भावार्तांत, जिविता विशिंच्या आदर्शांत मुळा थावन बदल ह्याच बारा वर्सांत घडून आयले.

मुखार गांधी म्हूण जो एक विचार वयर सरलो -जाची कथा हांव सांगूंक बसलां- तो नांव आनी रूप ह्याच बारा वर्सांत घेवंक पावलो.

बारा वर्सा म्हळ्यार पुर्विल्ले भाशेत एक तप. ह्या एका तपाच्या इतिहासा वयल्यान एक उडटी नदर मारुंया-

हिन्दू परंपरा गांधीक दायजान मेळिल्ली. पुणून हिन्दू धर्मा संबंदान ते किते जाणा आशिल्ले अशे म्हणूंक येना. चडश्या खंयच्याच हिन्दूक आपूण हिन्दू कित्याक ते खबर नासता. हिन्दू परंपरेत जल्माक आयल्यात म्हूण ते आपणाक हिन्दू मानतात. तशे गांधीय मानताले.

बापूय हांतुळणार पडिल्ले तेन्ना तांगेले कांय जैन, पारशी, मुसलमान इश्ट तांचे खबरेक येताले. तेन्ना तांचे मजगतीं धर्मांच्यो खबरी चलताल्यो. त्यो गांधींनी भुरगेपणांत आयकल्ल्यो. पुणून ते पिरायेर तांकां त्यो व्हडल्यो-श्यो समजूंक नाशिल्ल्यो. 'सगळे धर्म बरे' इतलेच एक हे पिरायेर मनांत भरिल्ले.

धर्मा संबंदान तांणी थोडे भोव किते वाचले ते इंग्लंडाक ते बॅरिस्टरकी शिकूंक गेल्ले तेन्ना. भगवद्गीता तांणी तेन्नाच वाचिल्ली. अँडवीन अँर्नेल्डाचो इंग्रजी अणकार तांच्या हातांत आयिल्लो. तो वाचिल्लो. आवडिल्लो पुणून खोलायेत देवपाची इत्सा तेन्ना जागी जावंक नाशिल्ली. किरिस्तांवांचो 'नवो करारू'य तेच मुस्तांत वाचिल्लो. 'कोणेंय तुजें खोमीस मागले जाल्यार तूं खोमसा वांगडा तुजी जुदीय काडून ताका दी...' 'तुज्या दाव्या पोल्यार कोणेंय फुलयलें जाल्यार तूं तुजो उजवो पोलोय ताचे मुखार कर' हे तांकां नव्या करारांत मेळ्ळे तेन्ना 'हय, अशेच आसूंक जाय' अशे तांकां दिशिल्लें. पुणून हांतूंत तांकां नवे कांयच मेळूंक नाशिल्ले. भुरगेपणांत 'वायट करतल्याचे बरेच करूंक जाय' ह्या अर्थाचे श्यामळ भट्टाचे एक भजन तांणी आयकल्ले. ताचोच पडसाद तांकां नव्या करारांत मेळिल्लो आनी 'वायट करतल्याक ताचे बरे करूनूच जाप दिवंक जाय' ह्या तांगेल्या भुरगेपणांतल्या संस्काराक पोसवण आनी घटपाण मेळिल्ली.

धर्मा संबंदान जाणा जावन घेवपाची इत्सा खरी जागी जाली ती हे खेपेक ते दक्षिण आफ्रिकेत आयले तेन्ना.

हांगा तांचो किरिस्तांवां कडेन खूब लागशिल्लो संबंद आयलो. कांय किरिस्तांव तर तांकां किरिस्तांव करपाकूय मुखार सरिल्ले. ते तांकां पुस्तकां हाडून दिताले. तांकां इगर्जेंत घेवन वताले. किरिस्तांव धर्म पटोवपाचो यत्नूय करताले. गांधी सगळे समजून घेताले. सगळे पटोवनूय घेताले. पुणून तांगेली एक गजाल तांकां कशीच पटनाशिल्ली. येशू होच एकलो देवाचो पूत, ताका शरण गेले

बगर, म्हळ्यार, किरिस्तांव जाले बगर 'साल्वासांव' ना (मोक्ष मेळपाचो ना), हे तांगेले म्हणणें आयकलें म्हणटकूच, 'च्ये च्ये, ह्या तोंकार कोणे वचूंक जायना. कुड्डो अभिमान हो. इतलो कुड्डो अभिमान कोणाकूच खंयच्याच धर्मासंबंदान आसूंक जायना'.

अशें तांकां दिसताले आनी मनान ते किरिस्तांवां पसून पयस वताले. दुसऱ्या धर्मा विशीं किरिस्तांवांक इल्लोय आदर ना ही गजाल तांच्या काळजाक पिडा भोगयताली.

गांधींच्या गळ्यांत आवयन घाल्ली एक तुळशी माळ आशिल्ली. ती पळोवन एक दीस तांगेल्या एका किरिस्तांव इश्टान तांकां म्हळे, 'शी शी, असलीं पिशेपणां तुमकां सोबनात. तोडून उडोवंया ती'.

गांधींनी म्हळे, 'ती आपशीं तुट्टली तेन्ना नवी घालचों ना. पुणून ही तोडूंक दिवपाचों ना. म्हजे आवयन म्हज्या गळ्यांत घाल्ली ती'.

'पुणून असल्या गजालिंचेर तुमचो भावार्त आसा व्हय तर?'

'भावार्ताचो प्रस्नूच हांगा येना. आवयच्या मोगाचे प्रतीक ते... ते तोडूंक जायना.'

पुणून तांगेल्या किरिस्तांव इश्टाक हे पटले ना. कित्याक, किरिस्तांव धर्म सोडून बाकिचे सगले धर्म फट, बाकिच्यो सगल्यो चालिरिती फट ह्या संस्कारांत ताची वाड जाल्ली.

हे तरेचे कुड्डेपण मुसलमानां भितरूय तांणी पळेल्ले.

बॅरिस्टरकी शिकून ते इंग्लंडाक सावन परतले तेन्ना मुम्बयंत तांची रायचंदभाई नांवाच्या एकल्या मनशाकडेन वळख जाल्ली. तांगेले धर्मा विशिंचें ज्ञान, तांगेलो चारित्र्या विशिंचो आग्रो, तांगेली आत्मदर्शना विशिंची तळमळ पळोवन गांधी बरेच प्रभावीत जाल्ले. गांधी तांकां संत मानताले. तांचेकडेन तांणी पत्र- वेव्हार सुरू केलो. रायचंदभाईनी तांकां हिंदू धर्मा वेलीं कितलींशीं म्हत्वाचीं पुस्तकां धाडून दिलीं. गांधींनी तीं बारकायेन वाचलीं. खोलायेत देवन वाचलीं. पुणून-

इतलेय करून गांधी हिंदू धर्माक एक पूर्ण धर्म म्हूण मात केन्ना घेवंक पावले नात. हिंदू धर्मांतलीं कांय धोंगां पोंगां तांचे नदरेत भरपाक लागलीं. आनी ते म्हणपाक लागले, आफुड-भश्ट हे हिंदू धर्माचे आंग आसत जाल्यार ते तांगेले कुसके आंग आसूंक जाय वा उपरांत कोणे हाडून दसयल्ले आसूंक जाय. ते कातरूनूच उडोवंक जाय. वेद हे ईश्वर-प्रणित - म्हळ्यार, देवान सांगिल्ले, देवान दिल्ले, अशे कोणेय म्हळे, वाचले वा आयकले म्हणटकूच तांणी मनांतल्या मनांत म्हणचे, 'फकत वेद कित्याक देवान सांगिल्ले आसतले? बायबलूय देवान सांगिल्ले आसूंक जाय. कुराणूय आसूंक जाय.'

किरिस्तांव, मुसलमान आनी हिन्दू, तिनूय धर्मांचो खोलायेन अभ्यास केले उपरांत ते एका म्हत्वाच्या निर्णयार पावले-

सगले धर्म खरे. तशे सगले धर्म बरे. कित्याक, ते देवान दिल्यात. आनी आमकां ते उजू चलणुकेची देख दितात. पुणून देवान दिल्ले ते आसले तरूय घेतले मनशान म्हूण मनशाचीं अर्दकुटेपणांय सगल्या धर्मांनी रिगल्यांत, सगले धर्म अर्दकुटे उरल्यात. सगले अपूर्ण उरल्यात. 'सभी धर्म सच्चे है, सभी धर्म अच्छे है, वैसे, सभी धर्म कच्चे है'. मनीस अपूर्ण. देखून ताणे अर्थायल्लो धर्मूय अपूर्ण. अपूर्ण धर्म पूर्ण जायत वचूंक जाय. ते खातीर ताणे बदलत रावंक जाय.

उदकान व्हांवत रावंक जाय तशे धर्मान बदलत रावंक जाय. व्हांवते उदकूच निर्मळ उरता तसो बदलत राविल्लो धर्मूच जिवो तट्टटीत उरता.

ह्या निर्णयार पावनाफुडे तांगेलो एक प्रस्न आपसूक सुटलो. ते म्हणपाक लागले, कोणेच आपणालो दायजान मेळिल्लो धर्म सोडून दुसऱ्या धर्मांत वचपाची गरज ना. तशे, कोणेच दुसऱ्या धर्मांत जल्माक आयिल्ल्या लोकांक आपणाल्या धर्मांत हाडपाची गरज ना. धर्मान्तर चूक. साप्प चुकिचे. जण एकल्यान आपणाल्या धर्मांत रावन दुसऱ्या धर्माचे खाशेलेपण समजून घेवचे. तातूंत घेवपा सारके कितेय मेळ्ळे जाल्यार अनमन नासतना ते घेवंचे. हे भाशेन सगले चल्ले जाल्यार सगल्यांच्या धर्म- मोगाक गिन्यानाची एक नदर मेळटली. तांच्यांत कितेय कुड्डेपण आसले जाल्यार ते ना जातले आनी एकामेकांच्या सांगातान सगले धर्म निर्मळ आनी सात्विक जातले.

अदीक खोलायेत देवले तेन्ना हिन्दू धर्माच्यो कांय बारीकसाणी तांचे नदरेत भरल्यो. कितल्या-श्या धर्म-विचारांक ह्या धर्मान आपणांत आसपावन घेतल्यात, हे तांणी पळोले. एकूच धर्म हो संवसारांतलो - जाका दुसऱ्या धर्माचो भौमान राखूंक येता, जो दुसऱ्यांक तांगेल्या वेगळेपणाक बादा येवंक दिनासतना आपणांत आसपावन घेता, अशे तांकां दिसपाक लागले. देखून हिन्दू धर्माक ते संपूर्ण धर्म म्हूण जरूय घेवंक पावले नात तरूय तांगेल्या ह्या उदार रुपाची वळख जायनाफुडे तांकां 'हांव हिन्दू' म्हूण सांगपाक आतां कसलीच मुरवत दिसना जाली. हिन्दू परंपरेंत जल्मा आयिल्ले म्हूण ते काल-पयर मेरेन हिन्दू आशिल्ले. आतां आपखोशयेन ते आपणाक हिन्दू मानपाक लागले आनी आपूण हिन्दू म्हूण मेकळेपणान सांगपाकूय लागले.

हिन्दू धर्मांत सुधारणा घडोवन हाडून तो निवळ करप-ताका शुद्ध आनी परिशुद्ध करप हे तेन्ना सावन तांगेल्या जिविताचे अेक 'मिशन' जावन बसले. भगवद्-गीतेचीय ओड जिस्त ह्याच अदमासाक तांकां लागली. हाचे पयलीं तांणी गीता फकत वाचिल्ली. आतां ती तांकां सांगात दिवपाक लागली. झुजामळारूच गीतेचो जल्म जाल्लो. अर्जून एक धर्मयुद्ध झुजूंक झुजामळार देविल्लो. आनी किते करचे, किते न्हय, ह्या घुटमळ्यांत पडिल्लो. श्रीकृष्णान ताका त्या वेळार ताची लागणूक समजावन सांगिल्ली. गांधीय हांगा एका धर्म-युद्धांत पडिल्ले.

किते करचे किते-हय, ह्या घुटमळ्यांत तेवूय पडिल्ले. तांकां तांची लागणूक सांगपी एका गुरुची गरज भासूंक लागिल्ली. गीतेन गुरुची ही सुवात घेतिल्ली. जण एकल्याच्या जिवितांत केन्ना-न्हय-केन्ना एक धर्मयुद्ध येताच येता. ताका पेल्यान सारूंक येना. पेल्यान सारल्यार मनशाच्या स्व-धर्माक आनी कित्तीक खत लागता. शूर आनी वीर केन्ना लाव-लुकसान, जय-पराजय, सुख-दुख असल्या गजालिंचो हुस्को करिना. तांकां नितिचे नदरेन मोलूच ना. तो देवाचो सैनिक जावन झुजत रावता म्हणपाचे तांकां गीतेत मेळ्ळे आनी गीतेच्या ह्या उपदेसान तांकां थाकाय मेळ्ळी तशी घटपाणूय मेळ्ळी. गांधींक ह्या वेळार असल्याच कसल्या अन्नाची भूक लागिल्ली आनी गीतेन ती भागयल्ली. गीता तांगेलो धार्मिक कोश जाली. उतरांचो अर्थ सोदपाक आमी कोशाचो आधार घेतात. तसो, किते करचे, किते न्हय, हे विशीं तकलेत दुबाव उपरासलो म्हणटकूच गांधी गीतेचो आधार घेवपाक लागले. सद्दां उठून एक श्लोक ह्या नेमान तांणी गीतेचे सातशेय श्लोक तोंडपाठ केले. "जिवितांत जेन्ना काळोख पातळटा, उजवाडाचे एक लेगीत कीर्ण खंयच दिश्टी पडना तेन्ना हांव गीता उकती करतां आनी म्हाका तातूंत थीर आनी आधार मेळटा. निशेणेचीं सगळीं कुपां खिणा भरयांत खंयचे खंय उबून वतात... म्हज्या जिवितांत दुख्खां अरिश्टां घे म्हुण आयल्यांत. असल्या उचांबळ जिवितांत हांव सदां थीर आनी थंड रावंक पावलां जाल्यार ते गीतेक लागुनूच" अशे तांणी एके कडेन म्हळां. गीतेन तांकां वाट दाखयल्या. वाटेर तांकां थीरूय दवरला. गीतेन तांकां तांगेलो आदर्श पुरुसूय दाखोवन दिला. जो सगळ्यो इत्सा, सगळे आंवडे, सगळे उत्कळे सोडून आत्म्यांतूच तुश्ट रावता; राग भंय, तिडक ओड, कित्यानूच जो व्हांवन वचना, जिवितांत बरे वायट कितेय येवं, जो सदांच थीर रावता, सुखान जो भुल्लुसून वचना तसो दुख्यान जो थतर वितर जायना तो थीर-बुद्दिचो मनीस - स्थितप्रज्ञ - तांगेलो आदर्श जालो. थीर बुद्दिचो मनीस जावपाक कसली साधना करची, ह्या प्रस्नाची जाणूय तांकां गीतेतूच मेळ्ळी. कांसव जसो आपणालीं सगळीं इंद्रियां आपणाल्या कट्ट्यांत ओडून घेता तशीं मनशान आपणालीं इंद्रियां विशयांतल्यान ओडून घेवचीं आनी ईश्वरांत गुल्ल रावचे- जाचीं इंद्रियां सुवादीन आसतात ताचीच बुद्द थीर जावंक पावता हे तांकां गीतेन सांगले.

गीतेच्या ह्या बुद्द थीर आशिल्ल्या मनशाक - स्थितप्रज्ञाक - मुखार ते 'सत्याग्रही' म्हणपाक लागले.

गीतेन तांगेल्या जिविताक एक रूप दिले, एक आकार दिलो. गीतेच्या उपदेसाक धरून ते आतां चलपाक लागले. एका वाक्यांत सांगचें जाल्यार, गीता ते आतां जियेवपाक लागले आनी-

सडसडीत पावलां घालीत हेरां सांगात्यांपरस कितलेशे मुखार गेले.

१६. रुपान्तरण

गांधींनी एक नेमाळे सुरू केले आनी ताका नांव दिले, 'इन्डियन ओपीनियन'. सप्तका सप्तकाक ते भायर सरताले. ताचीं दोन उद्दिष्टां आशिल्लीं-

१. दक्षिण आफ्रिकेतले गौरे राज्यकर्ते आनी थंय येवन वेपार-उद्देग करतले हिन्दी लोक, हांचे मजगतचे गैरसमज पयस करून तांकां एकामेकां लागीं हाडप आनी-

२. आपणाल्या हकां खातीर झुजतल्या हिन्दी लोकांचे अवगूण खासा हिन्दी लोकांक दाखोवन ते पयस करपा खातीर तांकां फावऽ ते शिक्षण दिवप.

गांधी ह्या नेमाळ्यांत आपणाले काळीज ओतताले. तांगेल्या वावराची तातूंत खबर येताली तशी तांच्यांत घडून येत राविल्ल्या बदलांचीय खबर येताली. गांधींच्या जिविताचो आनी तांगेल्या विचारांचो ते एके तरेचो हारसो जाल्ले. नेमाळ्याची भास कोणाचेय लक्ष ओडून घेताली: सादी, सोंपी, नीट, संयमी, तेजिश्ट भास. तांतूंतलें एक एक उतर येवजून, जोखून, तर्जून बरयल्ले आसताले. नेमाळ्याचे हे एक आगळे वेगळे आंग आशिल्ले. 'वाचपा सारके' असो खासा इंग्रजां मजगतीं ताचो लोकिकूय वाडिल्लो.

हेन्री पोलाक नांवाचो एक इंग्रज तरणाटो तर हे नेमाळे नित्य नेमान वाचतालो. तो लेव् तॉलस्ताँयाचो एक भक्त. तॉलस्ताँयाच्या प्रभावांत येवन ताणे नुसते मास खावपाचे सोडून दिल्ले आनी तो सादे, संयमी, कश्टाळू जिवीत जियेवंक लागिल्लो. एके शिवराक जेवणाचे खानावळींत गांधींची आनी ताची भेट जाल्ली. आनी हे पयलेच भेटेत दोगूय एकामेकांचे इश्ट जाल्ले. गांधीय तॉलस्ताँयांचे भक्त आशिल्ले. तॉलस्ताँयांच्या कांय पुस्तकांनी तर तांगेली न्हीद लेगीत खळयल्ली. तांगेले जिणेची कळाय बदलून उडयल्ली. गांधींनी हीं पुस्तकां फकत वाचूंक नाशिल्लीं. पचयल्लींय म्हणूं येता. 'द किंगडम ऑफ गॉड इझ विदीन यू' (वैकुंठ तुज्या काळजांतूच आसा) ह्या पुस्तकान तर तांकां एक नवी नदर दिल्ली. 'सत्य' ह्या उतरा वांगडा ज्या दुसऱ्या एका उतराचो गांधी आयुष्यभर जप करीत राविल्ले ते 'अहिंसे' वयलो तांगेलो भावार्त ह्या पुस्तकानूच वाडयल्लो.

हेन्री पोलाकान आतां तांकां आनीक एक पुस्तक वाचपाक दिले. जाले अशे - 'इन्डियन ओपीनियन' नेमाळे भायर सरताले डर्बनच्यान आनी गांधी रावताले- जोहानिसबर्गाक. थंयच्यान ते आपणालीं बरपां बरोवन डर्बनाक धाडटाले.

पुणून खप बरो आसुनूय नेमाळे लुकसानेत चलताले. ते कित्याखातीर लुकसानेत चलता हे पळोवपाक गांधी डर्बनाक वचपाक भायर सरले. तांकां पावोवपाक पोलाक स्टेशनार आयिल्लो. गाडी सुटपा वेळार ताणे जॉन रस्किनचे 'अण्टु दिस लास्ट' पुस्तक गांधींच्या हातांत दिले आनी म्हळे, 'तुमकां हे पुस्तक आवडटले. वाटेर वाचुनूय जातलें.'

गाडी सुटली आनी गांधींनीं पुस्तक उकते केले. दोन चारूच पानां वाचिल्लीं, पुस्तकान तांगेलें मन ओडून घेतले. जोहानिसबर्गच्यान डर्बन मेरेनची वाट चोवीस वरांची. गाडी डर्बनाक पावली तेन्ना पुराय पुस्तक वाचून जाल्ले. ज्या थोड्याच पुस्तकांनी गांधींचे जिवीत पुराय बदलून उडयलां तांतले हे एक. खासा गांधींच्या मनांत भितर खंयतरी कांय गजाली घोळटाल्यो; पुणून तांकां त्यो अजून मेरेन सारक्यो सांगूंक येवंक नाशिल्ल्यो, त्यो तांकां ह्या पुस्तकांत स्पस्ट जाल्ल्यो मेळ्ळ्यो-

पयले सुवातेर तांकां कळ्ळे कीं--

आयचो संवसार 'चडांत चड लोकांच्या बऱ्याचे' येवजिता, ते सारके न्हय. 'चडांत चड लोकांच्या बऱ्याचे' येवजितले लोक थोड्या लोकांचें लुकसान जाल्यार जाता अशे मानतात आनी ते करपाक अनमननात. येवजूंक जाय 'सगल्यांच्या बऱ्याचे.' जो सगळ्यांत चड चिड्डला; सगल्यांत चड नागवला, फटवला; सगळ्यांत चड शेणला, ताकाच दोळ्यां मुखार दवरून बऱ्याचे चिंतूंक जाय. ताकाच फुड्यान दवरून विकासाच्यो येवजण्यो आंखूंक जाय.

अंत्योदया सावन सर्वोदया कडेन वचूंक जाय.

दुसरी गजाल: आयज संवसारांत दोतोर आनी आद्वोगाद, प्रोफसोर आनी पाद्री (वा म्हणुंया, लोकांक नितिची आनी धर्माची शिकवण दिवपी) लोकांच्याच वावराक लोक म्हत्व दितात. होच वावर मोलाचो आनी वयल्या पांवड्याचो मानतात. खरेपणानशीं म्हाल्याच्या आनी मडवळाच्या, मेस्ताच्या आनी गंवड्याच्या वावराकूय तेदेच म्हत्व आसा. समाजाचे पोसवणेक ज्या ज्या कामांची गरज आसा तीं सगळीं कामां सारकींच म्हत्वाचीं, सारक्याच मोलाचीं.

कामां कामां मजगतीं ऊंच पांवड्याचीं आनी उणाक पांवड्याचीं अशे वेगळेचार आसूंक फावनात. सगळ्यांचो पांवडो सारको. देखून सगळ्यांची जोडूय सारकीच आसूंक जाय.

बुद्धिजीवी आनी श्रमजीवी हो कामां कामां मजगतचो वेगळेचार ना जावंक जाय.

आनी तिसरी गजाल-

सादे शेतकामत्याचे जिवितूच हे खरे जिवीत. तेच आदर्श जिवीत. देखदिणे जिवीत. मनशाक जेवपा खातीर अन्न जाय. जाल्यार, ताणे कमर बागोवन अन्न पिकोवंकूय जाय. जिवितांत श्रमाक म्हत्वाची सुवात मेळूंक जाय. श्रमाचे व्हडपण

वाडूंक जाय.

सकाळ जाली. गाडी डर्बनाक पावली आनी गांधी ह्या तिनूय तत्वांक धरून जियेवपाच्यो माणण्यो रचपाक लागले.

गांधी गुरुवाद मानिनाशिल्ले. कोणेच दुसऱ्याचो गुरू जावंक फावना, अशे म्हणटाले. कोणाकूच गुरू करूंक जायना अशेंय म्हणटाले. 'गुरू साक्षात् परब्रह्म' ह्या सुताचो लेगीत तांणी 'गुरू फकत परब्रह्माच्यानूच जावं येता' असो अर्थ लायिल्लो. थोडे भोव ते बुद्धाचे परंपरेंतले आशिल्ले. एकाच मनशाक घट धरून रावंक जायना; जाचे कडल्यान जे मेळटा ते घेवन मुखार वचचे, ह्या मताचे आशिल्ले. तरी आसतना, राजकर्णाच्या मळार गोखलेक तर धर्माच्या आनी अध्यात्माच्या मळार रायचंदभाईक ते आपणाले गुरू मानताले. हे वळेरेत आतां आनीक दोन नांवांची भर पडिल्ली- एक, तॉलस्ताँयाचे. दुसरे, रस्किनाचे. समाजीक आनी राजकी मळार सरकारी सत्येच्या आदारान बदल घडून येनात, आपणाल्या लागणुकां विशीं जागरूक आशिल्ले प्रजेचो पुरुषार्थूच- लोकांचे कर्तृत्वूच- बदल घडोवंक पावता, देखून बदल घडोवन हाडपी लोकांचे कर्तृत्व जागोवंक जाय, तें संघटीत करूंक जाय, हो विचार तांकां तॉलस्ताँयां कडल्यान मेळिल्लो. जाल्यार, समाजांत जो कोण सगळ्यां परस सकल उरला ताचे उदरगतनूच पुराय समाजाची उदरगत घडोवन हाडूं येता, ताच्याच हाताक धरून मुखार सरूंक जाय हो विचार तांकां रस्किनां कडल्यान मेळिल्लो.

दोगांयचे विचार गांधींनी घेतले, आपणाले केले आनी आपणाल्या कर्तृत्वान तांकां नवे आयाम जोडून दिवन ते ह्या दोगूय गुरूं मुखार गेले.

गुरू मुखार वचुनूच शिष्य गुरूक व्हड करता.

डर्बनाक पावनाफुडे तांणी आपणाल्या सांगल्यांक विचारलें, आमी 'इंडियन ओपीनियन' खंयच्याय एका शेतार घेवन गेल्यार कशे? जो कोण आमचे वांगडा थंय येतलो ताका म्हयन्याक तीन पौंड खर्चा खातीर दिवंया. ताणे दीस भर शेतांत वावर करचो, फाविल्ल्या वेळांत 'इंडियन ओपीनियन' च्या कामाक हातभार लावचो.

कांय सांगाती तयार जाले. दक्षिण आफ्रिकेत वेपार उददेग करपाक आयिल्ल्या लोकां मजगतीं गांधींचे कांय लागशिल्ले सोयरे आशिल्ले. तांच्यांतले एक मगनलाल गांधी आपणालो वेपार धंदो कवळून गांधींचे हे नवे येवजणेंत वांटो घेवपाक मुखार सरले. वावुरप्यांचे एक दल तयार जायना फुडे गांधींनी 'जमीन विकती घेवची आसा' ह्या अर्थाची थंयच्या दिसाळ्यांनी एक जायरात दिली. डर्बनच्यान तेरा मैलांचे वाटेर 'फिनक्स' नांवाचो एक गांव आसा. फिनक्स

रेल्वे स्टेशना सावन अडेज मैलांचे वाटेर एक हजार पौडांक शंबर एकर भूंय मेळ्ळी. भूंय सामकीच 'अहिल्या' आशिल्ली- म्हळ्यार, तिका नांगर कुदळ केन्नाच आफडूंक नाशिल्ली. देखून कितेंय रोयल्यार जाताले, इतली पिकाळ आशिल्ली. भूंय विकती घेतली. एका म्हयन्या भितर ती तळार घाली. वावुरप्यांखातीर कांय तंबू, खोंपी उब्यो केल्यो. डर्बन सावन छापखानो हाडलो आनी 'इन्डियन ओपीनियन' हांगासून भायर सरपाक लागले.

हे भुंयेक आपसूक मेळिल्ले 'फिनिक्स' हे नांव पळोवन गांधी भोव खोशशी जाले. युनानी (ग्रीक) लोकांच्या पुराणांत फिनिक्स नांवाच्या एका शेवण्याची खबर आयल्या. हे शेवणें खंय हेरां शेवण्यां भाशेन तांतयांतल्यान जल्माक येना. ताच्या काळजांत उज्याची एक कीट आसता. प्रसंग येता तेन्ना खंय शेवणें हे किटीक फूंक मारता. ती पेटयता आनी तांतूंत आपणाक लासून घेता. उपरांत आपणालेच चितेच्या गोबरांतल्यान तें परतो जल्म घेता. गांधींच्या काळजांत ह्या काळार जी कीट पेटिल्ली, ज्या भावार्तान ते आपणाले जिवीत आपणाल्या तत्वां भोंवतणी उंवाळून उडोवपाक भायर सरिल्ले, ते सगळे फिनिक्स ह्या एका उतरांत बेस बरे उकते जावन आयिल्ले.

आपणे वाचूंक दिल्ल्या पुस्तकाचो हो परिणाम पळोवन हेन्नी पोलाकाक खोशयेन किते करूं, किते नाका अशें जाले. ताणे गांधींक विचारले, 'तुमच्या ह्या प्रयोगांत म्हाका हातभार लावंक मेळचो ना?'

'कित्याक ना?' गांधींनी ताका जाप दिली.

पोलाक रोखडोच फिनिक्साक गेलो. मगनलाल गांधी पयलींच येवन राविल्लो. आल्बर्ट वेस्ट नांवाचो आनीक एक इंग्रज इश्ट थंय आयिल्लो.

लहवू लहवू फिनिक्सच्या वाटाराक आश्रमाचे रूप येवपाक लागले.

खासा गांधींक मात ह्या आश्रमांत रोखड्या रोखडे येवन रावंक मेळ्ळें ना. ते जोहानिसबर्गाक ज्या कामांनी घुस्पल्ले तीं कामां सोडून दिवप सोपें नाशिल्लें. हीं कामां सोपोवन तांकां जाता तितले बेगीन हांगा येवन रावपाचे आशिल्ले. पुणू-

जोहानिसबर्गांतले तांगेले बिराडूच एके तरेचो आश्रम जाल्ले. तांगेल्या घरच्या मनशां भायर दोग चौग सांगातीय ह्या बिराडाक येवन राविल्ले. पावणे तर सद्दां येताले वेताले. घरा सारक्या घराक थोडे भोव धर्मशाळेचे रूप आयिल्ले पळोवन पयलीं पयलीं कस्तुरबायक खूब त्रास जावचे. मदीं मदीं घोव-बायले मजगतीं झगडींय जावचीं. तांणी नवेंच बिराड केल्ले तेन्नाची एक खबर-

बिराडा खातीर घर घेतिल्ले ते येवरोपेवांनी रावपाचे आशिल्ले. असल्या घरांनी न्हिदपाचे कुडींत मोरयो नासताल्यो. मोरये वांट्याचे कुडींत कांशे दवरलेले

आसताले. पावण्यांचे कांशे निवळ करपाचे काम खासा गांधी करताले. तशी कस्तूरबायूय करताली.

एक दीस तांगेर एक किरिस्तांव पावलो. तो रातचो उरलो. हो आदलो अति-शुद्र आशिल्लो. म्हळ्यार, तागेलो बापूय किरिस्तांव जावचे पयलीं म्हार काय कोण आशिल्लो. कस्तूरबाय पोरण्या संस्कारांत वाडिल्ली. ह्या मनशाचो कांसो निवळ करपाचे काम तिच्यान जायना जाले. तिगेले आंग शिरशिरून आयले. आपुणूय कांसो काडिना, घोवाकूय काडूंक दिना. गांधींक तिडक मारली, 'काडटा काय ना तो कांसो' तांणी ते मुस्तींतल्या सगल्या हिन्दू घोवां भाशेन तिडकून तिका विचारले.

'ना काडचीं' कस्तूरबायन जाप दिली.

'म्हज्या घरांत असले चलपाचे ना. तुका कांसो काडचो पडटलो.' गांधींनी तिचेर धेगसो घालो.

'ना काडचीं... तुमचे घर तुमी घेवन बसात. हांव चल्लीं परतीं हिन्दुस्तानांत' कस्तूरबायन जाप दिली.

गांधी तिडकीन तांबडे-गुंज जाले. तिका हाताक धरून ओडीत दाराकडेन घेवन आयले आनी तिचेर खोंट मारून 'चल, आतांच वच हिन्दुस्तानांत' अशेम्हणून तिका घरांतली भायर घाली.

कस्तूरबायक अशे किते घोव करतलो अशे दिसूंक नाशिल्ले. ती रडपाक लागली. 'खंय वतलीं?... कोणूय पळेत... लज दिसना तुमकां? बायल हांव तुमची' तिणे रडत रडत म्हळें.

गांधींचो तिडक न्हिवूंक नाशिल्ली. पुणून तांकां लज जाल्ली. ते तकली सकल घालून मोन्यांनी भितर गेले.

पुणून ही सुरवातेच्या काळांतली खबर. आतां जोहानिसबर्गाक दोगांतूय जायते बदल घडून आयिल्ले. घरच्या लोकांभायर सांगाती आनी हेर येतले वेतले-हे तरेच्या जिविताची दोगांकूय आतां संवकळ जाल्ली. स्वावलंबनाची ओड दोगांकूय आशिल्ली. खासा गांधी तर आपुणूच आपणालीं लुगटां उमळटाले. (बरे मडवळ आशिल्ले.) आपणाली आनी भुरग्यांची (केन्ना केन्ना सांगात्यांचीय) भीस आपुणूच मारताले (बरे म्हालेय जाल्ले). भुरग्यांक न्हाणोवप, न्हेसोवप असलींय कामां करताले.

एक खेपे तर तांणी कस्तूरबायचो बांयटेरूय काडिल्लो.

आतां रस्किनाच्या प्रभावांत येत सावन नवे बदल घडून आयले. पयलीं ते भायल्यान पाव हाडटाले. आतां पाव घरांतूच करपाक लागले. पयलीं पीठ

गिरणीर दळून हाडटाले. आतां घरांत एक दांते आयले. आपूण तर दांत्यार बसून दळटालेच, पावण्यांक आनी सांगात्यांकूय दांत्यार दळूंक बसयताले. रांदपाच्या कामांत कस्तुरबायक आधार दिवपाक लागले. साकर तर सोडुनूच दिल्ली. मीठ मसालोय आतां सोडून दिलो. केन्ना कोंबायल्ले मूग वा चणे खावन रावचे, तर केन्ना 'ओलीव ऑयला' वांगडा हरव्यो भाजयो खावन रावचे. केन्ना केन्ना फकत फळांचेर भागोवचें. किते खातकूच ताचो कुडिचेर आनी मनाचेर किते परिणाम जाता हें पळोवचे आनी ते प्रमाण जेवणांत फावऽ ते बदल करचे.

कोणूय हांतुळणार पडलो जाल्यार घरचीं वखदां करप, जेवण खाण बदलून ताका सारकीं करप. केन्ना उपास करूंक लावन बरो करप, हे तरेचे उपाय सुरू केले. वखदां दी नासतना फकत जेवणा- खाणांत बदल करून मनशाक बरो करपाची एक चिकित्सा- पद्दत (नेच्युरोपाथी) येवरोपांत सुरू जाल्ली. तिचे वयलीं पुस्तकां हाडू-हाडून वाचलीं.

वखदां मनशान घेवंकूच फावनात ह्या निर्णयार पावले.

पुणून सगल्यांत व्हड बदल तांच्यांत घडून आयलो तो झुलू बंडा वेळार.

झुलू म्हळ्यार आफ्रिकेतले एके जातिचे लोक, तांचेर सरकारान एक टॅक्स घाल्लो. 'हो टॅक्स आमी दिवचे नात...वसूल करपाक कोणूय आथलो जाल्यार आमी ताका जितो मारून उडयतले' अशें झुलुंच्या एका फुडाऱ्यान म्हळ्ळे. आनी खरेपणानशीं तांणी एका गोऱ्या सार्जन्टाक मारुनूय उडयल्लो. सरकाराक इतलेच हे निमित्त्य पुरो जाले. ते झुलूंक धरू धरून हाडपाक लागले आनी चाबकांनी तांकां पेट-पेट पेटपाक लागले. ह्या आगळिकांक कायद्यान दुशण लागचे न्हय म्हूण सरकारान झुलुंनी 'बंड' केलां अशे म्हळ्ळे. खरेपणानशीं ते 'बंड' म्हणपासारके बंड नाशिल्लेच.

गांधींक एका खिणा भितर 'बंडा'चे हे रूप समजले. तांणी जोहानिसबर्गांतले आपणाले बिराड कवळ्ळे. कस्तुरबायक आनी भुरग्यांक फिनिक्स आश्रमांत धाडून दिलीं. आनी हिन्दी लोकांचो एक सुश्रूषा पंगड घेवन ते झुलुंचे सेवेक गेले. सुमार स-एक सप्तकां ते झुलू मजगतीं रावल्यात जातले. ह्या स सप्तकांत ते आपणाल्या जिवितांत खूब खोलायेत देवले. तांकां दिसपाक लागले, आतां आपणाक लोक-सेवे खातिरूच जीण ओंपूंक जाय. घर संवसार घेवन बसलो जाल्यार, बायल-भुरग्यां भितर घुस्पून उरतलीं. लोक-सेवा सारकी करूंक पावचों ना. हुसक्या मेकळ्या मनान लोक-सेवा करपा खातीर आपणे आतां ब्रह्मचर्याक पाळो दिवन जियेवंक जाय. पांच स वर्सा सावन तांकां संयमाची ओड लागिल्ली. ते ब्रह्मचर्याक पाळो दिवन जियेताले. पुणून ब्रह्मचर्याचे व्रत अशे तांणी घेवंक नाशिल्ले. आतां व्रत घेवंक जाय, सोपूत घेवंक जाय अशे तांकां दिसपाक

लागले. गीतेचो प्रभाव वाडत गेल्लो. तातूंतले स्थितप्रज्ञाचे श्लोक ते सद्दां प्रार्थनेत म्हणटाले. ताचेर चिंतताले. 'खासा आपणाकूच मनशान आपणा सुवादीन दवरूंक जाय' ह्या गीतेच्या निर्णयार ते पाविल्ले.

तांणी ब्रह्मचर्याचे व्रत घेवचे असो बेत केलो.

फिनिक्स आश्रमांत स सप्तकां उपरांत पावले तेन्ना तांणी आपणालो हो बेत कस्तुरबायक सांगलो. ती चार भुरग्यांची आवय आशिल्ली. ती खोशशी जाली. कस्तुरबायची मान्यताय मेळना फुडे तांणी देवाक स्मरून व्रत घेतले.

तांगेली पिराय त्या वेळार फकत छत्तीस वर्साची आशिल्ली.

ह्या एका व्रतान तांच्या जिविताचे भांगर केले. पुराय जिवीत भितरल्यान बदल्ले.

दक्षिण आफ्रिकेतल्या सरकाराक ज्या गांधी आड झुजपाचे आशिल्ले ते हे नवे 'वज्रदेही' गांधी आशिल्ले.

१७. सत्याग्रहाचो जल्म

झलू बंड सोंपले उपरांत गांधी फिनिक्स आश्रमांत येवन राविल्ले. तॉलस्टॉय आनी रस्किन हांच्या तत्वांक धरून आपणाली जीण घडोवपाचे साधनेत गुल्ल आशिल्ले.

जिस्त ह्या वेळार ट्रांसवालचे विधानसभेत एक विधेयक आयले-

ट्रांसवालांत जे हिन्दी लोक रावंक सोदतात तांणी 'एशियाटिक कचेरेंत' वचून आपणाले नांव नोंदून घेवंक जाय आनी रावपाचे पर्मिट काडूंक जाय. पर्मिट काडपा वेळार धाय बोटांचे छाप दिवंक जाय आनी अर्जा वांगडा एक फोटोय लावंक जाय. जो पर्मिट काडचो ना, ताका ख्यास्त जातली. दंड फारीक करपाचीय ख्यास्त आसूं येता, बंदखण भोगपाचीय आसूं येता आनी गरज पडल्यार देशा भायरो करपाचीय जावं येता. हिन्दी मनीस खंयूय वचूं- कोर्टांत वचूं, पसऱ्यार वचूं, वा रस्त्या वयल्यान भोंवूं, ताणे हे पर्मिट वांगडा घेवन भोंवंक जाय. कोणेय दाखय म्हळ्यार दाखोवंक जाय. पर्मिट घेतलां काय ना, हे पळोवपाखातीर पोलीस घरांत भितर लेगीत सरतले- ह्या अर्थाचे हे विधेयक आशिल्ले.

ट्रांसवालचे गोरे लोक दक्षिण आफ्रिका गोऱ्या लोकां खातिरूच राखून दवरूंक सोदताले. हिन्दी लोक तांकां थंय राविल्ले नाका आशिल्ले. हिन्दी लोकांची तांकां नसाय जाल्ली.

पर्मिटांची ही चाल सुरू केलिना जाल्यार हिन्दी लोक ट्रांसवालांत येवन भरतले हिंवूय तांकां भिरांत आशिल्ली. देखून ते पर्मिटचो हो कायदो करूंक मुखार सरिल्ले.

कोणे एकल्यान ह्या कायद्याचे 'सुण्याच्या गळ्यांतलो पटो' अशे वर्णन केल्ले. खरेपणानशीं सरकार हिन्दी लोकांक सुण्याच्या पांवड्यारूच बसोवंक सोदताले आनी तांच्या गळ्यांत कायद्याचो हो पटो बांदूंक मुखार सरिल्ले.

वर्तमानपत्रांत ही खबर वाचिना फुडे फिनिक्स आश्रमांतल्यान उठून गांधी जोहानिसबर्गाक आयले. थंयच्या आपणाल्या सांगात्यांक रोखड्या रोखडे आपोवन तांणी सांगलें, 'ह्या खुनी कायद्या मुखार तकली बागोवचे परस मेल्लें बरें. हो कायदो फकत दक्षिण आफ्रिकेतल्या हिन्दी लोकांचोच न्हय, तर पुराय हिन्दुस्तानाचो अवमान करता. ताचो विरोध आमी करूंकूच जाय'.

गांधींच्या उतरा भायर लोक वचनाशिल्ले- तांणी रोखडीच हिन्दी लोकांची एक सभा आपयली. इकरा सप्टेंबर एकुणीसशें स ही तारीक थारायली आनी जोहानिसबर्गांतले 'एम्पायर थियेटर' हे थळ नितशीत केले. सगळ्या थरांतले हिन्दी लोक सभेक आयले. सभे मुखार गांधींनी एक थाराव दवरलो-

'हे विधेयक पास जावचे न्हय म्हूण आमी सगळे तरेचे वैध उपाय घेतले. इतलेय करून, धरूंया, हे विधेयक पास जाले जाल्यार, आमी तें मानून घेवपाचे नात. कितलेय त्रास सोंसचे पडूं, आमी सोंसतले, पुणून आमी ह्या खुनी कायद्या मुखार तकली कशेच बागोवपाचे नात.'

गांधींनी थाराव सभे मुखार दवरलो आनी विधेयक पास जाले जाल्यार किते जातले ते लोकांक समजावन सांगले.

थारावाक तेको दिवन कांय जाण उलयले. पोटतिडकीन उलयल्ल्यां भितर शेट हाजी हबीब एक आशिल्ले. तांणी भार आयिल्ले वरी जावन म्हळे, 'हांव देवाचो सोपूत घेवन सांगतां, हांव म्हजेर ह्या कायद्याचो शेक कसोच चलूंक दिवपाचों ना. हांव हो कायदो मानपाचों ना.'

देवाचे नांव कानार पडना फुडे गांधींक सट्ट जाले. 'हो आतां निखटो थाराव उरूंक ना, हो सोपूत जालो', अशे तांकां दिसले. 'थाराव आनी सोपूत हांच्यांत आकांताचो - भूंय मळबा येदो - फरक आसा.'

ते परते उलोवपा खातीर उबे रावले. तांणी म्हळे-

'आयजवेर आमी फकत थाराव पास करीत आयिल्ले. आयज आमी सोपूत घेवपाचे आसात. एक फावट सोपूत घेतकच आमकां फाटीं सरूंक मेळचे ना. फाटीं सरले जाल्यार आमी देवा मुखार गुन्यांवकारी थरतले. आमचे मनीसपण आमी होगडायतले. सोपूत सप् सप् केन्ना कोण घेना. गंभीर प्रसंग येता तेन्नाच घेतात. आयचो प्रसंग सोपूत घेवपा सारकोच. सोपूत घेवपाची आनी ताका घट दसून रावपाची जाच्यांत तांक आसा ताणेच सोपूत घेवचो. सोपूत घेवपी आमी घट उरले जाल्यार हांव तुमकां खातरी दिवन सांगतां, हो कायदो जावपाचो ना. आनी, धरूंया, जालो जाल्यारूय तो उरपाचो ना. सरकाराक तो रद्द करचो

पडटलो. पुणून ते मेरेन आमकां किते किते भोगचे आनी सोंसचे पडत, सांगूंक येना. घडये बंदखणींत वचचे पडत, घडये सक्त-मजुरी भोगची पडत, घडये आमचे घरदार पावणेन वचत; घडये प्राणूय ओंपचे पडत. हीं सगळीं संकश्टां दोळ्यां मुखार दवरुनूच- पुराय जाणविकायेन आनी जागरूकपणान- सोपूत घेवंया आनी ताका घट दसून रावुंया. हांव खातरी दिवन सांगतां, आमी जिखतले....' तांणी मुखार म्हळे-

'आयच्या ह्या भारा भरशीं तुमी सोपूत घेतलो आनी उपरांत उणे पडून तुमी फाटीं सरले- आनी हांव एकलोच पडलो- जाल्यारूय हांव तुमकां नमळायेन सांगूंक सोदतां, हांव फाटीं सरपाचों ना. निमाण्या स्वासा मेरेन एकलोच झुजत रावतलों. हे तरेचो नित्याय करुनूच तुमी सोपूत घेतिल्लो म्हाका जाय आसा म्हय इतली तयारी तुमची?....'

'हय.... हय', एका ताळ्यान सगळ्यांनी जाप दिली. सगळ्यांनी उबे रावन सोपूत घेतलो.

गांधीं भितर एके तरेची नवीच शक्त संचारूंक लागली. भार आयिल्ले वरी ते रोखडेच कामाक लागले.

आतां प्रस्न उपरासलो, हे चळवळीक नांव किते दिवचे? सुर्वेक गांधी आपणाले चळवळीक 'पॅसिव रझिस्टंस' ची- निःशस्त्र प्रतिकाराची चळवळ म्हणटाले. निःशस्त्र प्रतिकार म्हळ्यार शस्त्रां नात म्हूण शस्त्रां हातांत घेनासतना केल्ली चळवळ. पुणून आपणाले हे आतांचे चळवळीन जे रूप घेतलां ते निःशस्त्र प्रतिकाराचे न्हय. शस्त्रां नात म्हूण आमी शस्त्रां हातांत घेवचे नात, अशें न्हय. आमी शस्त्रांच सोडून दिल्यांत. शस्त्र हातांत आयले जाल्यारूय आमी ताका आफुडपाचे नात. हे चळवळीक दुसरे कसलेय बरे नांव दिवंक जाय. फिनिक्स आश्रमांतल्यान मगनलाल गांधीन एक नांव धाडून दिले: सदाग्रह - उजू चलणुकेचो आग्रो. गांधींनी ह्या नांवांतलें 'द' हे 'त' केले आनी ताका 'य' जोडून एक नवे उतर घडयले: सत्याग्रह.

नांव मेळना फुडे तांकां खंयच्याय शस्त्रा परस चड प्रभावशाली अशें एक दिव्यास्त्र आपणाल्या हातांत आयिल्लेवरी दिसले आनी तांगेली तकली ह्या दिव्यास्त्राची प्रयोग आनी संहरणा सयत सगळीं आंगां आनी ताचे सगळे नेम सोदपांत गुल्ल जालीं.

गांधींनी ह्या 'खुनी कायद्या' चो विरोध करून सगळ्या मानेस्तांक चिटी बरयल्यो. पेटिशनां केलीं. वैध मार्गान जे जे करूं येताले तितलेय केले. तरी आसतना विधेयक पास जावपाचे तें जालेच. एक जुलय एकुणीसशें सात ह्या दिसा सावन हो कायदो लागू जातलो अशें सरकारान स्पस्टूय केले.

आतां प्रत्यक्ष कृती करपाचो वेळ आयिल्लो.

सरकारान वाड्या कणकणी पर्मिटां दिवपी कचेऱ्यो उकत्यो केल्यो. गांधीनीय रोखडींच वाड्या कणकणी 'सत्याग्रह मंडळां' सुरू केलीं. आनी कोणेच पर्मिट काडपाक वचचे न्हय अशे सगळ्यांक उलो मारून सांगले. 'पिकेटींग' ची एक कार्यावळूय आंखली. तरणाट्यांक एकठांय करून तांकां पर्मिट दिवपी सरकारी कचेऱ्यां भायर उबे केले आनी तांकां सांगले, कोणूय पर्मिट घेवपाक आयलो जाल्यार ताका हात जोडून सांगात, तुमच्या म्हालगड्या भावांनी पर्मिटां काडचीं न्हय अशे थारायलां. तुमीय तीं उपकार करून काडूं नाकात.

एक जुलयक कायदो लागू जाल्लो. एकतीस जुलय मेरेन सगळ्यांनी पर्मिटां काडूंक जाय आशिल्लीं. एकतीस जुलय येवन गेली. पुणून पर्मिट काडपाक कोण गेलो ना. सरकार घुटमळ्यांत पडले. ताणे तारीख मुखार व्हेली. तीस नवेम्बर केली. तीस नवेम्बर मेरेन फकत पांचशे लोकांनी पर्मिटां काडलीं. तिंचूय लिपचोरयांनी. तेरा हजार हिन्दी लोकां मजगतचे फकत पांचशे लोक मुखार सरिल्ले पळोवन सरकार खवळ्ळे. 'हांच्या फुडाऱ्यांक आतां धरून बंदखणींत घाले बगर उपाय ना' अशे थारावन ताणे गांधींक आनी तांगेल्या सव्वीस मुखेल सांगात्यांक 'शो कॉइज नोटीसी' धाडल्यो. 'तुमी पर्मिटां काडूंक नात. तुमकां आतां ट्रांसवाला भायर कित्याक घालचे न्हय ते सांगात' असो तांचो अर्थ आशिल्लो. नोटीस मेळटकूच गांधी कोर्टांत हाजीर रावले. ज्या कोर्टांत ते हाचे पयलीं कितलेशेच खेपो वकोल म्हूण उबे राविल्ले त्याच कोर्टांत ते आयज गुन्यांवकारी म्हूण उबे राविल्ले. तांणी गुन्यांव कबूल केलो आनी म्हळे, 'हांवे म्हजी लागणूक धरून हो कायदो मोडला. ते खातीर जी ख्यास्त तुमी फर्मायशात ती खोशयेन भोगतलो'.

कोर्टान तांकां दोन म्हयन्यांची बंदखण फर्मायली.

हिन्दी लोकां भितर आतां बंदखणींत वचपाची सर्त लागली. लोकांच्या मनांतलो बंदखणिचो भंयूच ना जाल्लो. ते फकाणांनी बंदखणीक 'राजाचे हॉटेल' म्हणपाक लागिल्ले. बंदखणींत अशी तशी पन्नास लोकां खातीर सुवात आशिल्ली. थंय एकशे पंचावनां वयर सत्याग्रही पाविल्ले. ते भायर, सददां नवे नवे येत राविल्ले. सरकार भियेले. घुटमळ्यांत पडले. किते करचे, ताका समजना जाले.

गांधींक बंदखणींत वचून फकत पंदराच दीस जाल्ले. अवचीत एक दीस आल्बर्ट कार्टराइट तांकां मेळपाक बंदखणींत आयले. ते ट्रांसवालांतल्या एका नामनेच्या दिसाळ्याचे संपादक आशिल्ले आनी आपणाल्या अग्रलेखांतल्यान ते हिन्दी लोकांचो पाखो घेवन बरयताले. सरकार जनरल स्मट्सांच्या हातांत आशिल्ले. स्मट्सांनीच कार्टराइटांक मध्यस्थे खातीर मुखार काडिल्ले. 'हिन्दी लोकांनी आपूण जावन पर्मिटां काडचीं, सरकार रोखडेच कायदो काडून उडयतले' हे तरेची एक कबलात सरकार आनी हिन्दी फुडारी हांचे मजगतीं जाल्ली स्मट्सांक जाय आशिल्ली. कबलातिची भास मात्शी घुस्पा-गोंदळाची आशिल्ली. गांधींनी ती

निवळावन नीट केली आनी कबलातीक मान्यताय दिली.

दुसऱ्या काय तिसऱ्या दिसा पोलीस सुपरिटेन्डेंट आयलो आनी गांधीक बंद्याच्या भेसांतूच जनरल स्मट्सांचे मुखार घेवन गेलो. 'हांवे तुमच्यो सुचोवण्यो मान्य केल्यात. तुमी आतां आपूण जावन पर्मिटं घेवंक लागात, हांव कायदो रद्द करून घेतां' स्मट्सांनी गांधीक उतर दिले.

'हांवे आतां खंय वचपाचे?' गांधीनी तांकां विचारले.

'बद्द घरा'.

'आनी बंदखणींत आशिल्ल्या म्हज्या सांगात्यांचे किते?'

'तांकां सगळ्यांक सोडपाक लायतां'.

सांजचीं सात जाल्लीं. जोहानिसबर्गाक वचपाची गाडी थोड्या वेळान सुटपाची आशिल्ली. जनरलाच्या सचिवा कडल्यान तिकेटी खातीर पयशे उश्णे घेवन गांधी नीट स्टेशनार गेले. रातच्या णवांक जोहानिसबर्गाक पावना फुडे तांणी आपणाल्या सांगात्यांक आपोवन घेतले आनी तांकां सांगले, 'आयज रातचीच सभा जावंक जाय. जाता तितल्या लोकांक जमयात'.

रातच्या बारां मेरेन हजार भर लोक सभेक आयलो. गांधीनी तांकां आपणालीं जनरल स्मट्सां कडेन कसलीं उलोवणीं जालीं ते सांगले आनी म्हळे, 'आमी सत्याग्रही. सत्याग्रहाची बुन्याद विस्वास. जनरलान जे उतर दिलां ताका तो पाळो दितलो अशे धरून आमी चलूंक जाय. धरूंया, आमी पर्मिटं काडलीं आनी जनरलान कायदो काडून उडयलो ना, जाल्यार निर्शेवपाची गरज ना. आमी परतो सत्याग्रह करूंया'.

मीर आलम नांवाचो एक लांब रूंद धिप्पाड पठाण मदींच उबो रावलो आनी ताणे गांधीक विचारले, 'म्हणटकूच आमी आतां धाय बोटांचे छाप दिवपाचे तर!'

'तुमकां दिवपाचे नासत जाल्यार कोण तुमचे कडल्यान बळ्यां घेवपाचो ना'.

'खासा तुमी किते करपाचे येवजिलां?'

'हांव छाप दितलो'.

मीर आलम तिडकीन उसळ्ळो, 'बोटांचे छाप गुन्यांवकारांकडल्यान घेतात अशे तुमीच आमकां सांगिल्ले. आतां तुमीच छाप दिवपाक मुखार सरल्यात? हांव देवाचो सोपूत घेवन सांगतां, छाप दिवंक वतल्यांक हांव जितेच मारून उडयतलों. तुमी आमकां फटयल्यात. पंदरा हजार पौंड घेवन तुमी आमकां विकून उडयल्यात.'

गांधीनी ताका समजावपाचो यत्न केलो.

पुणून तागेलो गांधीवयलो विस्वास उडून गेल्लो.

स फेब्रुवारी एकोणीस-शे आठ.

गांधी पर्मिट काडपाक आपणाले कचेरेतल्यान भायर सरले. भायर मीर

आलम उबो आशिल्लो. ताच्या दोळ्यांत तिडक भरिल्ली. गांधींनी ताका सलाम केलो आनी ते चलत वचपाक लागले. तांगेले कांय सांगातीय तांचे वांगडा आशिल्ले. मीर आलमूय तांचे फाटल्यान चलपाक लागलो. पर्मिट दिवपी ऑफिसा लागीं पावना फुडे तो मुखार आयलो. गांधींक आडावन ताणे विचारले, 'खंय वतात?'

'बोटांचे छाप दिवपाक'.

गांधींच्या तोंडांतल्यान इतलीच ही जाप भायर सरल्या, ताणे गांधींचे तकलेर एक तोणको हाणलो. 'हे राम' म्हणून गांधी कोंसळ्ळे.

साबुद्दीर आयले तेन्ना मुखार तांकां रेवरेन्ड डॉक दिश्टी पडले. ते गांधींक आपणागेर व्हरपाक आयिल्ले.

'मीर आलम खंय?' गांधींनी तांकां विचारले.

'ताका धरून व्हेला'.

'ना, ताका सोडून दिवंक जाय.'

रोखडेंच तांणी एशियाटीक ऑफिसाच्या लोकांक आपोवन घेतले आनी थंयच धाय बोटांचे छाप दिले.

जीव संकश्टांत घालून गांधींनी दिल्ल्या उतराक पाळो दिल्लो. तांचे देखीन कितल्याश्या हिन्दी लोकांनी पर्मिटं काडलीं. आतां सरकारान कायदो काडून उडोवंक जाय आशिल्लो. पुणून स्मट्स अशे तरेन फाटीं सरले कीं मदीं पडिल्ले कार्टराइट लेगीत थक्क जाले. कायदो रद्द करपाचे थंयच उरले. जांणी पर्मिटं काडल्यांत तांणी कायदो मानून घेतला अशी कायलोळी स्मट्स करपाक लागले.

हो सामको विस्वास-घात आशिल्लो.

सांगाती गांधींक थोमणे मारपाक लागले, 'अखेरेक तुमी आपूण जावन सुण्याच्या गळ्यांत पटो बांदून घेतलोच मू?'

गांधी हार खावपी मनीस नाशिल्ले. तांणी स्मट्सांक बरोवन कळयले, 'तुमी कायदो रद्द केलो ना जाल्यार काडिल्लीं सगळीं पर्मिटं आमकां लासून उडोवचीं पडटलीं.'

लोक दोट्टे उमेदीन परते सत्याग्रहाक तयार जाले.

पर्मिटं लासून उडोवपाक सभा आपयल्ली त्याच दिसा सरकाराची जाप आयली. सरकार कायदो रद्द करूंक तयार नाशिल्ले.

गांधींची वाट आतां मेकळी जाल्ली.

एके मशिदेच्या आंगणांत लोक एकठांय जाले. आंगणांत एका कोनशाक-मात्शे उंचायेर लोखणाची एक कायल हाडून दवरली. सुमार दोन हजार पर्मिटं एकठांय जाल्लीं. तांची पोटली गांधींनी ते कायलींत सोडली. ताचेर पेत्रोल रकयले ताका फस्का काडी लायली. भक्क करून उजो पेटलो. लोकांनी ताळयो पेटल्यो. उजो पेट्टासर ते ताळयो पेटित रावले. कांय जाण आपणालीं पर्मिटं बोत्सांनी

घेवन आयिल्ले. तांचेरूय भार आयलो. एक एकलो मुखार येवन आपणाले पर्मित कायलींत उडोवपाक लागलो.

मीर आलम एका कोनशाक उबो रावन हो देखाव पळेतालो. गांधींनी कायलीक फस्का काडी लायिल्ली पळेना फुडे तो मुखार सरलो. नीट गांधीं म्हऱ्यांत गेलो आनी तांगेलो हात हातांत घेवन तो खोशयेन दामलो.

हो देखाव पळोवन सगळ्यांच्या आंगार कांटो फुलून आयलो. खोशयेच्या उमाळ्यांनी लोकांनी ताळ्यांचो गजर केलो.

कांय दिसां पयलीं गांधींचेर गैरसमजाचीं जीं कुपां एकठावल्लीं तीं आतां खिणा भितर सगळीं उबून गेल्लीं.

१८. जैत

आपणे गांधींक आपणाल्या जाळांत घुस्पायले हे खोशयेत जनरल स्मट्स आशिल्ले.

अवचीत गांधी जाळ तोडून मेकळे जाल्ले.

स्मट्सांक आतां हो प्रतिष्ठेचो प्रस्न जालो. ते थोडो वेळ घुटमळ्यांत पडले. उपरांत तांकां एक उपाय येवजलो. जांचे कडेन पर्मिटं नात तांकां धरून बंदखणींत घालचे अशे तांणी थारायले. कांय हिन्दी लोक रस्त्यां वयल्यान भाजयो फळां गाड्यार घालून विकपाक भोंवताले. स्मट्सांचे पोलीस तांकां धरून भितर घालपाक लागले. तांकां धरप सोपिय आशिल्ले.

स्मट्सांचो हो उपाय स्मट्सांचेरूच परतून लावपाचो एक उपाय रोखडोच गांधींकूय येवजलो. तांणी सगळ्या हिन्दी लोकांक सांगले, 'आमी सगळे भाजयो फळां विकपाक भायर सरुंया.' परिणामः वकील, बॅरिस्टर, दोतोर सगळे भाजयो विकपाक रस्त्यां वयल्यान भोंवपाक लागले.

पोलीस तांकांय धरून भितर घालपाक लागले.

ट्रांसवाल हो दक्षिण आफ्रिकेचो एक वाटार. दक्षिण आफ्रिकेच्या दुसऱ्या वाटारांनीय हिन्दी लोक रावताले. ते हांगा आयले जाल्यार कशे जातले? हांगासल्लेच हिन्दी आपणाक जड जाल्यात. भायले आनीक नाकात, ह्या भंयान स्मट्सांनी 'इमिग्रंटस् रेस्ट्रिक्शन ॲक्ट' नांवाचो एक कायदो लागू केलो. भायल्यान कोणूय ट्रांसवालाक येतलो जाल्यार पर्मित घेवनूच ताणे येवंक जाय अशे केले. आतां मेरेन चलिल्ल्या सत्याग्रहांत ट्रांसवालांत रावपी हिन्दी लोकूच घुस्पल्ले. स्मट्सांच्या ह्या नव्या कायद्यान दक्षिण आफ्रिकेतल्या हेर वाटारांतल्या लोकांक 'आतां तुमीय

हांगा येवन सत्याग्रहांत वांटो घेयात' अशे सुचयल्लेवरी जाले. हेर वाटारांतल्या लोकांच्या मनांत सत्याग्रहांत वांटो घेवपाचे आशिल्लेच. तांकां वांटो घेवपाची फकत संद मेळूंक नाशिल्ली. स्मट्सांनी ती हो नवो कायदो करून तांकां मेळोवन दिल्ली.

सत्याग्रहा खातीर आतां दोन वाटो मेकळ्यो जाल्ल्यो-

एके वाटेन ट्रांसवाला भायले हिन्दी लोक पर्मिटां घेनासतना ट्रांसवालांत भितर सरून आपणाक धरून दिवपाक लागले. तर दुसरे वाटेन ट्रांसवालांत रावतले हिन्दी लोक भाजयो फळां रस्त्यार विकून धरून दिवपाक लागले.

सरकार दोनूय वसल्या लोकांक धरून धरून भितर घालपाक लागले. इतलेच न्हय, तर तांकां खर ख्यास्तीय फर्मावंक लागले. सत्याग्रही लोकां कडल्यान खडी फोडून घेवपाचे, तळयो बांदपाचे, भूंय तळार घालपाचे, असलीं घटमूट मानायांनी करपाचीं कार्मांय बळयां करून घेवपाक लागले.

सुमार चार वर्सां सत्याग्रहाचे हे झूज चल्ले. ह्या चार वर्सांत गांधी तीन खेपो बंदखणींत वचून आयल्यात. तिनूय खेपे तांकां हे तरेचीं मानायांचीं कामां करचीं पडल्यांत. सकाळच्या सातां सावन सांजच्या सातांमेरेन फातराळ भूंय खणून काडपाचे काम तांकां करचे पडलां आनी मात लेगीत कुरकूर करी नासतना तांणी ते केलां. हाताक खिणां पडल्यांत. केन्ना कमर धरून आयलां. तरी आसतना तांणी हे काम मोन्यांनी केलां. मुखा वयल्या तांगेल्या जिवितांत तांच्यांत जी लोखणाची घटसाण दिश्टी पडल्या ती तांणी बंदखणींतूच कमयिल्ली म्हणूंक जाय. दर खेपे बंदखणींतल्यान भायर आयल्यात तेन्ना ते मनान आनी काळजान घटमूट जावनूच आयल्यात.

सरकार घालून घालून कितल्या जाणांक बंदखणींत घालतले आशिल्ले? आनी कितल्या फावटीं? सत्याग्रही तर भौन भौन येताले. कायदो मोडून बंदखणींत वताले. तांकां पुरोय जाय नाशिल्ले. खर ख्यास्त व्हडलिशी बादय नाशिल्ली. हे पळोवन सरकारान वेगळोच एक उपाय सोदून काडलो. पयलीं कसलीच सुचोवणी दी नासतना, पर्मिटां नाशिल्ल्या लोकांक धरून बंदखणींत दवरपा बदला तांकां बोटीर चडोवन तें हिंदुस्तानांत धाडपाक लागले. १९०९ वर्सा असल्यो दोन बोटी हिंदुस्तानांत पावल्यो. तरी आसतना गांधी आनी तांगेले सांगाती मात पसून निशेंले नात. ते आदले परस अदीक नेटान वावरूंक लागले.

हे वाटेन हिंदुस्तानांत ह्या प्रस्नाक धरून लोकमत खवळ्ळे. गोखल्यांनी कौसिलांत प्रस्न काडलो आनी गिरमिटियांक आफ्रिकेक धाडपाचे बंद करचे असो एक थाराव मांडलो.

जिस्त ह्या वेळार इंग्लंडच्या पांचव्या ज्यॉर्जच्या राज्याभिषेकाचो सुवाळो आयलो. इंग्रज सरकार हिन्दी लोकांक खोशी दवरूंक जाय ह्या मत्ताचे जाले. हाका लागून १९११ वर्सा फेब्रुवारी म्हयन्यांत पर्मिटांचो कायदो रद्द करपाचो

आपणालो बेत जनरल स्मट्सांनी उकतावन दाखयलो.

पुणून जनरल स्मट्सांचे कांयच सांगूं येनाशिल्ले. ते दिल्ल्या उतराक पाळो दितले म्हणपाचो भरवंसो नाशिल्लो. स्मट्सांच्या तिसुवादा सभावाचो अणभव गांधीक आयिल्लो. गांधींनी सत्याग्रह तात्पुरतो फाटीं घेतलो. पुणून डर्बनाक वचपा बदला ते तॉलस्ताँय फार्मांत वचून रावले.

सत्याग्रह म्हळ्यार बंदखण भोगप, घरा भायरे जावप, प्रसंग आयल्यार प्राण लेगीत ओंपप, अशे आशिल्ले. ह्या सगळ्या प्रसंगांक गांधींचे सत्याग्रही तोंड दिताले. पुणून तांगेल्यो बायलो आशिल्ल्यो, भुरगीं आशिल्लीं. तांणी खंय रावप, किते करप, पोट कशे भरप, होवूय एक प्रस्न गांधी मुखार आशिल्लो. ते भायर, खासा सत्याग्रही लोकांचोय प्रस्न आशिल्लो. बंदखणींतल्यान सुटून येतकूच तांणी खंय रावप, किते करप? भौन भौन बंदखणींत वतल्यांक चाकऱ्यो कोण दीत आशिल्लो? गांधींनी सत्याग्रह- मंडळां उकतीं केल्लीं. तीं फंड एकठांय करतालीं आनी ह्या सत्याग्रही विरांक आनी तांगेल्या बायल-भुरग्यांक दुडवांचो थोडो भोव आधार दितालीं. पुणून फंडांत सदां सदां पयशे खंयच्यान येतले आशिल्ले?

सत्याग्रह फकत दुडवांनी चलना. तेच परी दुडवां बगरूय तो चलना.

अशी एक सुवात सोदून काडची की जंय सत्याग्रहींक आपणाल्या बायल-भुरग्यांसयत रावंक मेळचे, थंय तांणी हूम गळोवन काम करचे आनी जोडचे, अशे गांधींक खोलायेन दिसपाक लागले. फिनिक्स आश्रम असली एक सुवात आशिल्ली. पुणून हो आश्रम डर्बनाक आशिल्लो आनी तो जोहानिसबर्गच्यान सुमार तिनशीं मैल पयस आशिल्लो.

आनी सत्याग्रह तर जोहानिसबर्गाक चलतालो.

जोहानिसबर्गा लागसार आनीक एक आश्रम उकतो करचो अशे गांधी येवजिताले. जिस्त ह्या वेळार कॅलनबॅक तांच्या आधाराक धांवन आयले.

कॅलनबॅक एक जर्मन. दक्षिण आफ्रिकेत आर्किटॅक्ट म्हूण काम करताले. तॉलस्ताँयचे एक भक्त आनी गांधी तॉलस्ताँयांची शिकवण चलणुकेत हाडटात म्हूण गांधींचेय भक्त जाल्ले. तांणी जोहानिसबर्गच्यान एकवीस मैलांचे वाटेर इकराशे एकड भूंय विकती घेतली आनी ती गांधीं सुवादीन केली.

गांधींनी ती आपणाल्या हातांत घेतली आनी थंय सत्याग्रही सांगात्यांची एक वसणूक उबी केली.

कॅलनबॅक तॉलस्ताँयचे भक्त जाल्ल्यान हे सुवातेक गांधींनी 'तॉलस्ताँय फार्म' म्हूण नांव दिले. देशी भाशेंत सांगचें जाल्यार- तॉलस्ताँय आश्रम.

ह्या आश्रमांत हिंदू, मुसलमान, पारशी, किरिस्तांव सगले एकठांय रावपाक लागले.

सगळे सांगातान कामां करताले. सांगातान शेत रोयताले, नडणी काडताले.

लुंवताले, मळटाले; भाजी पालो काडटाले. शेतकामत्यांक जीं जीं कामां करचीं पडटात, तितलींय सगले उमेदीन करताले.

बायलां तर दादल्यां वांगडा काम करतालींच; भुरगीं लेगीत उमेदीन हातभार लायतालीं.

कॅलनबॅक मेस्तपण जाणा आशिल्ले आनी चामारपणूय भौ बरे जाणा आशिल्ले. तांणी तॉलस्ताॅय आश्रमांतल्या सगळ्यांक हीं दोनूय कामां शिकयलीं.

खासा गांधीय हीं कामां शिकिल्ले. तेवूय बरीं जोतीं करताले. बरे फर्निचर तयार करताले.

पायखिळे निवळ करप आनी रांदप हिंवूय कामां सगळे सांगातान करपाक लागिल्ले.

जे तरेचे जिवीत गांधी डर्बनच्या फिनिक्स आश्रमांत जियेवंक लागिल्ले तेच तरेचे जिवीत ते आतां हांगाय जियेवपाक लागले. फिनिक्स आश्रमा उपरांतची ही तांगेली दुसरी प्रयोगशाळा आशिल्ली. हे प्रयोगशाळेत ते खासा आपणाक घडयताले. वांगडा आपणाच्या सांगात्यांकूय घडयताले. तांणी हांगा जेवणा-खाणाचे, सैमाच्या आधारान पिडा ना करपाचे, भुरग्यांच्या शिक्षणाचे, तरांतरांचे प्रयोग केले. १९१३ त जेन्ना पर्थून एक फावट मोट्या प्रमाणांत तांकां सत्याग्रह करचो पडलो तेन्ना ह्या आश्रमांतल्या तांगेल्या सांगात्यांनी तांकां सगळ्यांत चड आधार दिल्लो. तांणी एका फुडलीं एक अजापाचीं कामां केल्लीं.

ह्या आश्रमांत आपणाक घडोवपांत गांधी गुल्ल आसतनाच तांकां गोखल्यांची एक चीट मेळ्ळी. आपूण दक्षिण आफ्रिकेक येवंक सोदतां अशे तांणी बरयल्ले. गांधी खुशालभरीत जाले. गोखल्यांकडेन वळख जायत पसून गांधी आपणाच्या वावराची खबर तांकां नेमान धाडीत राविल्ले आनी एक फावट हांगा येवन आपणालो हो वावर मात्सो पळोवन वचात म्हूण आग्रोय करीत आयिल्ले. ते येवंक सोदतात म्हणपाचे कळनाफुडे केन्ना खंयच्याच राजाक लेगीत मेळूंक ना असलो गडगडाटाचो येवकार तांकां दिवचो असो गांधीनी बेत केलो.

तांकां गडगडाटाचो येवकार दिवचो अशे इंग्लंडच्या सरकारानूय दक्षिण आफ्रिकेच्या सरकाराक कळयल्ले.

गोखले आयले. सगळे कडेन भोवले. सगळ्यांक मेळ्ळे. आपणाच्या उलोवपांनी तांणी सगळ्यांची काळजां जिखलीं. निमाणे, जनरल बोथा आनी जनरल स्मट्स दोगांकूय मेळ्ळे. तांचे कडेन उलोवणीं केलीं आनी जाका गांधी खुनी कायदो म्हणटाले तो सरकार काडून उडयतले तसो तीन पौडांचो करूय रद्द करतले, अशे तांचे कडल्यान उतरूय घेवन आयले.

दोनूय कायदे रद्द जातकूच एका वर्सा भितर गांधी दक्षिण आफ्रिका सोडून हिंदुस्तानांत परततले म्हणपाचे एक उतर तांकां आतां गांधीकडल्यान घेवपाचे

आशिल्ले.

गांधींनी तांकां ते दिले.

पुणून उरफाटेच घडून आयले-

गोखले हिंदुस्तानांत वचपाक गेले आनी हे वटेन जनरल स्मट्सांनी मेकळेपणान सांगले, 'तीन पौडांचो कर काडून उडोवंक येवपाचो ना'. कित्याक? तर खंय दक्षिण आफ्रिकेतले गोरे लोक तो काडूंक दिनात!

स्मट्सांनी उतर मोडिल्ले.

सत्याग्रहा बगर आतां उपाय उरूंक नाशिल्लो.

आतां मेरेनचो सत्याग्रह पर्मिटां विशिंच्या खुनी कायद्या आड चलिल्लो. तीन पौडांचो कर अजूनमेरेन सत्याग्रहाचो विशय जावंक नाशिल्लो. आतां तीन पौडांच्या करा आड सत्याग्रह करचो अशे गांधींनी थारायले.

ह्याच अदमासाक थंयच्या एका न्यायाधिशान एके केसी संबंदान एक निर्णय दिलो. तातूंत 'जीं लग्नां किरिस्तांव धर्माक धरून जावंक नात तांकां कायद्यान लग्नां म्हणूंक येना' अशे म्हळ्ळे. म्हळ्यार हिंदू, मुसलमान, पारशी हांचीं लग्नां हीं लग्नां नाशिल्लीं. तश्यो, तांगेल्यो घरकात्री ह्यो घरकात्री नाशिल्ल्यो. त्यो 'रखेल्यो' ('दवरलेल्यो') थरताल्यो.

गांधींनी सरकाराक विचारले, न्यायाधिशानचे मत हे सरकाराचे मत मानूं येत व्हय? 'हय' म्हण जाप मेळ्ळी.

गांधींच्या सत्याग्रहांत तीन पौडांच्या कराक लागून गिरमिटियेय आतां आयले आनी न्यायाधिशानच्या ह्या लग्ना विशिंच्या निर्णयाक लागून बायलोय येवन मेळ्ळ्यो.

फिनिक्स आश्रमांतल्यान सगळ्यांत पयली सोळा बायलांक घेवन कस्तुरबाय भायर सरली. कस्तुरबाय सयत सोळाय बायलो बंदखणींत पावल्यो. कांय दिसांनी तॉलस्ताँय आश्रमांतल्यान आनीक इकरा बायलो नॅटालाक वचपाक भायर सरल्यो. वाटेर न्यू कॅसल नांवाचो एक गांव येतालो. थंय कोळशाच्यो खणी आशिल्ल्यो. गिरमिटिया लोक ह्या खणिंनी काम करताले. ह्या गिरमिटिया कामदारांक बायलांनी विचारले, 'आमी बायलो बंदखणींत वचून बसतल्यो आनी तुमी हांगा सुसेगाद पोटां भरीत रावतले? तीन पौडांचो कर सरकारान काडून उडोवंक जाय. उठात, संप करात'.

कामदार संपार गेले.

गांधींची जापसालदारकी आतां वाडिल्ली. तांणी मनांत म्हळे, कामदार हे. सट्ट करून तोडफोड करतीत, सांगूं नज. तांणी तोडफोड केली जाल्यार सरकाराक आमी केल्ले जाय तेच केल्लेवरी जातले. तोडफोड जावंक जायना. हिंसाय जावंक जायना. ते रोखडेच न्यू कॅसलाक गेले आनी तांणी सगल्यांक सत्याग्रहाचे व्याकरण समजावन सांगले. कामदारांनी तांकां म्हळे, 'तुमी सांगतात तशेंच आमी करतले.

आमी तोडफोड, हिंसा कितेच करपाचे नात. तुमी हुसको करूं नाकात.'

गांधी खोशशी जाले.

कामदार संपार वचनाफुडे खणिच्या मालकांनी तांकां पिडापीड भोगोवपाक सुरवात केली. तांकां उदक, वीज दिवपाचे बंद केले. इतलेच न्हय, तर तांकां रावपाक तांणी घरां दिल्लीं, त्या घरांतल्यान तांकां भायर काडले.

हांकां आतां गांधी खंय रावयतले आशिल्ले? खिणाचोय कळाव लायनासतना तांणी थारायले, हांकां सगल्यांक घेवन आतां ट्रांसवालाक वचप आनी पोलिसांचे कडे मोडून धरून घेवप. आठ दिसांची वाट. गांधी सगल्यांक घेवन पांयांनी भायर सरले.

भायर सरचे पयलीं तांणी जनरल स्मट्सांक चीट बरोवन कळयले, तुमी तीन पोंडांचो कर काडून उडयतां म्हूण उतर दिल्ले. ते उतर तुमी मोडलां. ज्या दिसा तुमी कर काडून उडयतले त्या दिसा कामदार कामार वतले.

जाप तर आयलीच ना. परते, 'जनरलांक तुमचे कडेन कसलोच संबंद दवरपाचो ना' ह्या अर्थाचो एक निरोप आयलो.

गांधी देवाचे नांव घेवन भायर सरले.

तांचे वांगडा सुमार पंचवीसशें लोक आशिल्ले.

वाटेर दोन फावटीं गांधींक पोलिसांनी धरून व्हेले. दोनूय खेपे ते जामीन दिवन परतले. आपूण नासलो जाल्यार कामदार नाका जाल्ले कितेय करतीत ह्या भंयान तांणी जामीन दिल्ली. तिसरे खेपे धरून व्हेले. तेन्ना तांकां णव म्हयन्याचे बंदखणिची ख्यास्त जाली.

गांधींक धरून व्हेले म्हूण कोणूच निशेंलो ना. भियेलो ना. आनी तोडफोड करपाकूय कोण मुखार सरलो ना. सगळे गांधींक दिल्ल्या उतराक पाळो दिवन थंडसाणेन मुखार चलत रावले.

जनरल स्मट्सांक सगळ्यांत चड तिडक ती तांगेले हे थंडसाणेची.

लोक बेलफोर पावले तेन्ना सरकारान सगळ्यांक धरून स्पेशल ट्रेनीन डर्बनाक धाडून दिले आनी तांकां बंदखणिची ख्यास्त फर्मायली. पुणून इतल्या लोकां खातीर बंदखणींत सुवात नाशिल्ली. म्हूण सरकारान एक माण्णी येवजिली. ख्यास्त फर्मावन तांकां तांचे खणीर धाडून दिले. खणिंच्योय बंदखणी केल्यो. आनी खणिंच्या मालकांक जेलर करून 'हांचेकडल्यान आतां बळ्यां जाय ते काम करून घेयात' अशें तांकां सांगले.

कामदारांनी 'काम करचे नात' म्हळें तेन्ना मालकांनी तांकां पेट पेट पेटपाक सुरवात केली.

हे आगळिकेची खबर दक्षिण आफ्रिकेंत सगळे कडेन पातळ्ळी. दक्षिण आफ्रिकेतल्या हेर वाटारांनीय कितलेशे कामदार वेगळ्या वेगळ्या खणिंनी काम करताले. ते तिडकीन संपार गेले. सुमार साठ हजार लोक संपार गेल्ले.

सरकार तेमाक पेटले. ते गिरमिटिया कामदारांक मारू मारून कामाक धाडपाक लागले.

सरकारी आगळिकांच्यो ह्यो खबरो हिंदुस्तानांत पावल्यो. लोक खुबले. हिंदुस्तानांतले सगळे राजकी पंगड गांधींक तेको दिवपाक लागले. गोखल्यांनी तर- जिवाक बरे नासतनाय- देश भर भोंवडी काडून लोकमत जागयले. पुराय देश गांधीं फाटल्यान उबो आशिल्लो पळोवन वायसरॉयान जनरल स्मट्सांच्या सरकाराचो निशेध केलो आनी अत्याचारांची वासपूस जावची म्हूण मागणी केली. लज जावन जनरल स्मट्सांनी गांधींक आनी तांगेल्या सांगात्यांक बंदखणींतल्यान सोडून दिले आनी एक 'चौकशी आयोग' बसयलो.

ह्या आयोगांत एकलोय हिंदी मनीस नाशिल्लो. दोग तर सामके हिंदी लोकां आड आशिल्ले. आयोगाचेर बहिष्कार घालून परतो सत्याग्रह करपाचें गांधी चिंतताले-

जिस्त ह्या वेळार रेल्वेंतले गोरे कामदार संपार गेले.

गांधींच्या व्यक्तित्वाचे आनी तांगेल्या सत्याग्रहाचे झुजा-नितिवे एक आगळे वेगळे आंग ह्या वेळार संवसाराक पळोवंक मेळ्ळे. गांधींनी म्हळे 'सरकाराचे अडचणिचो म्हाका लाव घेवपाचो ना. हांव म्हज्या सत्याग्रहा खातीर दुसऱ्या म्हुर्ताची वाट पळेतलों. तुर्ताक हांव सत्याग्रह फाटीं घेतां'. गांधींचो हो निर्णय पळोवन जनरल स्मट्स लेगीत चकासूर जाले. तांणी रोखडेच जाहीर केले: तीन पौडांचो कर रद्द जातलो. हिंदू, मुसलमानी, पारशी लग्नांक कायद्यान मान्यताय मेळटली आनी जाका गांधींनी खुनी कायदो म्हळ्ळे तोवूय रद्द जातलो.

आठ वर्सा एका सारके चलत आयिल्ले सत्याग्रहाचे झूज, हे भाशेन, दोनूय पंगडांच्या संतोसान सोंपलें तेन्ना हिंदुस्तानांत परतुपाची गांधींची वाट मेकळी जाली.

१८ जुलय १९१४ ह्या दिसा तांणी सदांखातीर दक्षिण आफ्रिका सोडली. पुराय वीस वर्सा ते आफ्रिकेत उरिल्ले. वतना बॅरिस्टर मोहनदास करमचन्द गांधी म्हूण गेल्ले. १९१४ त मायदेशाक परतले तेन्ना ते 'कर्मवीर गांधी' जावन परतल्ले.

१९. आश्रम

मुळच्या भक्तर गांधी देवल्यात त्या वेळार तांगेली पुराय पंचेचाळीस वर्साची आशिल्ली.

रासत्रळ जिवितांत तांगेलीं वीस वर्सा खर्चिल्लीं आनी अणभवान ते गिरेस्त जावन परतल्ले. तांचे कडेन तांगेली अशी एक खाशेली 'नदर' आशिल्ली- जी

तांणी १९०९ त बरयल्ल्या आपणाल्या 'हिंद स्वराज्य' पुस्तकांत विकसावन सांगिल्ली. स्वराज्य जाय म्हळ्यार किते जाय हे ते स्पश्ट बरे जाणा आशिल्ले. देशाक इंग्रजांच्या शेकांतल्यान मेकळो करप इतलीच तांगेली मोख उरूंक नाशिल्ली. इंग्रजी तरेन जियेवप, इंग्रजी तरेन येवजप, इंग्रजी तरेन उदयेग धंदे चलोवप- ह्या इंग्रजीपणाच्या शेकांतल्यानूय तांकां देश मेकळो जाल्लो जाय आशिल्लो. तांगेले स्वराज्य सगळ्या तरांच्या इंग्रजीपणांतल्यान मेकळे स्वराज्य आशिल्ले. हे स्वराज्य जोडपाखातीर तांच्या हातांत सत्याग्रहा सारके एक दिव्यास्त्र आशिल्ले. केदयाय व्हडल्या अन्याया आड ह्या अस्त्रान झुजूंक येता हे तांणी खासा आपणाल्या दोळ्यांनी पळेले. दक्षिण आफ्रिकेत तांणी ह्या अस्त्राचो वापर केल्लो आनी जैत जोडिल्ले. हाका लागून ह्या अस्त्राच्या प्रभावीपणा वयलो तांगेलो भावार्थ दक्षिण आफ्रिकेतूच वाडिल्लो. रासवळ मळार बारीक दुबळ्या लोकांकडल्यान कामां कशीं करून घेवंचीं हाचोय तांकां अणभव आशिल्लो. हजार लोकांकडल्यान एकाच वांगडा हजार तरांचीं कामां करून घेवपाची कलाय तांकां बेस बरी सादिल्ली आनी म्हत्वाचे म्हळ्यार, गरज पडल्यार अखळ्या संवसारा आड एकलो उबो रावपाची तांक तांच्यांत आशिल्ली.

आकांताचो धीट आनी आकांताचो धीरवान अशी गोखल्यांचेर तांची छाप पडिल्ली. गोखल्यांनी आपणाल्या सांगात्यांक पयलींच सांगून उडयल्ले: 'आमकां सगळ्यांक देवान पंचमहाभुतांचो आधार घेवन घडयल्यात. जाल्यार, हाका घडयतना दुसऱ्याच तत्वांचो आधार घेतला. आपणाल्या आत्मबळान भोंवतणच्या लोकांक लेगीत आपणा वांगडा वीर आनी हुतात्मे करपाची तांक ह्या मनशांत आसा. लोकांच्या आंगांत न्हिदून पडिल्ल्या गुणांक जाग हाडून तांचे कडल्यान आकांताचीं व्हडलीं कामां करून घेवपाची तांक तांच्यांत हांवें पळेल्या'.

ते मुस्तींतल्या राष्ट्रीय फुडाऱ्यांमदीं गांधी सामकेच आगळे वेगळे दिसताले.

मुंबयच्या धव्यार ते देवलें त्या वेळार एकादऱ्या राष्ट्रीय विराक सोब सारको येवकार लोकांनी तांकां दिलो. इंग्रज सरकारानूय तांकां 'कैसर- ए हिंद' भांगरा पदक दिवन तांचो भौमान केलो.

गोखल्यांच्या हाता खाला रावन देशसेवा करपाचे तांच्या मनांत आशिल्ले. पुणून नियतीच्या मनांत किते आशिल्ले, कोण जाणा. गांधींक हिंदुस्तानांत येवन म्हयनो लेगीत जावंक ना म्हळ्यार, गोखले संवसार सोडून गेले. गांधींक आपणाली वाट आपणाल्याच काळजाच्या उजवाडान सोदून काडची पडली. खंयच्याच राजकी प्रस्नाचेर आपणाले मत वर्सभर तरी उक्तावप ना; वर्स भर देशांत भोंवप, दोळे आनी कान उक्ते दवरून फकत पळोवप आनी आयकप, ह्या अर्थाचे एक उतर गोखल्यांनी तांचे कडल्यान घेतिल्ले. ते प्रमाण गांधी लाहोरच्यान मलबारा मेरेन आनी कराचीच्यान कलकत्या मेरेन वर्स भर भोंवत रावले. सगळ्यांक मेळून

देशाची परिस्थिती समजून घेवपाचो यत्न करीत रावले. वर्सभर खंयच्याच प्रस्नाचेर कितेंच उलयले नात. ना म्हळ्यार, 'हांव आतां रोखडोच एक आश्रम सुरू करूंक सोदतां' ही एक गजाल ते पावता थंय लोकांक सांगीत रावले आनी हो आश्रम कसो आसतलो, ताचे आदर्श किते आसतले, हे विशीं मेकळेपणान उलयत रावले. फिनिक्स आनी तॉलस्तॉय ह्या दोन आश्रमांचो तांकां अणभव आशिल्लो. तोच प्रयोग ते हांगा व्हडल्या प्रमाणांत करूंक सोदताले.

ते मुस्तींत मदल्या वर्गांतले शिकिल्ले लोकूच देशसेवा करीत आयिल्ले. गांधींक हीय परंपरा मोडपाची आशिल्ली. शिकूंक नाशिल्ल्या बारीक दुबळ्या लोकांकडल्यान लेगीत तांकां देशसेवेचीं कामां करून घेवपाचीं आशिल्लीं. तांणी म्हणचे, 'वर्सांतल्यान दोन चार दिसांचे मेळावे भरोवन थंय उलोवपां करून आनी थाराव पास करून स्वराज्य मेळपाचे ना. स्वराज्य जोडपाचे काम 'फाविल्ल्या वेळांत' करून जावपाचे ना. स्वराज्या खातीर आपणाले पुराय जिवीत ओंपपी, पुराय वेळ दिवपी चारित्र्यवान सैनिकांची एक फौज आमकां उबी करची पडटली'.

अखेरेक, अहमदाबादे लागसार साबरमती न्हंयेचे देगेर तांणी 'देशाची सेवा करपाखातीर आनी देशाची सेवा करपाची रीत शिकपाखातीर' एक आश्रम उक्तो केलो आनी ताका नांव दिले: 'सत्याग्रहाश्रम'. नांवा वयल्यानूच स्पश्ट जाताले, हो हेर आश्रमां सारको आश्रम नाशिल्लो. परलोकाचेर नदर लावन बशिल्ल्या साधू संन्याशांक ह्या आश्रमांत सुवात नाशिल्ली. देश मुळा थावन बांदून काडूंक सोदतल्या देशभक्तांची ही एक आगळी वेगळी प्रयोगशाळा आशिल्ली.

आश्रमांत येवन रावतल्यां खातीर तांणी एक नेमावळ तयार केली. तांणी म्हळे, आश्रमांत येवन रावतलो मनीस बरप अक्षर शिकिल्लो आसूंक जाय, अशें ना. तो शिकिल्लो नासल्यारूय उपकारा पडटा. पुणून तो सत्यनिश्ठ आसचो पडटलो. सत्या खातीर प्राण लेगीत ओंपपाची तयारी ताणें दवरची पडटली. तो उतराक पाळो दितलो. केन्नाच कोणाक फटोवचो ना. तसो, केन्नाच कोणाचो घात मारचो ना. सत्याक आनी मत्सर, दुस्वास, दुस्मानकाय ह्या दुर्गुणांक केन्ना पडना. ह्या तिनूय दुर्गुणांनी संवसाराचे जितले नाशे केलां तितले तरसादिनी, आर्मानि आनी बाँबानीय करूंक ना. देखून सत्यनिश्ठ मनीस आपणाल्या काळजांतल्यान हीं 'आसुरी' तत्वां हुमटावन काडून उडयतलो आनी ह्या तत्वां पसून आपणाक साप्य मेकळो करून पुराय अहिंसक जातलो.

अन्यायाचो प्रतिकार लेगीत तो अहिंसेचे वाटेनूच करतलो.

आश्रमवासी मनशाची जीण सादी आसतली. ताच्यो गरजो उण्यांत उण्यो आसतल्यो. गरजे परस चड आपणा लागीं दवरप ही एके तरेची चोरी. हे चोरये पसून मेकळो रावपाखातीर आश्रमांत येवन रावतल्याक आपखोशयेन गरीबकाय

आपणाची पडटली. ते खातीर ताणे दोन नेमांक पाळो दिवचो पडटलो: एक, 'अस्तेय', दुसरो 'अपरिग्रह'. दुसऱ्याचे घेवप ना, गरजे परस चड बाळगप ना.

मनाचेर जैत जोडले बगर सादे जिवीत जियेवंक येना. मनाचेर जैत जोडपाक इंद्रियां आपणा सुवादीन दवरूंक जाय. ते खातीर जिवितांत संयम जाय. आश्रमवासी जाता तोंवर लग्न जावचो ना आनी लग्न जाल्लो आसलो जाल्यार हेरां संवसारी मनशां भाशेन जियेवचो ना. संयमान जियेतलो.

ह्या नेमाचे पुर्विल्ले नांव ब्रह्मचर्य.

ब्रह्मचर्य म्हळ्यार इंद्रियां आपणा सुवादीन दवरपाची साधना.

सत्यान जियेतलो जाल्यार मनशान भंय सोडून दिवंक जाय. ते खातीर ताणे 'अभया'ची साधना करूंक जाय. तसो, संयमाक धरून जियेतलो जाल्यार ताणे जीब आपणा सुवादीन दवरूंक जाय. बरे लागता म्हूण खावप, आशादोशीपणान खावप हे संस्कारी मनशाक सोबना. देखून जीब आपणा सुवादीन दवरपाखातीर ताणे 'अ-स्वादी' जावंक जाय. खाता ते गोड, तीख काय आंबट हे तागेली जीब ताका सांगतली. पुणून ते खावचे जाल्यार कितले खावचे, खावचेच काय खावचे न्हय, हे ती थारावची ना. ते संयमी मन थारायतले.

अस्वादाच्या नेमाक शरीरश्रमाचो आदार मेळूंक जाय. मनशान हूम गळसर श्रम करूंक जाय. अन्न पिकोवंक जाय. लुगटां विणूंक जाय. घरांत सान्न मारूंक जाय, आपणाली मुस्तायकी उमळूंक जाय. आयदनां घांसूंक जाय. पायखिळे निवळ करूंक जाय. कामां सगळीं सारकीं. कामांत ऊंच पांवड्याचीं आनी सकयल्या पांवड्याचीं हे तरेचो वेगळेचार आसूंक जायना. पायखिळे निवळ करपाचे काम आनी युनिव्हर्सिटींत वचून शिकोवपाचे काम एकाच पांवड्याचे. मनशान बुद्दिचीं कामां वेगळीं आनी श्रमांचीं वेगळीं हे तरेचो कामां कामां मजगतीं वेगळेचार करून एके वटेन मनशां मनशां मजगतीं ऊंच उणाकपणाच्यो वणटी उब्यो केल्यो तर दुसरे वटेन दुसऱ्यांच्या कश्टांचो लाव घेवपी आनी आयते खावपी कामचुकारांचोय एक वर्ग जल्माक घालो. हाका लागून मनीस मनशाचे फाटीर वचून बसला. आश्रमवासी मनशाचे फाटीं वयलो सकल देवतलो श्रमाचीं सगळीं कामां आपखोशयेन करतलो आनी आपणाल्या जिवितांत श्रमाक मानाची सुवात दितलो.

जाति-भेदाच्या नांवान आमी मनशां मनशां मजगतीं ऊंच उणाकपणाच्यो वणटी उब्यो केल्यात. आश्रमवासी ह्योय वणटी मोडटलो. सगळ्यांक एकाच पांवड्याचे लेखतलो. ते खातीर जो सगळ्यांत चड चिड्डला, सगळ्यांत चड फाटीं पडला ताका हात दिवन आपणासरीं हाडटलो. आपणाल्या पांवड्याचो करतलो. ते खातीर तो 'स्पर्श भावने'च्या नेमाक पाळो दितलो. आपणूच आपणालो भंगी जावन ही स्पर्शभावना वाडीक लायतलो. भंग्याक घरांत सुवात दितलो.

ज्या देशांत संवसारांतले सगळे धर्म येवन रावल्यात थंय आपलो- पेलो

ही भावना वाडीक लागली जाल्यार अजाप ना. मनशां मनशां भितर जसो कोण ऊंच उणाक आसूंक जायना तसो आपलो पेलोय कोण आसूंक फावना. जितलेय धर्म लोक मानतात तितलेय आपले अशें मानून मनशान दुसऱ्या धर्माच्या लोकां लागीं वचचे पडटले. सगळे एकामेकां लागसार येतकूच सगळे एकामेकांक दितले आनी एकामेकांकडल्यान घेतले आनी हे भशेन सगळ्या धर्मांचे एक धर्म-कुटुंब सुरू जातलें. कोण कुड्डो जावन आपणालोच धर्म खरो अशें म्हणचो ना. सगळे धर्म खरे, सगळे बरे, अशें मानून तो सगळ्यांचो जातलो, सगळ्यांक आपणाले करतलो. सर्वधर्मसमभाव ह्या नेमाक पाळो दिवन आश्रमवासी चलतलो.

स्वराज्याचो आनी स्वदेशीचो संबंद लोकमान्य टिळकांनी पयलींच जोडिल्लो. पुणून तांचे मुस्तींत स्वदेशी फकत अर्थीक मळारूच चलताली. गांधींनी ती भास, संस्कृताय, शिक्षण, समाज वेवस्था, धर्म -जिविताच्या सगळ्या आंगां मेरेन पावती केली. तिका व्यापक केली आनी स्वदेशीक आयच्या युगाचो धर्म म्हूण व्हडपण जोडून दिले.

ह्या इकरा नेमांक विनोबांनी, उपरांत, छंदांत बांदून काडले-

अहिंसा सत्य अस्तेय
 ब्रह्मचर्य असंग्रह
 शरीरश्रम अस्वाद
 सर्वत्र भयवर्जन
 सर्वधर्मी समानत्व
 स्वदेशी स्पर्शभावना
 हीं एकादश सेवावीं
 नम्रत्वे व्रत-निश्चये

ह्या इकरांतले पयले पांच नेम हिंदू, जैन आनी बौध्द ह्या तिनूय धर्मांनी जिविताचे मुळावे नेम म्हूण मान्य केल्यात. मुसलमान, ख्रिस्ती, पारशी बी हेर धर्मांतूय ह्या ना त्या रुपांत तांकां मान्यताय मेळ्ळ्या. ह्या पांच नेमांचेर आदारून सगळ्या धर्मां भितर समन्वय घडोवन हाडूं येता. उरिल्ले स नेम गांधींनी घडयल्यात. इकराय नेमांकडेन बारकायेन नियाळून पळोवचे. म्हणटकूच गांधींचे प्रतिभेची खोलाय लक्षांत येतली आनी कांय गजाली नदरेत भरतल्यो.

नेमांची भास पोरणी आसूं, आशय मात तांचो नवो.

मनशाक आपणाले शील घडोवपाक आनी समाजाचो नैतिक पांवडो वयर काडपाक ह्या नेमांचो उपेग जावं येता. तसो, देश मुळा सावन बांदून काडपाकूय तांचो बेस बरो उपेग जावं येता. आमच्या राष्ट्रीय जिवितांत कांय अवगूण भरल्यात. हे अवगूण पयस केले बगर आमकां हो देश 'एक राष्ट्र' म्हूण घडोवंक येवपाचो ना. स्वराज्या खातीर झुजता आसतना वांगडाच एक राष्ट्र म्हूण ह्या देशाक रूप

दिवपाचोय वावर सुरू जावंक जाय. देश जिबेन सदळ. तसो मनान भित्तो. कोणाकूय भियेवपी, कित्याकूय भियेवपी, ऊंच- उणाक आनी आपलो- पेलो ह्या वेगळेचारांनी विस्कळीत जाल्लो. परक्यांची केलदावणी करपी, स्वाभिमान नाशिल्लो. श्रमाक उणाक लेखपी. हे तागेले मुखेल दुर्गूण. ते पयस करपाची साधनाय आश्रमी जिवितान सुरू केल्ली.

गांधी गीतेचे एक तत्व मानताले-

यत् यत् आचरति श्रेष्ठः तत् तत् येव इतरः जनः- समाजांतले व्हड लोक जे तरेन चलतले वागतले तेच तरेन समाजांतले बाकिचे चलतले वापतले. आश्रमवासी तांकां समाजाक देख दिवपी जाल्लो जाय आशिल्लो.

शिंयां दिसांनी आमकां आमचे कुडींत ऊब जाय जाली जाल्यार आमी कुडींत भितर एक हिटर वा शोगडी पेटोवन दवरतात. कुडींत, धरूंया, आमकां अमकेच डिग्रिची ऊब जाय आसली जाल्यार हिटरान ताच्याकूय शंबर हजार वांट्यांनी चड उष्णतायेन पेटचे पडटले. तेच भाशेन, समाजांत चारित्र्याचो पांवडो अमकोच एक आसचो अशे आमकां दिसले जाल्यार देशभक्तांच्या चारित्र्याचो पांवडो ताच्याकूय शंबर हजार वांट्यांनी वयलो आसचो पडटलो. देश- भक्तांच्या चारित्र्याच्या प्रमाणांत समाजाच्या चारित्र्याचो पांवडो चडटा वा देवता.

गांधी म्हणटाले, जीं मूल्यां आमकां समाजांत घट जाल्लीं जाय तांकां देश सेवकाच्या जिवितांत व्रताची सुवात मेळूंक जाय. जितले खोलायेन देशसेवक ह्या व्रतांक पाळो दितलो तितल्याच प्रमाणांत सामाजाचो नैतिक पांवडो वाडटलो.

गांधींनी साबरमतीचे तडीर एक आश्रम काडला म्हणपाचे कळनाफुडे कितलेशे कडले लोक आपर्शांच ताचे कडेन ओडत आयले. बरप अक्षर शिकूंक नाशिल्ले आयले तशे येवरोप अमेरिकेच्या विश्वविद्यालयांतल्यो डिग्न्यो घेतिल्लेय आयले. संस्कृत भाशेचे पंडीत पावले तशे ऊंच पांवड्याचे वेदान्तीय पावले. बऱ्यांतले बरे अणभवी शिक्षण शास्त्रज्ञ आनी साहित्यकार पावले तशे व्हडांतले व्हड विचारवंतूय पावले, तरांतरांचे लोक थंय एकठांय जाल्ले. सगले एकठांय रावपाक लागले, एकठांय कामां करपाक लागले, एकठांय रांदून जेवपाक लागले. तशे, एकठांय पायखिळेंय निवळ करपाक लागले आनी एकठांय प्रार्थनाय करपाक लागले. एका ध्येयान, एका आदर्शान, एके निश्ठेन सगळ्यांनी आपणाक बांदून घेतले आनी एका कुटुंबांतले जाल्ले वरी ते एकठांय रावपाक लागले.

ल्हवू ल्हवू गांधी ह्या कुटुंबाचे 'बापू' जाले आनी कस्तुरबाय 'बा'.

स्वराज्या खातीर झुजूंक सोदतल्या सैनिकांची 'छावणी' तांणी हे भाशेन पयलीं साबरमतीचे तडीर आश्रमाच्या रुपान उबी केली.

२०. पयलेच भाशण

राजकर्णाचेर आपूण वर्सभर कांयच उलोवचों ना, अशे गांधींनी गोखल्यांक उतर दिल्ले. देखून वर्सभर ते कांयच उलोवंक नाशिल्ले. एकुणीस-शें सोळांतले फेब्रुवारींत हे वर्स सोंपताले तेन्ना उलोवपाक ते मेकळे जाल्ले. जिस्त ह्या वेळार तांकां बनारसाक येयात म्हूण पं. मदन मोहन मालवीयांचे आमंत्रण मेळ्ळे. मालवीयांनी बनारसाक एक नवे विश्व-विद्यालय काडिल्ले आनी ताका हिन्दू विश्व-विद्यालय हे नांव दिल्ले. ताची बुन्याद घालपाची आशिल्ली आनी वायसरॉय लॉर्ड हार्डिगांच्या हातान बुन्यादिचो फातर घालपाचो सुवाळो आशिल्लो.

धवे फुल्ल पुडवे, धवो फुल्ल अंगरखो, धवो फुल्ल फेटो ह्या काठियावाडी भेसांत गांधी वेदीर चडले तेन्ना लोकांचे नदरेत भरले. दरभंगाचे महाराजा अध्यक्ष म्हूण वेदीर बशिल्ले. तांचे भायर आनिकूय कांय देशी महाराजा भांगरा शिंगरां घालून बशिल्ले.

तांच्यांत गांधी सामकेच आगळे वेगळे दिसताले. तांकां उलोवपाक सांगले तेन्ना ते उठले आनी उलोवपाक लागले. इंग्रजींतल्यान उलयले. पुणून आपणाल्याच देशांतल्या लोकांमुखार आपणाक इंग्रजींतल्यान उलोवचे पडटा हाची आपणाक खंत भोगता, लज दिसता, अशी सुरवात केली आनी मालवीयांच्या ह्या विश्व-विद्यालयांत तरी भुरग्यांक देशी भाशेंतल्यान शिक्षण मेळटले अशी आस्त उक्तावन दाखयली. उपरांत, बनारसांत पळेल्ल्या बुरशेपणाकडेन तांणी लोकांचे लक्ष ओडले आनी म्हळे, 'उलोवपां केलीं म्हूण आमकां स्वराज्य मेळपाचे ना. कितलींय उलोवपां करात, जे मेरेन आमी आमच्यांतले अवगूण काडून उडोवपाचे प्राणपणान यत्न करपाचे नात ते मेरेन स्वराज्य मेळपाची इल्लीय आस्त ना.'

बनारसांत पातळ्ळेले घाणोंत तांकां आमच्या बंदेपणाचीं मुळां दिश्टी पडलीं. सामाजिक आनी राष्ट्रीय जिणेंतले दुर्गूण दिश्टी पडले.

आदल्या दिसा अध्यक्षांन आपणाल्या उलोवपांत देशांतले गरिबकायेचो उल्लेख केल्लो. ताचो लोकांक उगडास करून दिवन तांणी म्हळे, 'पुणून वायसरॉय जेन्ना बुन्यादिचो फातर घालताले त्या वेळार आमकां हांगा कितें पळोवपाक मेळिल्लें? पारिसांतल्या व्हडांतल्या व्हड शेटिचे लेगीत जिबेक लाळ सुटत असले हिरे वज्रां, माणकां मोतयां, भांगरां-शिंगरां हांचे एक व्हड प्रदर्शन. असल्या भांगरां-शिंगरांनी सुंगारिल्ल्या आमच्या राजा-म्हाराजांची सर जेन्ना हांव म्हज्या ह्या देशांतल्या कांट्ट्यांनी गरीब दुबळ्या भावंडांकडेन करतां तेन्ना म्हाका सांगचेशें दिसता, तुमच्या आंगावयलीं हीं भांगरां शिंगरां देंवयात आनी तांचो उपेग ह्या गरिबां खातीर करात. नाजाल्यार देशांतली गरिबकाय ना जावपाची ना.'

लोकांनी उत्स्फूर्त ताळ्यो मारल्यो. ते कान दिवन आयकुपाक लागले. तांणी असले उलोवप केन्ना कोणाल्या तोंडांतल्यान आयकूंक नाशिल्ले.

गांधी उलयत रावले, 'हांगेल्यो ह्यो व्हडल्यो व्हडल्यो पालासी पळेतां तेन्नाय म्हज्या मनांत येता, असल्यो पालासी बांदपाक हांच्या हातांत दुडू खंयच्यान आयलो? बारीक दुबळ्या शेतकामत्यांक नाडूनूच तो एकठांय जाला मू? जे मेरेन आमी आमच्या शेतकामत्यांक नाडटले वा दुसरे तांकां नाडटात ते पळेत रावतले ते मेरेन खराज्याची आमकां पोटतिडक आसा अशे म्हणूंक येवपाचे ना.... देश वयर काडपाचे काम हे गरीब शेतकामतीच करतले. वकील, दोतोर, जमीनदार न्हय....'

गांधी आपणाली घुडी फडफडावंक लागिल्ले. तांणी मुखार म्हळे, 'काल वायसरॉय बनारसांत भोंवताले तेन्ना वचत थंय सी. आय. डी. चे लोक उबे आशिल्ले आमकां दिश्टी पडटाले आनी आमी सगळे एकामेकांक विचारताले, 'आमचेर इतलो अ-विस्वास कित्याक?' (लोक अजाप भरीत जावन आयकुपाक लागले) 'असले तरेची मेल्ल्या मनशा सारकी जीण जियेवचे परस वायसरॉयांनी खरेच मेल्ले बरे नाशिल्ले? पुणून हांव जाणां: वायसरॉय हे एका व्हड सम्राटाचे प्रतिनिधी. तांकां मरचे परस असले मेल्ले जिवीत घडये चड मानवता जातले पुणून हे सी. आय. डी. आमच्या हड्ड्यार कित्याक?' (लोक, मनांतल्या मनांत: 'आरे! असलें म्हण केन्ना कोण चार चौगांत उलयता?') 'हांव जाणां, आमच्या देशांत तरणाट्यांचो एक पंगड वयर सरला, जो आपणाक क्रान्तिकारी म्हणटा. तांच्याच भंयान सरकारान हे सी. आय. डी. चे लोक हांगा दवरलेले. हांवूय क्रान्तिकारी. पुणून म्हजी तरा वेगळी. म्हाका ह्या क्रान्तिकारी लोकांक मेळपाची संद मेळिल्ली जाल्यार हांव तांकां सांगतलों आशिल्लों: आमी फकत देवाक भियेवपाचे, आनीक कोणाक न्हय. सी. आय. डी. क न्हय, राजा-म्हाराजांक न्हय, वायसरॉयांक न्हय, खासा बादशाह जॉर्जकूय न्हय. हांकां कोणाक भियेवपाची इल्लीय गरज ना.....'

वेदीर चुळबूळ सुरू जाली. कांय राजा- म्हाराजा थंय बशिल्ले, ते उठून गेले. ते उठून वतात ते गांधीनी पळेले. पुणून गांधी उलोवपाचे थांबले नात, उलयत रावले. तांणी म्हळे, 'ह्या क्रान्तिकारी लोकांविशीं म्हज्या मनांत आदर आसा. तांचो म्हाका अभिमानूय आसा. तांची फकत वाट म्हाका मानना. ती चुकल्या. हिन्दुस्तानाचे उदरगतीक इंग्रजांची आडखळ जाली, तांणी हांगासल्ल्यान वचूंक जाय अशे म्हाका दिसले, जाल्यार हांव तांकां उक्तेपणान सांगतलों, 'उपकार करून तुमी हांगासल्ले वचात'. आमी जाका अन्याय मानतात ताचे संबंदान आमी उक्तेपणान उलोवंक जाय आनी ताचे परिणाम भोगपाची तयारीय आमी दवरूंक जाय... हे क्रान्तिकारी लोक उक्त्यार कामां करिनात. लिपचोरयांनी करतात. ते विचारतात, बंगालाच्या विभाजना आड आमी बाँम्ब उडोवंक नाशिल्लो जाल्यार,

जे किते आयज आमकां मेळ्ळां ते मेळूंक पावतले आशिल्ले....?’

‘प्लीझ स्टॉप इट,’ वेदये वयल्यानूच एक आवाज आयलो. वेदीचेर अध्यक्षां फाटल्यान अॅनी बेझंट बशिल्ली. मुदलांतली ती इंग्रज. पुणून हिंदुस्तानाक स्वराज्य मेळचे म्हूण झुजताली. हिन्दुस्तानांतले स्वराज्यवादी फुडारी तिचेकडेन भौमानान पळेताले. तिका खूब लेखताले आनी मानताले. गांधी स्पस्टपणान उलयतात ते सोंसूं नज जावन सुवाळ्याक आयिल्ले राजा म्हाराजा उठून वतात तें तिणे पळेल्लें आनी तिगेलो जीव सकल वयर जावंक लागिल्लो. देखून, ‘तुमगेले असले उलोवप बंद करात’ म्हूण तिणेच गांधीक हुकूम केल्लो. हय, हुकुमूच आशिल्लो तो. हुकूम कानार पडना फुडे गांधी उलोवपाचे थांबले. तांणी अध्यक्षांकडेन पळेंले आनी तांकां विचारले, किते करूं? बेझंटबाई हांवें उलोवचे न्हय म्हणटात. हांवे किते करचे ते तुमी सांगूंक जाय. तुमी अध्यक्ष. तुमी उलोवं नाका म्हणशात जाल्यार उलयना.

‘गांधी, गो ऑन (उलयात तुमी)’ अध्यक्षां बदला मुखार बशिल्ल्या विद्यार्थ्यांनी गांधींक सांगले. ते ‘गो ऑन, गो ऑन’ करीत रावले.

‘हांव विद्यार्थ्यांक वांकडे वाटेन व्हरतां अशें बेझंट-बाईक दिसता जावंक जाय.’ गांधींनी विद्यार्थ्यांक समजावन सांगले. तरी आसतना विद्यार्थी ‘नेवर माइंड गो ऑन’ करपाक लागले. वेदीर बोवाळ सुरू जालो. ह्या बोवाळांत अध्यक्षूय वेदीवयले उठून गेले. गांधींक आपणाले उलोवप अर्द्यारूच सोंपोवचे पडले.

ते मुस्तींत हिन्दुस्तानांत रेडियो, टी. व्ही. असले कितेच नाशिल्लें. येरादारिचीं साधनांय व्हडलिंशीं नाशिल्लीं. एकेकडली खबर दुसरे कडेन पावतासर खूब दीस वताले. तरी आसतना, कसो म्हूण कोणाक खबर, गांधींचो हो थंड पुणून धीट आवाज देशाच्या खांची - कोनशांनी दुसऱ्याच दिसा पाविल्लो. आनी देश तांचे कडेन आतां बारीक नदरेन पळोवपाक लागिल्लो.

२१. चम्पारण

तांचेर सगळ्यांत पयली अधाशी नदर पडली ती चम्पारणांतल्या राजकुमार शुक्लांची.

चम्पारण हो बिहारांतलो एक जिल्लो. नेपाळाचे सरादीक तेकून आशिल्लो. ह्या वाठारांत नीळ पिकताली. शंबरेक वर्सा सावन निळिचो वेपार इंग्रजांच्या हातांत आशिल्लो. सरकार तांचेच जाल्ल्यान ते चम्पारणांतल्या शेतकामत्यांक बळयां नीळ रोवंक लायताले आनी ना म्हणपाचे कोणाक काळीज जायनाशिल्ले. कित्याक, हजार तरांचे अन्याय सोंसचे पडटाले. जर्मनीन रसायनाच्या आधारान नीळ तयार

करपाचो सोद लायलो. तेन्ना इंग्रजांचो हो वेपार पडलो. हाका लागून जाल्ले लुकसान तांणी चम्पारणांतल्या शेतकामत्यांचेर थापपाची एक माण्णी सोदून काडली. तांचेर तरांतरांचे टॅक्स बसयले आनी सरकारान ह्या अन्यायाक कायद्याचो भेस चडोवन तो घट केल्लो.

लोक उबगल्लो. पुणून हो अन्याय ना कसो करचो, कोण नकळ आशिल्लो.

त्याच वर्सा - म्हळ्यार, एकुणीस-शे सोळांतल्या डिसेंबरांत लखनौक काँग्रेसीचे अधिवेशन भरिल्ले. ह्या अधिवेशनाक राजकुमार शुक्ला गेल्ले. ते खासा चम्पारणांतले. सरकाराक उबगल्ले एक शेतकामती. तांणी चम्पारणांतल्या प्रस्नाचेर काँग्रेसींत एक थाराव हाडलो आनी थारावाक तेको दिवन दोन उतरां उलयात म्हूण गांधीकडेन मागले. गांधींनी म्हळे, 'म्हाका ह्या प्रस्नाची सारकी खबर ना. हांव तेको दिवन कसो उलयतलों? तुमी म्हाका चम्पारणांत घेवन वचात.'

राजकुमार शुक्लांनी रोखडोच दीस थारायलो. एकुणीसशे सतरांतल्या एप्रिलाचे णव तारखेर ते गांधींक घेवन चम्पारणांत गेले. पटण्याच्यान मुजफरपूर काडून ते मोतिहारीक मात पाविल्ले, कशे म्हूण कोण जाणा, आमचो 'सोडवणदार' आयला म्हणणपाची खबर फांफां करून चम्पारणभर पातळ्ळी आनी एका फाटल्यान एक शेकड्यांनी लोक येवन आपणाचेर जाल्ल्या अन्यायांची खबर गांधींक सांगपाक लागले. हे पळोवन इंग्रज अधिकारी घुटमळ्यांत पडले आनी तांणी पयले गाडयेन चम्पारण सोडून वचपाची गांधींक 'नोटीस' दिली - हुकूम केलो. गांधींनी हुकूम मानलोना म्हूण दुसऱ्या दिसा तांकां कोर्टांत उबे रावपाचे 'समन्स' काडले.

'समन्सा'चीय खबर वाऱ्यावेगान चम्पारणांत सगळे कडेन पातळ्ळी. हाका लागून गांवां गांवांतल्यान लोक कोर्टांत आयले. हजारांनी आयले. गांधींचो 'बचाव' करपाक व्हडले व्हडले बॅरिस्टर येतले अशे अधिकाऱ्यांक दिशिल्ले. खासा गांधीय बॅरिस्टर म्हणपाचे ते जाणा आशिल्ले. चम्पारण सोडून वचपाचो हुकूमूच कायद्याक धरून नाशिल्लो अशे दाखोवन दिवपाचो सगळे यत्न करतले, अशे तांकां दिशिल्ले. ताका कशी किते जाप दिवची तिवूय सरकारी वकिलान सारकी बरी येवजून दवरलेली.

पुणून न्यायसभेत येवजुंक नाशिल्ले घडले.

'हांवे तुमचो हुकूम मोडलो हे दाखोवन दिवपाचो गरजूच ना; हांवे हुकूम मोडला हे हांव कबूल करतां' अशे गांधींनी कोर्टाक आरंबाकूच सांगून उडयले. तेन्ना सरकारी वकील आनी मॅजिस्ट्रेट घुटमळ्यांत पडले.

गांधींनी आपणाले निवेदन बरोवन हाडिल्ले. तातूंत तांणी स्पस्टूच म्हळ्ळे-

'म्हाका हुकूम मेळिल्लो. कायद्याक मान दिवपी एक नागरीक ह्या नात्यान हांवे. खरे म्हळ्यार, ताका मान दिवपाचो. पुणून हांवे तशे केल्ले जाल्यार जांचे

खातीर हांव हांगा आयलां तांचे विशिंचे म्हजे लागणुकेक हांव चुकतलों आशिल्लों. देखून म्हजे मुखार एकूच वाट उरिल्ली, ती म्हळ्यार, हुकूम मोडपाची आनी ते खातीर जाता ती ख्यास्त मोन्यांनी भोगपाची. हांव सरकाराचो अवमान करूंक सोदिना. फकत म्हज्या अंतरात्याच्या उल्याक मान दिवंक हांवे अशे केलां.'

मेजिस्ट्रेट घुस्पलो. ताणे म्हळे, 'तुमी वाचून दाखयलां त्या निवेदना वयल्यान तुमी गुन्यांव मान्य केला काय ना, ते स्पस्ट जायना.'

'हांवे गुन्यांव केला म्हणपाचे हांव कबूल करतां' गांधींनी स्पस्ट जाप दिली.

ही स्पस्ट जाप आयकून मेजिस्ट्रेट आनिकूय घुटमळ्यांत पडलो. ताणे म्हळे, 'तुमी हांगा परते येवचे नात अशें उतर दिवन चम्पारण सोडून वशात जाल्यार हांव केस फाटीं घेतां.'

'असले उतर हांव दिना' गांधींनी म्हळे, 'हांवे गुन्यांव केला म्हूण म्हाका तुमी बंदखणींत घालो जाल्यार बंदखणींतल्यान सुटून येतकूच हांव परतोय हांगा येतलों.'

मेजिस्ट्रेटाक किते करचे, कांय समजना जाले. चार दिसांनी आपूण निर्णय दितां अशे सांगून गांधींकडल्यान ताणे शंबर रुपयांची जामीन मागली.

गांधींनी जामिनूय दिली ना.

हाचे पयलीं हिन्दुस्तानांतल्या खंयच्याच कोर्टांत असले केन्नाच घडूंक नाशिल्ले. कोणाकूय धरून व्हेलो जाल्यार तो कोर्टांत आपणे गुन्यांव करूंक ना म्हूण सांगतालो. आनी गुन्यांव करूंक ना म्हूण दाखोवन दिवपाखातीर व्हडले व्हडले वकील उबे करतालो वा लोकमान्य टिळकांनी केल्ले ते भाशेन खासा आपुणूच आपणालो 'बचाव' करतालो. गांधींचे सगळेच आगळे वेगळे आशिल्ले. ते हुकूम मोडटाले. आपणे हुकूम मोडला म्हूण वयल्यान कबुलूय करताले. आनी ते खातीर जाता ती ख्यास्त भोगपाक तयार आसताले.

हे आगळे वेगळे केसिची खबर फुर्रि करून पुराय देशांत पातळ्ळी. सगळ्या वर्तमानपत्रांतल्यान छापून आयली.

मेजिस्ट्रेटाच्या निर्णयाक चार दिसांचो कळाव आशिल्लो. ओगी बसपा बदला ह्या चार दिसांत गांधींनी इंग्रज वेपाऱ्यांच्या आगळिकांची 'चौकशी' सुरू केली. ब्रजकिशोरबाबू, रजेन्द्रबाबू सारकेले बिहारांतले व्हडांतले व्हड फुडारी तांच्या आदारक आयले. ते चम्पारणांतली परिस्थिती जाणा आशिल्ले. केन्ना केन्ना ते हांगासल्ल्या लोकांच्यो केशी घेवन कोर्टांत वताले आनी लोकांक न्याय जोडून दिवपाचो यत्नूय करताले. गांधींनी तांकां म्हळे, 'म्हज्या मतान ह्या चिड्डल्ल्या, चेपिल्ल्या आनी भियेवन दीस काडटल्या लोकांक दिवपा सारके एकूच वखद आमचेकडेन आसा. तांच्या मनांतलो भय आमी काडून उडोवंक जाय. कोर्टांत तांगेल्यो केशी व्हरपाचे साप सोडून दिवंक जाय. तांचेर जातात ते अन्याय पयस जायनात तेमेरेन आमी स्वस्थ बसूंक जायना. हे काम म्हज्या हिसबान दोन वर्सा

चलतलें. हांव दोन वर्सा चम्पारणाक दिवपाक तयार आसां. म्हाका तुमचो आधार जाय....'

'कसले तरेचो?' ब्रजकिशोरबाबून विचारले.

'तुमचे वकिलकेचो म्हाका व्हडलोसो उपेग ना. म्हाका हांगासल्ली भास येना. देखून तुमी दुभाष्याचे काम करपाचे आनी दुसरे, लोक सांगतात ते बरोवन घेवपाचे.. हे काम करता आसतना घडये तुमकां बंदखणींतूय वचचे पडटले...'

बंदखणींत वचपाचे कोणे केन्ना येवजूंक लेगीत नाशिल्ले. बंदखण म्हळ्यार एक भयांक्रूत सुवात, चोरांक आनी वाटमाऱ्यांक दवरपाची, असो सगळ्यांचो समज. ते येवजूंक लागले, 'खंयचो हो मनीस खंय येता, ह्या पिडेस्तां खातीर उतळताप सोंसता आनी हांगासल्लेच आमी हांचे खातीर कांयच करिनात. हांचे फुडारी म्हूण फकत मिरयतात!' सवन रात तांकां न्हीद पडली ना. येवज येवज येवजिले आनी दुसऱ्या दिसा सकाळीं तांणी गांधींक वचून सांगले, 'गरज पडल्यार आमीय बंदखणींत वचूंक तयार आसात.'

गांधींचे मुखामळ फुलून आयले. तांणी म्हळे, 'आतां जैत मेळुंकूच जाय आमकां.'

'बंदखण भोगपाक कोण कोण तयार आसात?' तांणी विचारले. फुडाऱ्यांनीं नांवां सांगलीं: गांधींनी तीं बरोवन घेतलीं. कोणे पयलीं वचचे, कोणे उपरांत, ते थारायले. आनी ते प्रमाण सगळ्यांक तयार रावंक सांगले. एक दोन दिसां उपरांत गांधींचे केशिचो निकाल लागपाचो आशिल्लो. तांकां बंदखण पडपाची आशिल्ली. ते बंदखणींत वतकूच बाकिचे एका फाटल्यान एक ह्या नेमान बंदखणींत वचपाचे आशिल्ले. पुणून दुसऱ्याच दिसा केन्द्र सरकाराचे सांगणेन केस फाटीं घेतल्या आनी गांधींक चौकशेचे काम करपाची मेकळीक मेळ्ळ्या म्हणपाचे मेजिस्ट्रेटान तांकां बरोवन कळीत केले.

चौकशेचे काम आतां व्हडा नेटान चलपाक लागले. सुमार वीस पंचवीस हजार लोकांचे म्हणणें आयकून ते बरोवन घेतले. कितलेशेच दीस हे काम सकाळ सांज चलत राविल्ले. चम्पारणांतले अधिकारी भियेले. हांगासल्ली इंग्रजी राजवट सोंपली काय किते असो सो तांकां दुबाव येवपाक लागिल्लो. लोकांचोय असोच समज जाल्लो. ते गांधींक मेजिस्ट्रेट कलेक्टरा आड तांचे हुजिरूच भियेनासतना कागाळ्यो सांगपाक लागिल्ले. इंग्रज वेपाऱ्यांचो धेक तर केन्नासर ना जावन गेल्लो.

एक दीस गांधींक बिहारच्या गवर्नरांचो आपोवणो आयलो. ह्या प्रस्नाची चौकशी करपाक गवर्नरान एक कमिशन नेमिल्ले आनी तातूंत लोकांचो प्रतिनिधी ह्या रुपान गांधींचो आसपाव केल्लो. ह्या कमिशनान सरकाराक आपणालो रिपोर्ट

दिलो. परिणामः शेतकामत्यांचेर निळीक लागून जो अन्याय जातालो तो सासणाचो ना जालो. एक दोन वर्सा भितर इंग्रज वेपाऱ्यांनी आपणालीं घरां दारां शेतांभाटां विकून उडयलीं आनी बदलाक जे किते मेळ्ळे ते घेवन ते चम्पारण सोडून गेले.

सुमार शंबर वर्सा सावन चलत आयिल्लो एक अन्याय वर्सांभितर ना जाल्लो.

कामां करपाची गांधींची ही तरा देशाक सामकीच नवी आशिल्ली. असले काम हे तरेन हाचे पयलीं केन्ना कोणे करूंक नाशिल्ले. गांधींक आधार दिवपाक जे चम्पारणांत आयिल्ले ते धा म्हयन्यां उपरांत आप-आपणाल्या घरा परतले तेन्ना वांगडा एक नवो विचार, एक नवी उर्बा, एक नवी कार्यावळ घेवन गेल्ले.

राजेन्द्रबाबू म्हणटातः 'पयलेच भेटेत आमी आपूण जावन आमकां गांधींच्या जाळांत घुस्पावन घेतले. तांचे वयलो आनी तांचे कार्यावळी वयलो आमचो भावार्त दिशि-दिशीं वाडत गेलो आनी आमी सगळे तांचे निष्ठावंत भक्त जाले.' गांधींनी आतां देशांत आपणा खातीर एक खाशेली सुवात निर्माण केल्ली.

२२. पयलो मोठो सत्याग्रह

गांधी बरे नाशिल्ले. सामके हांतुळणार पडिल्ले.

चम्पारणांतल्यान परतले उपरांत ते अहमदाबादेच्या गिरणी-कामदारांच्या एका संपांत घुस्पले. म्हणटासर खेडा जिल्हयांतल्या शेतकामत्यांनी सत्याग्रह सुरू केलो, तातूंत घुस्पले. तांकी भायर कामां आंगार घेतिल्ल्यान ते हांतुळणार पडले.

हांतुळणार पडिल्ले कडेन एक दीस सरकारान एक नवे बील हाडिल्ल्याची खबर तांणी वर्तमानपत्रांत वाचली आनी ते उचांबळीत जाले. कांय दिसां पयलीं सरकारान सर सिडने रौलेट हांच्या यजमानपणाखाला एक समिती नेमिल्ली. हे समितीन जो रिपोर्ट दिल्लो ताचेर आधारून सरकारान एक बील तयार केल्ले. खरेपणानशीं, हे एक बील नाशिल्ले. दोन बिलां आशिल्लीं. ह्या बिलांक रौलेट बिलां हे नांव पडिल्ले. ह्या बिलांक धरून जो कायदो जावपाचो आशिल्लो त्या कायद्या प्रमाण कोणाकूय धरून बंदखणींत घालपाचो, ताका कितलोय तेंप भितर दवरपाचो सरकाराक अधिकार मेळटालो. आनी ह्या कायद्याआड कायद्यान कोणाक कांयच करूंक मेळनाशिल्ले.

एकल्यान फकांडांनी ह्या बिलांचे 'नो अपील, नो वकील, नो दलील बिलां' अशे वर्णन केल्ले आनी ते तांकां जिस्त लागू जाताले.

हीं बिलां पळोवन पुराय देश उसळ्ळो. सामान्यतायेन जांकां लोक 'मवाळ' म्हूण वळखताले (म्हळ्यार, सरकाराआड जे केन्ना उसळनात असले फुडारी आशिल्ले) ते लेगीत खुबले. गांधीय तिडकीन पेटले. 'स्वाभिमान आशिल्लो

कोणूच असलीं बिलां पास जावंक दिवचो ना' अशे ते म्हणपाक लागले.

'किते करूं येता आमच्यांनी ह्या बिलां आड?' वल्लभभाई पटेलानी तांकां विचारले. वल्लभभाई हालीं-हालींच तांगेले एक सांगाती जाल्ले.

'सत्याग्रह. दुसरे किते?' गांधीनी तांकां जाप दिली.

पुणून सत्याग्रह करत अशे सांगले म्हूण लोक थोडोच सत्याग्रह करता! लोकांक जागोवंक जाय आशिल्ले, सत्याग्रहाक तांकां तयार करूंक जाय आशिल्ले. ते खातीर देशभर भोंवंक जाय आशिल्ले, तरूच सत्याग्रह जावं येतालो. आनी गांधी तर इतले दुबळे जाल्ले कीं तांकां हांतुळणा वयल्यान उठूंक लेगीत येनाशिल्ले. ते कशे भोंवतले आशिल्ले? दोतोर म्हणपाक लागले, 'तुमी दूद घेवपाक लागूंक जाय. ते बगर तुमी उठूंक पावपाचे नात.' गांधीनी दक्षिण आफ्रिकेत आसतनाच दूद सोडिल्ले. दूदच न्हय, तर ताक, धंय, तूप सगळे सोडिल्ले. एक फावट सोडले ते सोडले, परतो ताका हात लावप ना, हो गांधींचो सभाव सगळ्यांक खबर आशिल्लो. कस्तुरबाय म्हऱ्यांत उबी आशिल्ली. तिका एक बुद्द येवजली. तिणे म्हळे, 'तुमी दूद सोडलां त्या वेळार तुमचे मुखार गाय आनी म्हस आशिल्ली. हय मू?'

'हय...'

'बोकडी आशिल्ली व्हय?'

'ना.'

'तशे जाल्यार मागीर तुमकां बोकडेचे दूद घेवपाक कसली अडचण आसा?'

गांधी हांसले. म्हणपाक लागले, 'बोकडेचे दूद घेवपाक लागलों जाल्यार एके नदरेन सोपूत मोडटा. पुणून दुसरे नदरेन मोडना. जावं, तुका जाय तशे जावं दी. हांव बोकडेचे दूद घेवपाक लागतां... म्हाका एक व्हडलो सत्याग्रह करून दाखोवपाचो 'मोह' जाला'.

गांधी रोखडेच बोकडेचे दूद घेवपाक लागले.

जिस्त ह्या दिसांनी सरोजिनी नायडू, उमर सोभानी, हॉर्निमन हांचे सारकेले कांय व्हड फुडारी आश्रमांत गांधींक मेळपाक आयिल्ले. सगळ्यांनी मेळून विचार केलो आनी सत्याग्रहाची एक कार्यावळ तांणी आंखून काडली. एक 'सत्याग्रह सभा' सुरू करची आनी तिची कचेरी मुंबयंत दवरची अशे थारायले. एक सोपूत बरोवन काडलो-

'अन्यायान भरिल्लो हो कायदो मनशाच्या मुळाव्या हकांचेरूच घाय घालता. देखून आमी ताका निखालूस पाळो दिवपाचे नात, तो फाटीं घेवंचो.' ह्या अर्थाचो हो सोपूत आशिल्लो.

वल्लभभाई, सरोजिनी नायडू, उमर सोभानी सगळ्यांनी ताचेर निशाण्यो केल्यो आनी तो सगल्या वार्तापत्रांक छापपा खातीर धाडून दिलो.

दुसऱ्याच दिसा गांधी आश्रमांतल्यान भायर सरले. दिल्लीक वचून पयलीं वायसरॉयांक मेळ्ळे. समजावन सांगले म्हूण इंग्रज अधिकारी समजनात, बदनात, परिस्थितिच्या दाबा मुखारूच ते बागवतात, म्हणपाचे गांधी बेस बरे जाणा आशिल्ले. तरी आसतना कसलेय पावल उखलचे पयलीं आपूण किते करूंक सोदतां हाची अधिकाऱ्यांक स्पष्ट जाणवीक करून दिल्ली बरी अशें येवजून ते वायसरॉयांक मेळ्ळे.

थंयच्यान तांणी आपणालो दौरा सुरू केलो. ते देशभर भोंवपाक लागले. भोंवत भोंवत मद्रासाक पावले. चक्रवर्ती राजगोपालाचार्यांगेर रावले. सभा घेवप, लोकांक सगले समजावन सांगप आनी 'ह्या कायद्याक आमी पाळो दिवचे नात' म्हणपाचो सोपूत तांकां घेवंक लावप, इतलोच वावर तुर्ताक तांणी हातांत घेतिल्लो. हाचे भायर किते करूं येता, हे तांकां येवजुंक नाशिल्ले. कायदो आड आयलो जाल्यार तो कसो मोडचो, हे तांकां अजून स्पष्ट कळूंक नाशिल्ले. ते येवजीत राविल्ले. राजगोपालाचार्य त्यागी, तपस्वी, तेजिश्ट आनी बुदवंत. तांचे कडेन सद्दां भासाभास चलताली. किते केल्यार किते जावं येता, खंयच्यान सुरू केल्यार खंय पावं येता, हाचेर दोगांय मजगतीं भासाभास चलत आयिल्ली. ज्या दिसा रौलेट बिलां पास जालीं त्या दिसा गांधींक अवचीत एक कार्यक्रम येवजलो. तांणी राजाजींक (राजगोपालाचार्यांक) म्हळे, 'आमी पुराय देशाक एका दिसाचो हरताळ करात म्हूण कित्याक सांगचे न्हय? सगळ्यांनी एका दिसा खातीर आपणाले काम-धंदे बंद दवरचे. सगळ्यांनी त्या दिसा उपास करचो आनी वचत थंय सगळ्यांनी प्रार्थना सभा घेवच्यो...'

राजाजी चकासूर जावन तांच्या तोंडाकडेन पळेत रावले. सगळ्यांक ही सुचोवणी मानवली. गांधींनी रोखडेच एक पत्रक काडले आनी ते छापूंक धाडले- '३० मार्च १९१९ ह्या दिसा ह्या कायद्याआड निषेध म्हूण पुराय देशान हरताळ करचो. सगळ्यांनी आपणाले काम-धंदे त्या दिसा बंद दवरचे. सगळ्यांनी त्या दिसा उपास करचो आनी गांवांगांवांनी प्रार्थना सभा घेवंच्यो'.

लोकांक तयारे खातीर आनीक थोडे दीस दिवंक जाय अशें कांय जाणांनी सुचयलें. देखून ३० मार्च बदला ६ एप्रील हो दीस हरताळ, उपास आनी प्रार्थने खातीर निवृत्त केलो.

आनी गांधींच्या उल्याक पुराय देशान उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिलो.

देशांत त्या वेळार कितलेशे व्हडले व्हडले फुडारी आशिल्ले. तांच्या मानान गांधींक लोक अजून सारके वळखय नाशिल्ले. अशें आसतनाय लोकांनी केन्नाच खंयच्याच फुडाऱ्याक दिलो ना तितलो गांधींक प्रतिसाद दिल्लो. कित्याक लागून? गांधी त्यागी आशिल्ले, तपस्वी आशिल्ले, गरीब-दुबळ्यां खातीर वावुरताले, तांचेच

वरी रावताले, तांचीच भास उलयताले, 'महात्मा' म्हूण लोक तांकां आतां पाचारूंक लागिल्ले. असलीं कितलींशी कारणां दिवं येतात. पुणून खरे कारण वेगळेच आशिल्ले-

देशाक स्वराज्याची खरीच भूक लागिल्ली. स्वराज्य येवचे म्हूण आपणे कितेय तरी करचे अशे सगळ्यांक दिसताले. पुणून किते करचे ते तांकांय खबर नाशिल्ले, कोणेच केन्नाच सांगूंकूय नाशिल्ले. स्वराज्या खातीर वावरप म्हळ्यार कौन्सिलानी वचून भाशणां करप, निषेधाच्यो सभा घेवन सरकाराक आडवो उबो चिरप, खंयूय बाँब उडोवन वा पिस्तोल झाडून इंग्रज अधिकाऱ्यांक मारप, असलेच कितेय करप, असो लोकांचो समज जाल्लो. गांधींनी काम धंदो बंद दवरुनूय स्वराज्या खातीर वावरू येता, उपास करुनूय वावरू येता, प्रार्थना करुन वावरू येता, हे दाखोवन दिल्ले. ल्हानांतल्या ल्हान मनशाच्यान लेगीत करू येता असले तरेचो हो कार्यक्रम आशिल्लो. असल्या ह्या सादया कार्यक्रमाक लागून गांधींच्या काळजाची तार देशाच्या काळजाचे तारेकडेन एकराग जाल्ली. तेन्ना सावन गांधींनी उलोच केल्यार पुरो, लोक तांकां प्रतिसाद दिताले. ते करात म्हूण सांगतात ते करताले. तांचे फाटल्यान धांवताले. गांधींच्या वावरांत लोक वांटो घेताले हाचे कारण गांधींचे कार्यक्रम लोकांक झेपपा सारके, पेलपासारके आसताले. 'हांवूय कितेय तरी करता' हे तरेची धादोसकाय ते जण एकल्याक भोगूंक दिताले.

६ एप्रिलाक गांधी मुंबयंत आशिल्ले. मुंबयंत त्या दिसा सगळ्यांनी आपणालीं कामां बंद दवरलीं. सकाळीं चौपाटे वयल्यान एक व्हडली मिरवणूक भायर सरली. मिरवणुकेत मुखार खासा गांधी रावले. सरोजिनी नायडूय आशिल्ली. मिरवणुकेत मुंबयंतल्या मुसलमानांनीय वांटो घेतिल्लो. गांधींक आनी सरोजिनी देवींक ते आपणाले मशिदेत घेवन गेले. थंय दोगांयचीं उलोवपां जालीं.

दक्षिण आफ्रिकेत आसतना गांधींनी दोन ल्हानशीं पुस्तकां बरयल्लीं. एक 'सर्वोदय' नांवाचे. दुसरे 'हिंद स्वराज्य' नांवाचे. ज्या पुस्तकाक लागून तांगेले जिवीत मुळाथावन बदल्लेलें आनी ज्या पुस्तकान तांकां एक नवी नदर दिल्ली त्या जॉन रस्किनाच्या 'अण्टु दिस लास्ट' ह्या पुस्तकाचो आपरोस 'सर्वोदय' ह्या पुस्तकांत आयिल्लो. जाल्यार, स्वराज्य म्हळ्यार किते, ते आमकां कशे मेळटले, हे विशिंचे तांगेले पुराय चिंतन 'हिंद स्वराज्य' ह्या पुस्तकांत आयिल्ले. (गांधी विचाराची गंगोत्री म्हणपा सारके हे पुस्तक) दोनूय पुस्तकांचेर सरकारान बंदी घाल्ली. दोनूय पुस्तकां लोक रस्त्यार येवन उक्तेपणी विकपाक लागले. खासा गांधी तीं विकपाक भायर सरले. हे भाशेन तांणी एक कायदो मोडिल्लो. सरकाराक दाखयले बगर कांय छापूंक जायना, असो आनीक एक कायदो आशिल्लो. तो मोडपा खातीर 'सत्याग्रही' नांवाचे एक नेमाळे तांणी सुरू केले. खासा गांधींनी ताचेर संपादक म्हूण आपणाले नांव दिले.

मुंबयंत हाचे पयलीं असलो देखाव केन्नाच कोणे पळोवंक नाशिल्लो. भंय भाडो सोडून हे भाशेन लोक केन्नाच रस्त्यार येवंक नाशिल्लो.

गांधींनी एकेतरेचो 'जादू' केल्लो. आनी पुराय मुंबय तांचे फाटल्यान 'पिशी' जाल्ली.

हरताळा खातीर पयलीं ३० मार्च हो दीस थारायल्लो. उपरांत तो बदलून ६ एप्रील केल्लो. पुणून हो बदल घडिल्ल्याची खबर दिल्लींत वेळार पावूंक नाशिल्ली. हाका लागून दिल्लींतल्या लोकांनी ३० मार्चाकूच हरताळ केलो. दिल्लींतूय एक व्हडली मिरवणूक भायर सरली. स्वामी श्रध्दानंदांनी तिचे फुडारपण केले. त्या दिसा दिल्लींतल्या लोकांक एक अदभुत देखाव पळोवंक मेळ्ळो. दिल्लींतले हिंदू आनी मुसलमान एक जाल्ले. जे केन्ना एकामेकांगेर उदक लेगीत पियेनाशिल्ले ते त्या दिसा एकामेकांक उदक पियेवपाक दिवंक लागले आनी उकत्यार एकामेकांच्या हातचे उदक पियेवपाक लागले. स्वामी श्रध्दानंद आर्यसमाजी. तांकां दिल्लींतले मुसलमान जामा मशिदींत घेवन गेले. श्रध्दानंद थंय उलयले. थंयच्यान मिरवणूक मुखार वचपाक भायर सरली तेन्ना इंग्रज पोलीस आडवे आयले. तांणी मिरवणूक आडायली. मुखार गेल्यार आर्मातल्यान आमकां गुळयो सोडच्यो पडटल्यो असो तांणी लोकांक भंय घालो. श्रध्दानंद हड्डें फुडे काडून मुखार आयले. आनी पोलिसांक तांणी सांगले, 'लो, मै आगे जा रहा हूँ. चलाओ तुम्हारी गोली' श्रध्दानंदांची धिटाय सगळ्यांचे भितर पातळ्ळी. सगळे मुखार चलपाक लागले. ही खबर फांफां करून रोखडीच देशभर पातळ्ळी आनी पुराय देशाच्या आंगार कांटो फुलून आयलो.

देशांत धिटायेचे एक नवे वारे व्हांवपाक लागिल्ले.

हाचे पयलीं देशांत ल्हान व्हड हरताळ हांगा थंय जाल्ले. पुणून येदो व्हडलो पुराय देशाचो कारभार बंद उडोवपी- राजकी हरताळ हाचें पयलीं केन्नाच जावंक नाशिल्लो. इंग्रज शिटकावले. 'सादो हरताळ न्हय हो. बंद हे बंद' म्हणपाचें रोखडेंच तांच्या लक्षांत आयले. बंडाच्या धगाची जाणवीक तांकां सगळ्यांत चड दिल्लींत जाली. आयंज वेर ते हिंदू आनी मुसलमान दोगांकूय एकामेकां आड झुजयत आयिल्ले. हिंदुस्तान स्वतंत्र जाले जाल्यार हांगा हिंदुंचेंच राज्य येतलें. आनी हे राज्य तुमकां खातले अशें म्हणून मुसलमानांक ते आतांमेरेन स्वराज्याचे चळवळी पसून सदां पयस दवरीत आयिल्ले. हिंदूंक मुसलमानां आड, मुसलमानांक हिंदू आड शिखांक दोगांय आड, दोगांकूय शिखां आड; अस्पृश्यांक सवर्णां आड, सवर्णांक अस्पृश्यां आड, ब्राम्हण न्हय तांकां ब्राम्हणां आड, ब्राम्हणांक ब्राम्हण न्हय तांचे आड, हेभाशेन तांणी सगळ्या हिंदी लोकांक एकामेकां आड उबें केल्ले, तांचे मजगतच्या किजिलांक उदक सारे घालून तीं वाडयत आयिल्ले.

हिंदुस्तानांत राज्य करतले जाल्यार हे भाशेन सगळ्यांक फोडून सगळ्यांक एकामेकां आड दवरूनूच करूंक येतले अशे तांचें मत जाल्लें. आनी ह्याच धोरणान ते आतां मेरेन चलत आयिल्ले. गांधींची चळवळ पळोवन ते भियेले. हे चळवळींत हिंदू, मुसलमान, शिख, ब्राम्हण, अ-ब्राम्हण सगळे एक जाल्ले पळोवन तांकां आपणाल्या साम्राज्याची बुन्यादूच हालिल्ले वरी दिसली. ही चळवळ चिड्डून उडोवंक जाय म्हणपाच्या निर्णयार ते रोखडे पावले. दिल्लींतली मिरवणूक जामा मशिदेकडल्यान दिल्लीच्या रेल्वे-स्टेशनार पाविल्ली. पोलिसांनी आर्मातल्यान गुळयो सोडल्यो. तातूंत कांय जाण मेले. कितलेशे घायाळ जाले. मिरवणुकेतलो लोक चाळवलो. तांणीय फातर हातांत घेतले आनी पोलिसांचेर मोखून मारले.

दिल्लीपरस चड पंजाब पेटले.

श्रध्दानंदांनी सगळे गांधींक कळोवन धाडले आनी तांकां दिल्लीक आपयले. गांधी रोखडेच मुंबयच्यान दिल्लीक वचपाक भायर सरले. पुणू दिल्लीक पावचे पयलींच पलवल नांवाच्या एका ल्हानशा स्टेशनार पोलिसांनी तांकां धरले. गांधींक धरिल्ल्याची खबर पंजाबाक पावली. तेन्ना पंजाब भक् करून पेटले. ताणे वचत थंय तोडफोड सुरू केली. हे वटेन मुंबय, अहमदाबाद, नडियाद सारकेल्या वाठारांतलेय लोक चाळवले आनी तांणीय जाळ-पोळ, तोडफांड सुरू केली. लोकांनी अशे कितेय केल्ले सरकाराक जाय आशिल्ले. असल्या जाळ-पोळ, तोड-फोड करतल्या लोकांक मारप पेटप सरकाराक सोपे आशिल्ले.

पलवल स्टेशनार गांधींक धरून सरकार तांकां बंदखणींत दवरपा बदला मुंबय घेवन गेलें आनी मुंबयंत ताणे तांकां सोडून दिले. गांधी परते दिल्लीक वचपाक भायर सरिल्ले. इतल्यांत लोकांनी वचत थंय केल्ले तोडफोडिची खबर तांगेल्या सांगात्यांनी तांच्या कानार घाली. खासा मुंबयंत लोकांनी सुमारा भायर तोडफोड केल्ली. गांधी शिटकावले. म्हणपाक लागले, इंग्रजां आड लोकांच्या मनांत कितली तिडक आसत म्हणपाचो आपणाक सारको अदमास नाशिल्लो. तोडफोड अशीच चलूंक दिली जाल्यार सरकाराक जाय तेच जातले. लोकांची ही तिडक आळाबंदा हाडूंक जाय. तिका दुसरे विधायक रूप दिवंक जाय. लोकांक अजून सत्याग्रह म्हळ्यार किते ते समजूंक ना. सरकारान आमकां कितलेय चाळोवन घाले जाल्यारूय आमी चाळोवन घेवचे नात, शान्त रावतले आनी आमकां जाय तशींच पावलां आमी घालतले म्हणपाचो लोकांचो निश्चय नासत जाल्यार सत्याग्रह जैतवंत जावंक पावना. लोकांक मारपाची, चिड्डुपाची संदूच आपणाक सरकाराक दिवपाची ना. आपणाचो हिशोब चुकलो. आपणे आकांताची व्हडली- हिमालया येदी- चूक केली, अशे तांकां दिसपाक लागले.

लोकांक सारके तयार केले बगर सत्याग्रह करप समा न्हय अशे तांणी येवजिले आनी जे किते आतां मेरेन घडिल्ले ताचे प्रायश्चित म्हूण तांणी तीन

दिसांचो उपास केलो आनी-
सत्याग्रह थांबयलो.

२३. जालियांवाला बाग

पंजाब पयलींच पेटिल्ले. तातूंत सरकारान पेट्रोल ओतले. डॉ. सैफुद्दीन किचलू आनी डॉ. सत्यपाल हे पंजाबी लोकांचे मानेस्त फुडारी. दोगांकूय एक दीस अमृतसरच्या डिस्ट्रिक्ट मेजिस्ट्रेटान आपणागेर आपोवन व्हेले आनी थंयच्यान भायले भायर बंदखणींत व्हरून दवरले. उलोवणीं करपाक म्हूण गेल्ले फुडारी परते आयले नात तेन्ना, लोक हुसक्यांत पडले. वासपूस करपाक ते मेजिस्ट्रेटागेर गेले. जाल्यार, पोलिसांनी तांकां वांटेर आडायले. आडायतकूच लोक खुबले. तांकां पयसावपाक पोलिसांनी पयलीं 'दुकां हाडपी धुंवर' (टियर गॅस) सोडलो. मागीर, लोक आळाबंदा येनात-शे पळोवन गोळीबार केलो. तातूंत कांय जाण मेले. कांय जाण घायाळ जाले. लोक अदिकूच खुबले. तांणी वचत थंयच्यो सरकारी बाँको, रेल्वे-स्टेशनां, पोस्ट-ऑफिसां, हेर सरकारी कचेऱ्यो हांकां उजो घालो. कांय इंग्रजांकूय मारून उडयले. पंजाबांत कितले-शेच कडेन सरकाराक गोळीबार करचो पडलो. ह्या गोळीबारान कितलेशे कडलो लोक मेल्लो..

गोळीबार करपाक सरकाराक निमित्यां जाय पडटालीं आनी निमित्यां ताका आपसूक मेळटाली. लोक चाळवताले, पोलिसांचेर फातर मारताले, सरकार गोळीबार करताले आनी लोक मरताले.

पंजाब सामकेच हाता भायर गेले तेन्ना सरकारान रोखडोच 'मार्शल लॉ' लागू केलो आनी सैन्याक आपोवन पंजाब ताचे सुवादीन केले. सैन्याचो मुखेल अधिकारी जनरल डायर आशिल्लो. सत्या हातांत घेनाफुडे ताणे सभांचेर आनी मोर्चांचेर पयलीं बंदी घाली. मागीर, कांय जाणांक दुबावानूच धरून भितर घाले. पंजाबा भोंवतणी ताणे दिश्टी पडना असलो लोखणाचो एक पड्डो उबो केलो. आनी भितरल्यो खबरी भायर वचच्यो नात, भायलो कोण भितर येवचो ना, हाची खूब जतनाय घेतली.

दोनूच दीस जाल्ले- 'बैसाखी' आयली. बैसाखी ही पंजाबी लोकांची -हिन्दू शिख दोगांयची- एक व्हडली परब. हे परबे निमित्यान अमृतसरांतले जालियांवाला बागेत सुमार वीस हजार लोक एकठांय जाल्ले. जनरल डायराच्या कानार ही खबर पावली तेन्ना ताचे पित्त खवळ्ळे. 'अब्बा! सभा-बंदिचो हुकूम काडिल्लो आसतना लोक सभा घेतले! हांकां बुद्द शिकयतलीं' अशे थारावन तो कांय सैनिकांक घेवन जालियांवाला बागेत गेलो. शाराच्या मदल्या वाटारांत आसा ही

बाग. बागेभोवतणी चोंय वसल्यान घरां आशिल्ल्यान घरांच्या वणटिनी तिच्यो शिमो आपशीं बांदून आयल्यात. बागेत भितर सरपाक एकूच अशीर पाळण आसा. हे पाळणीतल्यान डायर भितर सरलो. आनी लोकांक सभा बंद करात, घरा वचात असली कसलीच सुचोवणी दी नासतना ताणे सैन्याक गोळीबार करूंक सांगलो. बाराशे जाण थंयचे थंय मेले आनी सुमार तीन हजार सशे घायाळ जाले. 'कारतुसो सोंपिल्ल्यो म्हूण बाकिचे वाटावले. ना जाल्यार, तांकांय मारून उडयतलों आशिल्लों' अशी फुशारकीय ताणे उपरांत मारली. इतलेय करून तो धादोशी जालो ना. मेल्ल्यांक आनी घायाळ जाल्ल्यांक ताणे रातभर थंयच दवरले. तांकां वैजकी आधार दिलो ना, उदकाचो एक घोंट लेगीत पियेवंक दिलो ना.

उपरांत, तो पुराय शाराक पिडपाक लागलो. पयलीं नळाचे उदक बंद केले. मागीर वीज बंद केली. लोकांक धरून धरून हाडपाक लागलो. तांकां नागडे करून लायटिच्या खांब्यांक बांदून चाबकांनी मारपाक लागलो. कांय दिसां पयलीं लोकांनी एके इंग्रज बायले-मनशेक जिती मारिल्ली. जे पाळणींत तिका मारिल्ली ते पाळणीतल्यान येतल्या वेतल्यांक रस्त्यार उमथे पडून सरपटत सरपटत वचपाची ख्यास्त करपाक लागलो. सुमार पन्नास जाणांक गोळार मारपाच्यो ख्यास्ती फर्मायल्यो. पंचेचाळीस जाणांक जल्म-ठेपिची ख्यास्त दिवन अंदमानाक धाडून दिले. ते भायर, कांय जाणांक पांच पांच, तर, कांय जाणांक धा धा वर्साच्यो ख्यास्ती फर्मायल्यो.

एकल्या अमृतसरांतूच न्हय, लाहोर, गुजरांवाला, कसूर सारकेल्या वाटारांनीय ताणे हे तरेच्यो मनीसपणा भायल्यो आगळिको केल्यो.

आगळिकांच्यो खबरी भायर वचूंक पावच्यो न्हय हाची जतनाय ताणे पयलींच घेतिल्ली. पुणून-

लिपोवन लिपोवन तो कितले दीस खबरी लिपोवन दवरतलो आशिल्लो? त्यो ल्हवू ल्हवू करून भायर पावल्योच. परिणामः पुराय देश चाळवलो. 'ह्या आगळिकांची चौकशी जावंकूच जाय' म्हणपाचो आवाज वचत थंयच्यान वयर सरपाक लागलो. रवीन्द्रनाथ ठाकूर शान्तिनिकेतनांत आपणाले कवितेचे साधनेत गुल्ल आशिल्ले. तांच्याय कानार ह्यो पावल्यो. कांय वर्सा पयलीं सरकारान तांकां 'सर' ही पदवी दिल्ली. इंग्रज साम्राज्यांतली ही सगळ्यांत व्हडली भौमानाची पदवी. रवीन्द्रनाथांक तिची आतां लज दिसपाक लागली. तांणी वायसरॉयांक एक खरमरीत चीट बरयली आनी निषेध म्हूण 'सर' पदवी परती केली.

गांधींच्या कानार ह्यो खबरी पावल्यो तेन्ना तांकां आकांताचो धसको बसलो. कसलेय किजील उपरासून येदे बेगीन तांकां सरकारा आड झुजपाचे नाशिल्ले. इंग्रज हे लोकशायेक मानपी लोक. तांगेली हिन्दुस्तानांतली राजवट आयज अन्यायान चलता आसली तरूय एक दीस ती निवळटली- आपूण ती निवळायतलों- ह्या

भावार्तान ते वावुरताले. ह्या भावार्ताक पयलीं वेर गेल्ली. उपरांत, परिस्थितिची नियाळणी करपाखातीर आपणाक पंजाबाक वचूंक दिवचे म्हूण तांणी वायसरॉयांकडेन मागलें. स म्हयने मेरेन तांकां वाट पळोवची पडली. अखेरेक स म्हयन्यां उपरांत ते जेन्ना पंजाबाक पावले तेन्ना दोन गजाली घडून आयल्यो-

एक, जी राजवट केन्नाय तरी निवळटली अशी तांकां उमेद आशिल्ली ते राजवटी वयलो तांगेलो विस्वास साप उडून गेलो. ही 'सैतानी' राजवट. ती निवळपाची आस्त ना. तिका हुमटावन उडयले बगर दुसरो उपाय उरूंक ना, ह्या निर्णयार ते पावले. आनी-

दुसरी, गांधीक पळेनाफुडे लोकांचो भंय-भाडो साप ना जावन गेलो. तांच्यांत प्राण संचारलो. कांय दिसां पयलीं जांचेर उमथे पडून रस्त्या वयल्यान सरपटत वचपाचो प्रसंग आयिल्लो तेच न्हय, तर तांगेलीं ल्हान ल्हान भुरगीं लेगीत इंग्रजी राजवट ही 'सैतानी' राजवट म्हणून मोट्या मोट्यान आड्डूंक लागिल्लीं.

इंग्रजांचो भंय लोकांच्या काळजांतलो साप ना जावन गेल्लो.

जनरल डायर इंग्रजी साम्राज्य घट करपाक मुखार सरिल्लो. सभाग्याच्या आगळिकांनी उरफाटेच घडोवन हाडिल्ले. इंग्रजी साम्राज्याची ताणे बुन्यादूच हालयल्ली.

२४. खिलाफत

गांधी पंजाबांत आसतनाच तांकां दिल्लीच्या कांय मुसलमान फुडान्यांचे एक आमंत्रण मेळ्ळें.

जाल्ले अशे-

पयल्या म्हा-झुजांत मुसलमानांचो आधार मेळचो म्हूण इंग्रजांनी तांकां एक उतर दिल्ले. झुजांत इंग्रज जिखले जाल्यार ते मुसलमानांच्या खलिफाक हात लावचे नात, अशे तांणी म्हळ्ळे. इंग्रजांच्या उतराचेर पातयेवन हिन्दुस्तानांतल्या मुसलमानांनी इंग्रजांक आधार दिल्लो. झूज आतां सोंपिल्ले. इंग्रजांक जैत मेळिल्ले. पुणून मुसलमानांक दिल्लें उतर इंग्रज विसरलेले. मुसलमानांक हो विश्वासघात-सो दिशिल्लो आनी ते इंग्रजांचेर खुबिल्ले. तांणी एक चळवळ सुरू केल्ली. तिका 'खिलाफतिची चळवळ' हे नांव आशिल्ले. मुसलमानांक गांधीचो तैको जाय आशिल्लो. तांगेले एक संमेलन दिल्लींत भरपाचे आशिल्ले. म्हूण गांधीक तांणी आपयल्ले. आमंत्रणांत तांणी एक वाक्य जोडिल्ले: 'ह्या संमेलनांत खिलाफतिच्या प्रस्ना वांगडा गोरक्षेच्या प्रस्नाचेरूय विचार जातलो.'

गांधी वांगडा तांणी स्वामी श्रद्धानन्दांकूय आपयल्ले. ते मुस्तींत दिल्लींतले मुसलमान स्वामी श्रद्धानन्दांक खूब मानताले.

गांधी दिल्लीक आयले आनी सगळ्यांत पयलीं श्रद्धानन्दांक मेळ्ळे. तांचे कडेन उलोवन तांणीं मुसलमान फुडार्यांक सांगले-

खिलाफतिचो आनी गोरक्षेचो संबंद ना. जोडपाकूय फावना. दोनूय स्वतंत्र प्रस्न. गाय मारतकूच हिन्दू दुखवतात. तांचो मान राखपाखातीर तुमी गाय मारची न्हय असो स्वतंत्रपणान थाराव घेतलो जाल्यार तुमकां तो सोबतलो. खिलाफतिचे चळवळींत हिन्दुंचो आधार मेळटलो म्हूण तुमी असलो थाराव घेतलो जाल्यार ताका 'व्यापार' म्हणचो पडटलो. हो व्यापार तुमकांय सोबचो ना, हिन्दुकूय सोबचो ना. तेच भाशेन, इंग्रजांनी तुमचो विश्वासघात केला म्हूण हिन्दुंनी खिलाफतिच्या प्रस्नांत तुमकां आधार दिवचो असो थाराव घेतलो जाल्यार तो तांकां सोबतलो. तुमकां आधार दिलो जाल्यार तुमी गायो मारचे नात अशें येवजून हिन्दू तुमचे चळवळींत पडले जाल्यार तोवूय व्यापार जातलो. तो हिन्दुकूय सोबचो ना, तुमकांय सोबचो ना.

हे फकत आपणालेच मत न्हय, स्वामी श्रद्धानन्दांचेय हेच मत म्हणपाचे तांणीं स्पस्ट केले.

मौलाना अब्दुल बारी हे मुसलमानांचे एक फुडारी. तांणी म्हळे, खिलाफतिच्या प्रस्नांत हिन्दू आमकां आधार दिवं वा नाका दिवं, आमी गायो मारपाचे बंद करतले. हिन्दू आमचे भाव. आमकां दोगांकूय ह्याच देशांत रावपाचे आसा. ते दुखवतात तसल्यो करण्यां आमी हे मुखार केन्ना करपाचे नात.

कितल्या-स्या वर्सा उपरांत हिन्दू मुसलमान एक जाल्लेवरी सगळ्यांक दिसले.

स्वामी श्रद्धानन्दां वांगडा गांधी संमेलनांत हाजीर रावले. थंय 'स्वदेशी'चेर एक थाराव आयलो. मौलाना हसरत मोहानी ताचेर उलयले. तांगेलो सभाव झुजाऱ्याचो. खिलाफतिच्या प्रस्नाक धरून दिल्लीक उतराक इंग्रजांनी पाळो दिलो ना जाल्यार इंग्लंडच्यान येतल्या लुगटाचेरूच न्हय तर थंयच्यान येतल्या सगळ्या तरांच्या मालाचेर आमी बहिष्कार घालूंक जाय, हो विचार तांणी मांडलो. तांकां इंग्रजांची आकांताची तिडक आशिल्ली. ती तांगेल्या काळजांत खदखदताली. ती ते भायर काडूंक सोदताले. तांणी गांधीं कडेन पळोवन म्हळें, 'हाच्याकूय खर दुसरो कसलोय उपाय तुमचेकडेन आसत जाल्यार सांगात. तो करुंया. पुणून इंग्रजांक नाका-पुरो जावंक जाय.'

गांधी स्वदेशीच्याच मत्ताचे आशिल्ले. पुणून जागरूक. बंगालचे फाळणे वेळार स्वदेशीची चळवळ नेटान चलिल्ली. तिचो लाव देशी मिल-मालकांनी घेतिल्लो. देशी लुगटाच्यो दरो वाडोवन तांणी ते मुस्तींत लाखांनी दुडू जोडिल्लो.

हे ते विसरूंक नाशिल्ले. गांधी तांचेर पातयेवंक तयार नाशिल्ले. सुरी देशी आसलो किते, विदेशी आसली किते, गळो कातरपाचेच काम करता.

देशी सुरयेक लेगीत गरिबांचो गळो कातरपाची संद मेळूंक फावना, हेविशीं ते जागरूक आशिल्ले. खादी अजून जल्माक येवंक नाशिल्ली. चरखो निकतोच तांगेल्या हाताक लागिल्लो. चरख्यार सूत काडपाचे आनी ते हात-मागार विणपाचे प्रयोग आश्रमांत तांणी हालींच सुरू केल्ले. जे मेरेन हे प्रयोग सफळ जायनात ते मेरेन स्वदेशीच्या थारावाक तेको दिवपाक ते तयार नाशिल्ले. तांणी दुसरोच एक उपाय सुचयलो. फाटल्या कांय म्हयन्यां थावन तांचे तकलेत हो उपाय घोळटालो. अन्यायाआड उकतेपणी उसळूंक जाय, हें ते लोकांक शिकोवंक सोदताले. पुणून हे उसळप अहिंसेच्या व्याकरणाक धरून जावंक जाय, हाची जतनायूय ते घेवंक सोदताले. फाटल्या सत्याग्रहांत लोक उसळ्ळेले तांणी पळेल्ले. पुणून लोकांच्या मनांत आशिल्ली इंग्रजांविशींची तिडकूय हिंसेच्या रुपान तितल्याच नेटान उसळ्ळेली तांणी पळेल्ली. तांकां ही चूक परती जावंक दिवपाची नाशिल्ली. देखून तांणी म्हळें, 'आमकां तरसाद घेवन झुजपाचे ना. कित्याक, तरसादेची वाटूच सामकी अ-वेव्हारीक थरल्या (ते तत्वाची भास उलयले नात, वेव्हाराचीच उलयले.) म्हणटकूच, आमचे मुखार एकूच वाट उरता: आमी सरकाराक आधार दिवपाचेच बंद करूंया. आमी सरकारी चाकऱ्यो सोडून दिवंया. सरकारी शाळा-कॉलेजांचेर बहिष्कार घालूंया. न्याय मागपाक सरकारी न्यायालयांनी वचचे नात अशे थारावंया. सरकारी भौमानांचो त्याग करूंया.'

हे चळवळीक तांणी नांव दिले: नॉन-कोऑपरेशन - असहकाराची चळवळ.

गांधींची ही सुचोवणी आयकून 'खर उपाय सुचयात' म्हणटले मौलाना हसरत मोहानी लेगीत चकासूर जाले. 'हाचेर येवजुपा खातीर थोडो वेळ दियात', अशे म्हणपाक लागले.

२५. असहकार

कांय दिसांनी मुसलमानांनी गांधींचे हे असहकाराचे येवजणेक एका ताळ्यान मान्यताय दिली. इतलेंच न्हय, तर खिलाफत चळवळीचीं सुतांय तांच्याच हातांत दिलीं. गांधींनी रोखडीच वायस-राँयांक चीट बरयली. आनी 'खिलाफतिच्या प्रस्नाक धरून दिल्ल्या उतराक तुमी पाळो दिलो ना जाल्यार आपणाक सरकाराकडेन अ-सहकार करात म्हणपाची बुद्द मुसलमानांक दिवची पडटली. इतलेंच न्हय,

तर हे चळवळींत वांटो घेयात म्हूण आपणाक हिन्दुकुय उलो मारून सांगचे पडटले' अशे कळीत केले.

अ-सहकाराची ही चळवळ सुरू करपाखातीर तांणी दिसूय थारायलो: १ ऑगस्ट १९२०.

पंजाबांत जाल्ल्या आगळिकांची चौकशी करपाखातीर सरकारान लॉर्ड हंटर हांच्या यजमानपणा खाला एक समिती नेमिल्ली. हे समितिचो अहवाल जिस्त ह्याच अदमासाक उजवाडा आयलो. पंजाबांत जाल्ल्या आगळिकांचो सरकारक इल्लोय पच्छताप जावंक ना. इतलेंच न्हय, तर ताची लजूय दिसूंक ना, म्हणपाचे तांतूंतल्यान स्पस्ट जाल्ले. जांणी आगळिको केल्ल्यो तांकां ख्यास्त दिवपा वांट्याचें सरकार तांचे सत्कार करता, हे पळोवन तर देशाक घसकोच बसलो. लोक चाळवले. रोखडेच काँग्रेसीन आपणाले अधिवेशन भरले आनी तिणेय आपणालीं सुतां गांधींच्या हातांत दिवन अ-सहकाराचे चळवळीक मान्यताय दिली.

गांधी आतां एकाच वांगडा राष्ट्रीय काँग्रेस आनी खिलाफत दोगांयचे फुडारी जाल्ले.

काँग्रेस हातांत येना फुडे गांधींनी तिचे रुपूच साप बदलून उडयले. वर्सांतल्यान एक खेपे दोन तीन दीस काम करपी ही संस्था आतां वर्सूय भर काम करपाक लागली. काँग्रेसिच्या कामांत आपणालो सगळो वेळ दिवपी फुडारी तिणे आपणा भोंवतणी उबे केले. देशी भासांक धरून तिणे आपणाली बांदावळ आंखून काडली. विशय समितिच्या वांगड्यांचो आंकडो तीन-शे पत्रासां वयर व्हेलो. पंदरा वांगड्यांची एक कार्य-समिती (वर्किंग कमिटी) घडयली. सगळ्यांत म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार काँग्रेस आतां इंग्रजी शिकिल्ल्या देशभक्तांचीच संस्था उरूंक नाशिल्ली. वाचूंक बरोवंक नकळ आशिल्ल्या लोकां खातीर लेगीत तिचीं दारां आतां उकतीं जाल्लीं.

गांधींनी काँग्रेसींत घडोवन हाडिल्ले हे बदल कांय काँग्रेस-जनांक निखालूस मानवले नात. ते काँग्रेस सोडून गेले. ह्या सोडून गेल्ल्या फुडाऱ्यां मजगतीं एक आशिल्ले: मुहम्मद अली जिन्ना.

प्रार्थना, अनुनय, विनय, निषेधाचे दीस आतां सोंपिल्ले. देशाच्या इतिहासांत आतां एक नवो अध्याय सुरू जाल्लो: साहसाचो आनी बलिदानाचो. दक्षिण आफ्रिकेतल्यान मायदेशाक परतून गांधींक फकत पांचूच वर्सा जाल्लीं- देशाचीं सगळीं सुतां तांच्या हातांत गेल्लीं.

२६. उकते बंड

पांचूच वर्सा पयलीं जे आपणाक 'राजभक्त' म्हणोवन घेताले, तेच गांधी आतां, पांच वर्सा उपरांत, एक मोठ्यांतले मोटे 'राजद्रोही' जावन वावरूंक लागिल्ले. इंग्रजांची 'सैतानी' राजवट मुळासयत हुमटावन उडोवपाक भायर सरिल्ले. 'आमी सुरू केलां ते अहिंसक आसले तरूय एक उकते बंड म्हणपाची सरकारान नोंद घेवची' अशे सरकाराक सांगुनूय ते मेकळे जाल्ले.

खरेपणानशीं, अ-सहकाराची चळवळ एके तरेचें उकते बंडूच आशिल्ली. 'उकते' जाल्ल्यानूच हे बंड संवसारांत जावन गेल्ल्या आयजवेरच्या सगळ्या बंडांत आगळे वेगळे आशिल्ले आनी इंग्रजांक ताचे हे रूप बेस बरे समजल्ले. तांकां हे बंड उस्तऱ्यां गेल्ले आनी ते कशे मोडचे ह्या हुसक्यांत ते पडिल्ले.

शौकत अली आनी मुहम्मद अली दोगूय भाव मौलाना - म्हळ्यार, मुसलमानांचे धर्मगुरू. दोगूय खिलाफत आन्दोलनाचे मानेस्त फुडारी. दोगांकूय वांगडा घेवन गांधी देशाच्या खांची-कोनशांनी भोंवपाक लागले. दर्याक भरती येवची आनी एका फुडलीं एक ल्हारां एकासारकीं उसळत रावचीं, तशीं, गांधींक आयकुपाक आनी पळोवपाक लोकांचीं वचत थंय ल्हारार ल्हारार उसळपाक लागलीं. एक 'महात्मा' म्हूण लोक आतां तांकां वळखुपाक आनी पाचारपाक लागिल्लो आनी मुसलमानां भितर तांचो एक 'पवित्र, सरळ आनी नितळ काळजाचो मनीस' म्हूण लोकिकूय वाडिल्लो. मुसलमान बायलांच्या बसकांनी उतार पिरायेच्या मुल्ला मौलवींक लेगीत जंय दोळ्यांचेर पटो बांदले बगर आयजवेर वचूंक मेळूंक नाशिल्ले थंय खासा मुसलमान बायलोच गांधींक मुजरत घेवन वचपाक लागिल्ल्यो. आनी गांधी हेरांक जागयत आयिल्ले तशे मुसलमान बायलांकूय जागोवंक लागिल्ले.

हिन्दू आनी मुसलमान आतां काळजान एक जाले असोच सो किते सगळ्यांक भास जावपाक लागिल्लो. खासा गांधींक लेगीत जाल्लो.

अ-सहकाराचीं कांय पावलां तांणी पयलींच थारावन दवरिल्लीं-

पयलीं सरकारी पदव्यो आनी भौमान सोडून दिवप. सरकारी दरबारांनी आनी सरकारी येवकार सुवाळ्यांनी वचपाचे बंद करप; उपरांत, सरकारी न्यायालयांचेर आनी कौंसिलांचेर, तशेच, सरकारी शाळांचेर आनी कॉलेजांचेर बहिष्कार घालप; मागीर, सैनीक वा अ-सैनीक प्रशासनांत काम करतल्यांक सोडचिटयो दिवन भायर सरात म्हूण सांगप आनी निमाणे, सरकाराक टॅक्स दिवपाचे बंद करप- हे भाशेन, एक एक पावल घालीत तांकां मुखार वचपाचे आशिल्ले.

तांकां सरकारूच बंद उडोवपाचे आशिल्ले.

तांचो उलो कानार पडना फुडे कितले-शे जाण मुखार आयले आनी तांणी आपणाल्यो पदव्यो सोडून दिल्यो. सगळ्यांत पयलीं गांधींनी आपणाक मेळिल्ले 'कैसर- ए-हिन्द' पदक सरकाराक परते केले. जमनालाल बजाजांनी आपणाले 'रायबहादूर' पद सोडून दिले. मोतीलाल नेहरू, चित्तरंजन दास, राजेन्द्र प्रसाद, राजगोपालाचार्य सारकेल्या वकिलांनी म्हयन्या-म्हाल हजारांनी रुपयांची जोड करून दिवपी वकिलकी सोडून दिली. सुभाषचन्द्र बोसांनी आय.सी.एस. पद सोडून दिले. काँसिलांचे वेचणुकेक कांय जाण उबे राविल्ले. तांणी आपणाले अर्ज रोखड्या रोखडे फाटीं घेतले.

सगळ्यांत म्हत्वाचे म्हळ्यार-

हजारांनी विद्यार्थ्यांनी आनी शिक्षकांनी सरकारी शाळा-कॉलेजां सोडून दिल्लीं. आनी सगळे अ-सहकाराचे चळवळींत तन-मन-प्राण ओंपून वावुरपाक लागिल्ले.

कांय जाणट्या देशभक्तांनी गांधींचे हे चळवळीचो 'एक नकारात्मक चळवळ' म्हूण विरोध केल्लो. तांकां ही चळवळ 'फकत मोडून घालपी चळवळ' कशी दिशिल्ली. खरेपणानशीं, नकारात्मक फकत हे चळवळीचे नांव आशिल्ले. मुदलांत ती एक रचनात्मकूच चळवळ आशिल्ली. कित्याक, जंय कितेय मोडटाले थंयच नवे कितेय घडटाले. सरकारी शाळां कॉलेजांचे सुवातेर राष्ट्रीय शाळा आनी राष्ट्रीय विद्यापिठां उबीं जातालीं. न्यायालयांच्या जाग्यार पंचायती आयिल्ल्यो. विदेशी मालाच्या बहिष्कारा वांगडा खादी आनी ग्रामोद्योगांक पोसवण मेळपाक लागिल्ली. (खादी आतां तयार जावन बाजारांत येवपाक लागिल्ली.) इंग्रजी भाशे बदला देशी भाशांचो आनी तांकां जोडपी हिन्दुस्तानी भाशेचो वापर सुरू जाल्लो. ते भायर, हिन्दू-मुसलमानां मजगतीं एकचार घडोवन हाडप, हिन्दू समाजांतले आफूड-भश्ट ना करपा खातीर अस्पृश्यता निवारणाचो वावर करप, सोऱ्याच्या गुत्यांचेर पिकेटिंग करून लोकांक सोरो सोडूंक लावप - हे तरेचे कितले-शे वावर गांधींनी हे चळवळीक जोडिल्ले आनी देशांत ते चलपाकूय लागिल्ले.

सगळ्यांत म्हत्वाचे म्हळ्यार-

युगांचीं युगां चिड्डून पडिल्लो लोक हड्डे मुखार काडून चलपाक लागिल्लो. इंग्रजांच्या साम्राज्या परस जे दुसरे एक भयांकृत साम्राज्य देशांत पाळांमुळां धरून घट जाल्ले ते भंयाचे साम्राज्यूच मुळा सयत हुमटून पडिल्ले.

अठराशे सत्तावना सावन एकोणीसशे सात मेरेनच्या काळांत जें घडोवन हाडपाक क्रांतिकारी देशभक्त आंवडेताले ते गांधींचे हे असहकाराचे चळवळीन कांय म्हयन्यां भितरूच घडोवन हाडिल्ले: लोक धीट जाल्लो आनी देशा खातीर मरपाक तयार जाल्लो. कोणाचीच हत्या करी नासतना, खंयच बॉम्ब फोडी नासतना, कित्याकूच उजो घाली नासतना, सरकार बंद उडोवं येता - लिपून रावचे पडना,

उकतेपणान हे काम करूं येता म्हणपाचे लोकांक आतां पटपाक लागिल्ले. गांधींची अहिंसा ही जैनांची, बौद्धांची वा हिन्दुंची पूर्वपुरातन काळा पसून चलत आयिल्ली अहिंसा न्हय; ही वेगळे तरेची एक अहिंसा; लोकांत -बायलांत आनी भुरग्यांत लेगीत- क्षात्र-तेज जागोवन तांकां झुजपाक मुखार काडपी अहिंसा म्हणपाचे स्पस्ट जाल्ले.

आदले कितलेशे क्रांतिकारी आतां गांधींक येवन मेळिल्ले.

हजार लोकांकडल्यान एकाच वांगडा हजार तरांचीं कामां करून घेवपी आनी सगळ्यांचेर बारीक नदर दवरपी एक आगळे वेगळे सेनानी ह्या रुपान गांधी आतां देशा मुखार उबे राविल्ले.

२७. एका वर्सांत स्वराज्य

विजयवाड्यांत काँग्रेस महा-समित्तिची बसका जाली. हे बसकेत गांधींनी तीन कलमी एक थाराव हाडलो-

१) टिळकांच्या नांवान एक स्वराज्य फंड एकठांय करचो आनी तातूंत एक क्रोट रुपये जमोवचे.

२) काँग्रेसिचे एक क्रोट वांगडी करचे. आनी-

३) देशांत उण्यांत उणे वीस लाख चरखे सुरू करचे.

देशान हीं तिनूय कामां वर्सा भितर करून दाखयलीं जाल्यार आपूण वर्सा भितर स्वराज्य हाडून दितलों म्हणपाची घोषणाय तांणी केली.

'वर्सा भितर स्वराज्य' हे घोषणेन पुराय देश उचांबळीत जालो. लोक दोट्टी नेटान वावुरपाक लागले.

गांधी एका सारके भोंवत राविल्ले. एका गांवांतल्यान दुसऱ्या गांवांत अशे भोंवत भोंवत पुराय देश तांणी माड्डिल्लो. ते पावूंक नाशिल्ले असो एक लेगीत म्हत्वाचो गांव उरूंक नाशिल्लो. जंय पावताले थंयच्या कार्यकर्त्यांक भायल्यान भितरल्यान सारके वळखून घेवपाचो यत्न करताले. तांच्यो अडचणी समजून घेताले. त्यो पयस करपाचो यत्न करताले, आनी सगळ्यांक नवी देख, नवी उर्बा दीत वताले. दिसपट्टयो राशनी चिटयो येताल्यो. सगळ्यांक जापो बरयताले. ह्या सगळ्या कामांत आनीक एका कामाची भर पडिल्ली. तांणी गुजरातींत 'नवजीवन' आनी इंग्रजींत 'यंग इंडिया' नांवांचीं दोन नेमाळीं सुरू केल्लीं. आयतारा आयतारा तीं भायर सरतालीं. ह्या नेमाळ्यांनी ते आपणाले काळीज ओतून बरयताले. ह्या नेमाळ्यांक ते 'सत्याग्रहाची तालीम' दिवपाचे माध्यम लेखताले. कार्यकर्त्यां खातीर

ही तांगेली एके तरेची सप्तकी चीट आसताली. हांतले 'यंग इंडिया' जाल्यार इतले लोकप्रिय जाल्ले कीं ते उजवाडा येताले त्याच दिसा ताच्यो चाळीस हजार प्रती खपताल्यो.

देशांत एके तरेचो नवो प्राण संचारूंक लागिल्लो.

सरकाराक नाका जीव जाल्लो. किते करचे, ताका समजनाशिल्ले. चलता तशेंच चलूंक दिले जाल्यार ते खंय पावत, सांगूंक येनाशिल्ले. बरे, चलता ते चलूंक दिले ना, आडायले जाल्यार ते किते आनी कसले रूप घेत, हेवूय सांगूंक येनाशिल्ले. गांधींक धरून भितर घालूंक जाय अशें ताका दिसताले. पुणून तांकां धरून भितर घाल्यार किते जाता, हे ताणे पयल्या सत्याग्रहावेळार पळेल्ले. ताणे पयलीं गांधी आनी अली भाव हांचे मदीं फूट घालपाचो यत्न केलो. म्हणटासर सिंधांतल्या एका हिन्दू फुडाऱ्याक गोरक्षेचो प्रस्न घेवन मुखार काडलो. आनी हिन्दू मुसलमानां मजगतीं धोशी मातोवपाचो यत्न केलो. अखेरेक भंया सरशीं ताणे वेगळेच एक उपाय येवजून काडलो. गांधी सोडून बाकिच्या काँग्रेस फुडाऱ्यांक ते एका फाटल्यान एक धरपाक लागले. तांच्या भाशणांचेर आनी तांच्या मोर्च्यांचेर बंदी हाडली. म्हणटासर शौकत अली आनी मुहम्मद अली दोगांकूय धरून भितर घाले.

कांय दिसां पयलीं कराचींत खिलाफत संमेलन भरिल्ले. तातूंत मुहम्मद अलीन म्हळ्ळे, 'इंग्रजी सैन्यांत खंयच्याच मुसलमानान आतां भर्ती जावंक जायना. जे भर्ती जाल्यात तांणी सैन्यांत रावंक जायना. सगळ्यांनी सैन्य सोडून आतां भायर येवंचे.' जाले, सरकार भियेले. हे लोक आतां सैन्यांतूय बंड घडोवन हाडटले अशें ताका दिसले.

गांधी आदले वरीच एका गांवांतल्यान दुसऱ्या गांवांत भोंवत आशिल्ले. अली-भावांक धरून भितर घाल्यात म्हणपाची खबर कानार पडना फुडे तांणीं म्हळे, 'जे राजवटीन हिन्दुस्तानाचो अधःपात केला ते राजवटिच्या सैन्यांत चाकरी करप हाचे सारकी राष्ट्रचो दुसरो अवमान ना.' आनी, अली-भावांक ज्या भाशणाक लागून धरून व्हेल्ले त्या भाशणांतले मुद्दे चळवळींतल्या सगळ्या कार्यकर्त्यांनी आपणाल्या उलोवपांतल्यान लोकां मुखार दवरचे, अशें लोकांक सांगले.

इंग्रजां विशिंचे तिडकीन लोक भितरले भितर घुस्मट्टात हे तांणी पळेल्ले. ह्या घुस्मट्टारांक दुसरे तरेन वाचा फोडची म्हूण तांणी देशा मुखार आनीक एक कार्यावळ दवरली- विदेशी लुगटाची होळी करुंया म्हूण देशाक सांगले.

होळये खातीर तांणी एक दिसूय थारायलो.

जिस्त ह्या वेळार इंग्लंडचे राजकुंवर- प्रिन्स ऑफ वेल्स- हिन्दुस्तानाक भेट दिवपाक आयले. काँग्रेसीन तांगेले हे भेटिचेर बहिष्कार घालो. जंय जंय ते गेले थंय थंय रित्या किण्ण रस्त्यांनी, हरताळांनी आनी इंग्रजी लुगटाच्या होळ्यांनी

तांकां येवकार दिलो.

सरकार चाळवले. ताणे काँग्रेस आनी खिलाफत दोनूय संस्थांचेर बंदी हाडली. मोतीलाल नेहरू, चित्तरंजन दास, लाला लाजपतराय, मौलाना आझाद, खान अब्दुल गफ्फार खान- सगळ्यांक धरून भितर घाले. जवाहरलाल निकतेच मोटे उमेदीन चळवळींत पडिल्ले. तान-भूक विसरून वावुरताले. तेवूय भितर पावले.

सुमार वीस हजार सत्याग्रही बंदखणींत पडिल्ले.

खादिची तोपी- जिक्का गांधी तोपी हे नांव पडिल्ले- कोणायचे तकलेर दिश्टी पडना फुडे सरकाराचे पित्त खवळटाले. ताका 'किते करूं, किते नाका' अशें जाताले. ही बंडाची तोपी ताका सोंसनाशिल्ली.

देशाक स्वाभिमानाची कान्त मारपाक लागिल्ली. लोक केदोय व्हडलो त्याग करपाक, केदेय बलिदान दिवपाक तयार जाल्लो. गांधींनी घाल्ल्यो सगळ्यो अटी ताणे पुरत्यो केल्ल्यो.

गांधी निमाणें पावल केन्ना उखलतात हे पळोवपाक लोक आतां आतूर जाल्लो.

२८. जबाबदार नेतृत्व

गांधी आपणालीं पावलां मेजून घालताले. एका एका पावलान बंडाच्यो किटी उसळायत वताले. तांणी अ-सहकाराचे चळवळिचे निमाणें पावल उखलचे अशें थारायलें. गुजरातांतलो बारडोली जिल्लो कर-बंदिच्या सत्याग्रहाखातीर वेचून काडलो. हांगा करबंदिच्या सत्याग्रहाक जैत मेळ्ळें जाल्यार ताचे देखीन दुसरे कडेन असलोच दुसरो प्रयोग करप, उपरांत तिसरे कडेन करप आनी, हे भाशेन ल्हवू ल्हवू करून पुराय देशांत करबंदिची चळवळ पातळावन सरकार बंद उडोवप अशी एक येवजण तांणी आंखली. वायसरॉयांक तांणी एक उकती चीट बरयली आनी ह्या सत्याग्रहाची तांकां शिटकावणीय दिली. सरकार तांचे कडेन जुळोवन घेवपाचे मनःस्थितींत निखालूस नाशिल्ले. 'करात तुमकां किते करपाचे आसा ते, आमी पळोवन घेवं. आमी तुमची चळवळ चिड्डून उडयतले.' हे तरेची जाप सरकाराकडल्यान तांकां मेळ्ळी. गांधी कामाक लागले. बारडोलीक वचून तांणी लोकांक सांगले, 'तुमी सरकाराक कर दिवचे नात. तुमकां पिडापीड सोंसची पडटली, सरकार तुमच्यो जमनी जप्त करतले, पिकां पावणेर काडटले. पुणून तुमी फाटीं सरूंक फावना.'

बारडोलीचो लोक गांधी सांगतात ते करपाक तयार जाल्लो.

जिस्त ह्या वेळार गोरखपूर जिल्हयांतल्या चौरीचौरा गांवांत घडिल्ल्यो कांय

खबरी तांच्या कानार येवन आदळ्ळ्यो. थंय लोकांनी एक मिरवणूक काडिल्ली. तिचेर पोलिसांनी गुळगुळीत सोडिल्ल्यो. पोलिसांची ही आगळीक पळोवन लोक खुबिल्लो. आनी तांणी पोलीस-चौकेक उजो घाल्लो. तातूंत बावीस पोलीस हुलपून मेल्ले. मेल्ल्यांत एक सब-इन्स्पेक्टराचो धाकलो पुतूय आशिल्लो. बरैली आनी मद्रासा सावनूय असल्योच कांय खबरी आयिल्ल्यो. बीज कांसळून पडची तशें-शें किते गांधीक जाले. ते निर्णले.

सरकारान केदीय आगळीक करूं, लोकां कडल्यान हिंसेची कसलीच करणी घडची ना, हाची ते अ-सहकाराच्या आरंबा सावनूच जतनाय घेत आयिल्ले. सैन्यांत शिस्त आसूंक जाय ताच्याकूय चड सत्याग्रहांत आसूंक जाय, हे ते भौन भौन लोकांक सांगीत समजायत आयिल्ले. प्रिन्स ऑफ वेल्स आयिल्ले त्या वेळार तांगेल्या येवकाराक गेल्ल्या कांय पारशांक मुंबयंत लोकांनी पेटिल्ले. तेन्नाच तांणी असले कितेय पर्थून घडले जाल्यार आपूण चळवळ फाटीं घेतलों म्हूण लोकांक शिटकायल्ले आनी प्रायश्चित म्हूण तांणी एका दिसाचो उपास केल्लो. चौरीचौरांतली घडणूक पळोवन तांकां दिसपाक लागले, हे घडणुकेक किरकोळ म्हूण सोडून दिली जाल्यार असल्यो घडणुको हेरकडेनूय जायत रावतल्यो. तांकां धरबांद उरचो ना. तश्यो त्यो जायत रावतल्यो जाल्यार सरकाराक लोकांचो सूड घेवपाची संद मेळटली. सरकाराक ते असली कसलीच संद दिवंक तयार नाशिल्ले.

काँग्रेस वावुरपी समितिचे जे वांगडी भायर आशिल्ले तांकां सगळ्यांक तांणी आपोवन घेतले आनी-

बारडोलीचो सत्याग्रह आतां करप ना असो निर्णय घेतलो.

२९. बंदखण

गांधींनी सत्याग्रह फाटीं घेतलो म्हणपाचे कळना फुडे बंदखणींत पाविल्ल्या तांगेल्या सांगात्यांक खुब्व वायट दिसले. चित्तरंजन दास, मोतीलाल नेहरू, लाला लाजपतराय सारकेल्यांक तर तांची तिडक लेगीत मारली. ऐन ते घटकेक गांधी असो घात मारतीत अशे आमकां दिसूंक नाशिल्ले, अशे कांय जाणांनी म्हळे. तर, स्वराज्य हाताकडेन पाविल्ले, गांधींनी ते पयस धुकल्ले, अशेय कांय जाणांक दिसले. अहिंसेचे प्रयोग करपाक गांधी काँग्रेसीक आपणालो आश्रम मानतात काय किते? काँग्रेस हो एक राजकी पंगड, गांधींची प्रयोगशाळा न्हय, अशीय टिका कांय जाणांनी केली.

गांधींचेर वचत थंयच्यान टिकेचो पावस शिंवरपाक लागलो.

दिल्लींत भरिल्ले काँग्रेस महासमितेचे बसकेत नागपूरचे टिळकपंथी फुडारी डॉ. मुंजे हांणी गांधीं आड अ-विस्वासाचो थाराव हाडलो. तो पास जालो ना, ही गजाल वेगळी. पुणून सत्याग्रह फाटीं घेतलो ही गांधींची करणी कोणाक मानूंक नाशिल्ली, ही गजाल स्पस्ट जाल्ली.

काँग्रेसींत उपराशिल्ले मतभेद वाऱ्यार पडिल्ले.

हे मतभेद पळोवन आतां गांधींचो देशा वयलो प्रभाव सोंपलो, असो वायसरॉयानूय समज करून घेतलो. फाटले अठरा म्हयने तो घुटमळ्यांत पडिल्लो. गांधींक धरून भितर घालूंक जाय अशें ताकाय दिसताले. आनी घाल म्हूण ताका वयल्यानूय इंग्लंडच्यान सुचोवण्यो शिटकावण्यो येताल्यो. पुणून चळवळ चलिल्ली आसतना धरून भितर घालीत जाल्यार गांधींचो प्रभाव सुमारा भायर वाडटलो, असो ताका भंय आशिल्लो. आतां चळवळूय बंद जाल्ली आनी काँग्रेसींत भितर मतभेद वाडिल्ल्यान गांधींचो प्रभावूय सोंपला असो ताचो समज जाल्लो. ताणे कळाव केलो ना. धा मार्चाक (१९२२ च्या) ताणे तांकां धरून व्हेले आनी अठरा मार्चाक अहमदाबादचे 'डिस्ट्रीक्ट अॅण्ड सेशन्स' न्यायाधीश ब्रूमफिल्ड हांचे मुखार उबे केले. 'यंग इंडिया' नेमाळ्यांत हालीं बरयल्ल्या तांगेल्या तीन लेखांचो आदार घेवन तांचेर राजद्रोहाचो आरोप घालो.

तांचे वांगडा 'यंग इंडिया'चे उजवाडावपी शंकरलाल बेकर हांकांय धरून व्हेले.

दोन कारणांक लागून ही 'केस' खूब गाजली-

१. बंदी आनी न्यायाधीश दोगांयच्या एकांमेकांकडल्या सभ्य वेव्हाराक लागून. आनी-

२. बंदी आनी न्यायाधीश दोगांयचे कैफियतीक लागून.

संवसारांतल्या खंयच्याच न्यायालयांत न्यायाधिशन आपणाल्या कदेलार बसचे पयलीं बंदाचे सुवातेर उबो आशिल्ल्याक कमर बागोवन नमस्कार केन्ना करूंक ना. ह्या न्यायालयांत हो अद्भुत देखाव लोकांक पळोवंक मेळ्ळो. सरोजिनी नायडुंच्या दोळ्यांतल्यान तर हो देखाव पळोवन भळडभळड करून दुकां व्हांवपाक लागलीं.

गांधींनी गुन्यांव कबूल केलो. तिनूय लेख आपणेच बरयल्यात म्हूण मान्य केले आनी आपणे ते छापल्यात म्हणपाचे शंकरलाल बेकरांनी कबूल केले. दोगांयनी गुन्यांव कबूल केल्ल्यान न्यायाधिशाचे काम सोपे जाल्ले.

तरी आसतना केस शंबर मिनटां चल्ली.

न्यायाधिशन विचारले, 'तुमकां आनीक कितें सांगपाचें आसा?'

गांधी आपणाली 'कैफियत' बरोवन घेवन आयिल्ले. तातूंत तांणी आपूण रजभक्त आशिल्लों तो विद्रोही कसों आनी कित्याक लागून जालों ते सांगिल्ले. हीं कैफियत तांणी वाचून दाखयली आनी म्हळे, 'हांव उज्याकडेन खेळटां म्हणपाचे जाणा आशिल्लों. तरी आसतना, खेळ्ळों. आनी, धरूंया, फाल्यां हांव सुटलों जाल्यार, खेळ्ळां तसोच खेळटलों. कायद्याचे नदरेन हो गुन्यांव आसत. पुणून म्हजे नदरेन हांवे ही म्हजी व्हडांतली व्हड लागणूक मानल्या....'

न्यायाधिकाक तांणी सांगले, 'तुमचे मुखार दोनूच वाटो आसात: एकतर जो कायदो म्हाका लागू केला तो मुदलांतूच सारको न्हय, अशे तुमकां दिसता आसत, जाल्यार तुमी तुमच्या पदाची सोडचीट दिवची वा, हो कायदो देशाच्या बऱ्याचो अशे दिसता आसत, जाल्यार म्हाका व्हडांतली व्हड ख्यास्त फर्मावची.....'

निर्णय दितना न्यायाधिशान म्हळे, 'कायद्या मुखार सगळे सारके. पुणून हांव जाणां: देश तुमकां एक व्हड देशभक्त मानता. तुमचेकडेन मतभेद आशिल्ले लोक लेगीत तुमचेकडेन पळेतना एक व्हड आदर्शवादी म्हूण पळेटतात.... पुणून तुमी गुन्यांव कबूल केला. ह्याच गुन्यांवाक लागून कांय वर्सां पयलीं बाळ गंगाधर टिळकांक स वर्सांचे सादे बंदखणिची ख्यास्त जाल्ली. हांव तुमकांय तीच, स वर्सांचे सादे बंदखणिची ख्यास्त फर्मायतां....'

न्यायाधिशान निमाणें म्हळे, 'इतले मतींत दवरात: खंयच्याय कारणाक लागून सरकारान तुमकां स वर्सां भर जावचे पयलीं सोडून दिले जाल्यार, म्हजे इतलो खोशी आनीक कोण जावचो ना....'

आपणाक टिळकांचे पंगतीक बसयल्ले बदल गांधींनी न्यायाधिकाचे उपकार आठयले.

वीस मार्चाक तांकां साबरमतीचे बंदखणींतल्यान पुण्यांतले येरवड्याचे बंदखणींत व्हरून दवरले.

बंदखणींत वचप हे सत्याग्रहाचे एक आंगूच आशिल्ले. फाटल्या अठरा म्हयन्यांच्या काळांत हजारांनी सत्याग्रही बंदखणींत पाविल्ले. आनी 'स्वराज्य आमकां बंदखणींतूच मेळटलें' अशे गांधी लोकांक सदांच सांगतूय आयिल्ले. आतां खासा तेवूय बंदखणींत पाविल्ले. दक्षिण आफ्रिकेतल्यान परतत पसून फाटल्या सात वर्सांत तांकां एका खिणाचो लेगीत विसव मेळूंक नाशिल्लो. तांकां विसव जाय आशिल्लो. आरोग्याचे नदरेन लेगीत तांकां ताची गरज आशिल्ली.

हे वाटेन काँग्रेसींत जे मतभेद उपरासून आयिल्ले ते एकासारके वाडत गेले. ह्या मतभेदांक लागून काँग्रेसींत दोन पंगड पडले. एका पंगडाक नांव पडलें, परिवर्तनवादी. दुसऱ्याक पडलें अ-परिवर्तनवादी.

परिवर्तनवादी म्हणपाक लागले, आमी आतां कौंसिलांनी वचूंक जाय आनी थंय भितर रावन झुजूंक जाय. अपरिवर्तनवादी म्हणपाक लागले, अ-सहकाराचे चळवळींत असल्या दाव-पैचांक सुवात ना. आमी कौंसिलांचेर बहिष्कार घालूंक जाय अशें थारायल्ले. आतांय तेच करूंक जाय: कौंसिलांचेर बहिष्कार घालूंक जाय.

पयल्या पंगडांत चित्तरंजन दास, मोतीलाल नेहरू आनी वल्लभभाई पटेलांचे व्हडले भाव विठ्ठलभाई पटेल आशिल्ले. जाल्यार, दुसऱ्या पंगडांत वल्लभभाई, डॉ. अन्सारी, राजेन्द्रप्रसाद, राजगोपालाचार्य हांचे सारकेले फुडारी आशिल्ले.

दासबाबू तर अलीपूरचे बंदखणींत भितरूच कौंसिलांनी वचपाच्यो येवजण्यो आंखीत आयिल्ले. सुटून येनाफुडे ते ह्याच विचाराचो पाखो घेवन प्रचार करपाक लागले. १९२२ च्या डिसेंबर म्हयन्यांत गयेक काँग्रेसिचे अधिवेशन जाले. दासबाबू ह्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष आशिल्ले. तांणी आपणाल्या उलोवपांत कौंसिलांत वचपाच्या विचाराचो पाखो घेतलो. मोतीलाल नेहरू आनी विठ्ठलभाई पटेल हांणी तांकां तेको दिलो. पुणून तांणी हाडिल्लो थाराव मात काँग्रेसीन पास केलो ना, भायर उडयलो. म्हण, दासबाबू तिडकले आनी काँग्रेसिच्या अध्यक्षपदाची सोडचीट दिवन तांणी 'स्वराज्य पार्टी' नांवाचो काँग्रेसी भितरूच एक वेगळो पक्ष काडलो. खासा आपूण ताचे अध्यक्ष जाले आनी मोतीलालांक तांणी ताचे सचीव (सेक्रेटरी) केले.

इतलो तेंप जी धुसपूस काँग्रेसींत भितर चलत आयिल्ली ती आतां सामकीच उकत्यार आयली. काँग्रेस फुटली. दोनूय पंगड स्वराज्य जाय म्हणपी. पुणून एकाचे तोंड उत्तरेक जाल्यार दुसऱ्याचे दक्षिणेक. दोनूय पंगडां मजगतीं एकचार घडोवन हाडपाचे यत्न जायत्या जाणांनी केले. १९२३ तल्या सप्टेंबरांत दिल्लींत काँग्रेस महासमितीची बसका जाल्ली. मौलाना मुहम्मद अली बंदखणींतल्यान निकतेच सुटून आयिल्ले. तांणी 'स्वराज्य पार्टी'क तेको दिलो. बदल्लेले परिस्थितींत काँग्रेसीन आपणाले कार्यावळींत बदल घडोवन हाडूंक जाय, अशे गांधींचे मत आशिल्ल्याचेय आपणाक कळ्ळां म्हणपाचे तांणी सांगले. परिणाम: राजाजी, राजेन बाबू, वल्लभभाई सारकेले अ-परिवर्तनवादी ओगी रावले. स्वराज्य पार्टींतल्या लोकांचे दाले जड जाले. तांकां कौंसिलांनी वचपाची काँग्रेसीन मेकळीक दिली.

वेचणुकांक फकत दोनूच म्हयने उरिल्ले. तरी आसतना स्वराज्य पार्टीक केद्रीय आनी प्रान्तीय कौंसिलांनी बऱ्योचश्यो सुवातो मेळ्ळ्यो.

बंदखणींत गेल्यार गांधींक दोन वर्सा जाल्लीं. बंदखणींत लेगीत ते आश्रमी जिणूच जियेताले. चरख्यार सूत काडचे, दिसाक दोन खेपे प्रार्थना करची आनी फाविल्ल्या वेळांत पुस्तकां वाचचीं. सुमार देडशे म्हत्वाचीं पुस्तकां तांणी वाचून काडिल्लीं. तांकां 'राखपा'क सरकारान तांचे म्हऱ्यांत एका खांपऱ्याक दवरलेलो. ताका गांधींची भास येनाशिल्ली. गांधींक ताची येनाशिल्ली. पुणून दोगूय एकामेकां कडेन काळजाचे भाशेन उलयताले. खांपऱ्याक एक दीस विंचू चाबलो. गांधींनी विंचवाची नांगी लागिल्ले सुवातेर तोंड लावन विखख चोरखून काडले. हे करणेन तो तांगेलो शिष्य जालो. तोय चरख्यार सूत काडटालो. प्रार्थनेक बसतालो.

अवचीत एक दीस गांधींच्या पोटांत दुखपाक लागले. दोतोरांनी येवन पळ्ळें आनी ॲपेन्डिसायटिसचे ओपेरासांव करूंक जाय म्हूण सांगले. पुण्याच्या ससून हॉस्पिटलांत ओपेरासांव जाले. ओपेरासांवा उपरांत सरकारान तांकां सोडून दिले. बलायकी सुदारपा खातीर ते मुंबय जुहूचे वेळेर वचून राविल्ले. थंय काँग्रेसींतल्या दोनूय पंगडांचे फुडारी तांकां येवन मेळ्ळे. देशाचे राजकी वातावरण बदल्लेले. तातूंत अ-सहकाराचे अस्त्र आतां काँग्रेसिचे फुडारी एकामेकां आडूच वापरूंक लागिल्ले.

हे पळोवन गांधी खंती जाले. तांकां फूट पडिल्ली नाका आशिल्ली. कौंसिलांत वचून कांयच जावपाचे ना, अशेच तांकां दिसताले. विचारान ते अ-परिवर्तनवादी पंगडाचे आशिल्ले. पुणून तांकां काँग्रेस एक करपाची, एक दवरपाची आशिल्ली. देखून स्वराज्य पार्टीच्या फुडाऱ्यांच्या मार्गांत आडखळ हाडप ना, अशे तांणी थारायले. स्वराज्यवादी फुडाऱ्यां वांगडा उलोवन तांणी एक संयुक्त पत्रक काडले. विदेशी लुगटां मांडां मुखार पिकेटींग करप हो एक वावर सोडून सरकारा आड सुरू केल्ले अ-सहकाराचे बाकिचे वावर थांबयले आनी स्वराज्य पार्टीक काँग्रेसिचोच एक फांटो मानून ताका खेरीज रितीन पयशे एकठांय करपाचे आनी खर्चुपाचे अधिकार दिले.

हे भाशेन, कौंसिलांचो वावर तांणी परिवर्तनवादी फुडाऱ्यांच्या हातांत दिलो आनी खादी, अस्पृश्यता-निवारण, राष्ट्रीय शिक्षण बी जे कांय रचणुकी वावर अ-सहकाराचे चळवळींत उबे जाल्ले ते अ-परिवर्तनवादी फुडाऱ्यांच्या हातांत दिले.

खासा आपूण ह्या वावरांत गुल्ल रावले.

३१. हिन्दू मुसलामानांच्यो धोशी

१९२४ च्या डिसेंबरा म्हयन्यांत बेळगांवां काँग्रेसिचें अधिवेशन जालें. ह्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हूण गांधी वेचून आयिल्ले. तातूंत, स्वराज्य पार्टीच्या फुडाऱ्यांक तेको मेळचो असो तांणी थाराव हाडलो. गांधी तांचे मुखार सुमारा भायर नमतात अशें खासा तांगेल्या लार्गिच्या सांगात्यांक लेगीत दिसपाक लागिल्ले. पुणून गांधींक काँग्रेस फुटिल्ली नाका आशिल्ली. ती फुटची न्हय म्हणूच ते अध्यक्षूय जाल्ले.

भायर, देशाची परिस्थिती सामकीच हुसको करपा सारकी जाल्ली. अ-सहकाराच्या काळांत हिन्दू-मुसलमानां मजगतीं जो दिश्ट लागपा सारको एकचार दिश्टी पडटालो तो इतिहास-भरवण जाल्लो. ताका खऱ्यांनीच दिश्ट लागिल्ली. एकचाराची सुवात आतां हिन्दु-मुसलमान दंग्यांनी घेतिल्ली. असहकाराचे चळवळीकडेन खिलाफतिची चळवळ जोडली ही गांधींची व्हडांतली व्हड चूक जाल्ली; ती जोडिल्ल्यान मुसलमानां भितर राष्ट्रीक जागरूकताये बदला मुसलमानी अस्मिताय जागी जाली, अशें काँग्रेसींतले हिन्दुत्ववादी फुडारी म्हणपाक लागले. तर, काँग्रेसी वांगडा आमी आमची खिलाफतिची चळवळ जोडली ती आमची व्हडांतली व्हड चूक जाली, अशें मुसलमान फुडारी म्हणपाक लागले. मुसलमान आतां इंग्रजांच्या आदारान एक जातले आनी आपणाले अस्मितायेक पोसवण दिवन हिन्दू आड वावुरतले; म्हूण, हिन्दुंनी आतां एकठांय येवंक जाय, संघटीत जावंक जाय, अशें हिन्दू फुडारी म्हणपाक लागले आनी आत्म-रक्षणाचे उपाय सोदपाक लागले. तर हिन्दू आतां एकठांय जातले, स्वराज्य जोडटले आनी स्वराज्य मेळटकूच आपणाल्या संख्या-बळान आमकां 'खावन उडयतले' ह्या भंयान मुसलमान संघटीत जावपाक लागले. हिन्दूंनी बाटिल्ल्या मुसलमानांक परते हिन्दुंच्या गोपांत हाडपा खातीर 'शुद्धि'ची चळवळ सुरू केली. जाल्यार 'शुद्धिची ही चळवळ चलूंक दिली जाल्यार कांय दिसांनी आमी साप ना जावन वतले' ह्या भंयान मुसलमान हिन्दू मदल्या अ-स्पृश्यांक मुसलमान करून घेवपाक लागले. फाटल्यो सगळ्यो बऱ्यो गजाली दोगूय विसरले. हिंदू दुखवतात म्हूण कांय वर्सा पयलीं - १९२०-२२ त - मुसलमानांनी 'गोवध-बंदी' आपूण जावन घोशीत केल्ली. तिचो हिन्दुकय विसर पडलो, मुसलमानांकूय पडलो. आतां गाय मारप हो आपणालो 'मजहबी फर्ज' अशें मुसलमान मानपाक लागले; तर मशिदींत भितर

नमाज चलिल्ली आसतना तिच्या मुखावयल्यान धोल ताशे बडयत, वाजयत-गाजयत वचप हो आपणालो 'परम-धर्म' अशे हिन्दू मानपाक लागले.

इंग्रजांनी हे परिस्थितिचो खूब लाव करून घेतलो. केन्ना हांकां शू करून तांचेर सोड, जाल्यार केन्ना तांकां शू करून हांचेर सोड, आनी दोगूय क्यांव क्यांव करून एकामेकांचेर धांवण गेले म्हणटकूच खुशाल-भरीत जावन ताळ्यो पेट, हे तरेचो धंदो तांणी सुरू केलो. परिणाम: वचत थंय दंगे जावपाक लागले. दिसपट्टयो दंग्यांच्यो खबरी आयकून आयकून गांधी बेजार जाले. ते हाचेर उपाय सोदताले. इतल्यांत, कोहाट शारांतल्या मुसलमानांनी चार हजार हिन्दूंक मारून पेटून शाराभायर धांवडावन घाल्ल्याची आनी देडशां वयर हिन्दूंक जिते मारिल्ल्याची खबर तांच्या कानार पडली. तांकां आकांताचो धसको बसलो. 'लोकांतली न्हिदिल्ली शक्त हांवेच जागयल्ली; ही शक्त आतां देशाचे नाशे करूंक भायर सरल्या जाल्यार तिका आळाबंदा हाडप म्हजीच दायकी' अशे येवजून तांणी तीन सप्तकांचो - एकवीस दिसांचो- उपास सुरू केलो. उपास म्हळ्यार आकूळ-पिकूळ काळजाची प्रार्थना. तिचो परिणाम रोखडोच जालो. अॅनी बेझंट, सी. एफ. अँड्रयूज, अली भाव, स्वामी श्रद्धानंद, मदन मोहन मालवीयां सारकेले व्हडले व्हडले फुडारी एकठांय आयले आनी तांणी दिल्लींत एक 'एकचार संमेलन' घडोवन हाडले. हिन्दू आनी मुसलमान दोनूय समाजां मदले दुबाव ना करप आनी तांच्यांत भावकी निर्माण करप हे खातीर हे संमेलन भरिल्ले. तीन सप्तकां पुरतीं जातकूच गांधींनी उपास सोडलो तेन्ना आतां काळजां आदले वरी परतीं एक जालीं, अशे खीणभर सगळ्यांक दिसले.

पुणून हीं बळ्यां लागीं हाडिल्लीं काळजां आशिल्लीं. चड तेप एकठांय रावंक लागीं येवंक नाशिल्लीं. कांय म्हयन्यां उपरांत रोखडेच परते दंगे सुरू जाले. हिन्दू-मुसलमानांचो प्रस्न आतां मनशांच्या हातांत उरूंक ना, देवाच्या हातांत गेला, अशे खासा गांधींकूच कबूल करचे पडले. शिकिल्ले सवरलेले हिन्दू मुसलमानूच ह्या प्रस्नाक सगळ्यांत चड उदक सारे घालतात, हे तांणी पळेल्ले. तांणी नितशय केलो: 'मुळा थावनूच आतां देश बांदून काडचो पडलो.'

मुखा वयलीं तीन वर्सां ते राजकी वादां पसून पयस रावले आनी आपणाली सगळी शक्त मुळा थावन राष्ट्र-उबारणेच्या वावरांत खर्चुपाक लागले.

३२. बुन्यादी वावर

देश पोंदच्यान बांदून काडपाखातीर तळागाळांतल्या लोकां मेरेन पावप गरजेचे आशिल्ले. सगळ्यांक राष्ट्र-निर्मणेच्या वावरांत गुंथून काडपा खातीर पुराय

देशांत कार्यकर्त्यांचे जाळ विणून काडूंक जाय आशिल्ले.

गांधी भायर सरले. गाडी, मोटार, बैलां-गाडी, जे किते मेळ्ळे ते घेवन ते गांवां गांवांनी भोंवपाक लागले. कांट्यां-खुट्यांचे दोंगर चडून गेले, न्हंयो उंपून गेले, तर केन्ना चिखलूय माड्डीत गेले. जंय सामान्यतायेन कोणूच पावना असल्या पयस- पयसल्या गांवांनी लेगीत ते पावले.

तीन बुन्यादी गजाली ते लोकां मुखार दवरपाक लागले-

१- मनशां-मनशां मजगतचे आपले-पेलेपण ना जावंक जाय.

२- मनशां-मनशां मजगतचे ऊंच-उणाकपण ना जावंक जाय.

आनी

३- सगळ्यांनी आपणाल्या पांयांचेर उबे रावंक जाय.

विस्कळीत जाल्लो हो देश हे भाशेन घट बांदून काडले बगर तो एक 'राष्ट्र' म्हूण मुखार येवपाची आस्त ना. हिन्दू आनी मुसलमान भाव-भाव म्हूण एक जावंक जाय. आयज मेरेन ते एकामेकां पसून वेगळे रावीत आयल्यात. तांणी वेगळे रावचे म्हूण आतां तिसरो एक शक्त वावरूंक लागल्या: इंग्रजांची. ती दोगांय मजगतीं उजो पेटोवपाचे आनी पेटत दवरपाचे काम फिशालकायेन करीत आयल्या. आनी आमी कुड्डेपणान तिच्या हातांतलीं बावलीं जावन एकामेकांआड झुजत रावल्यात. गांधी समजावन सांगपाक लागले, 'भावांनो, आमचे हे कुड्डेपण आमचो घात मारपाचे आसा. आमी दोळे उकते करूंक जाय. आमचे हीत कित्यांत आसा ते आमी समजून घेवंक जाय. हिन्दू- मुसलमानांक एकामेकांआड झुजोवपांत इंग्रजांक जैत मेळ्ळे जाल्यार हो तंटो हांगाच थांबपाचो ना. हिन्दुस्तानांत मुसलमान आसात तशे किरिस्तांव आसात. शिख आसात तशे बौद्ध आनी जैन आसात. पारशी आनी ज्यू आसात. संवसारांत जल्मा आयिल्ल्या सगळ्याच धर्मांचे लोक ह्या देशांत आसात. इंग्रज सगळ्यांक एकामेकांआड झुजयत रावतले. आमी एक जावंक पावचे नात. आमी एक जावंक पावले नात जाल्यार आमकां स्वराज्य केन्ना मेळचे ना. आनी, धरूंया, मेळ्ळेंय जाल्यार आमी ते तिगोवन दवरूंक पावचे नात. वेगळ्या वेगळ्या धर्मांचे हे लोक हांगाच रावपाचे आसात. आमची सगळ्यांची वार मठी हांगाच. देखून आमी एक करूंक जाय: आमी एकामेकांकडेन निखालूस झुजचे नात म्हणपाचो नित्शय करूंक जाय. इतिहासांत कितेंय घडिल्ले आसूं, आमकां इतिहासांत- म्हळ्यार, फाटल्या काळांत, जियेवपाचे ना. आमकां फुडार घडोवपाचो आसा. आमचे आमकां 'एक राष्ट्र' म्हूण गुंथून घेवन मुखार वचपाचे आसा. सगळ्यांनी आपणाल्या धर्मांक धरून चलचे, दुसऱ्यांकडेन भौमानान आनी आपलेपणान पळोवचे. सगळ्यांनी एकामेकां लागसार येवन एकामेकांक समजून घेवचे. म्हणटकूच, दोन गजाली आमकां बेस

बन्यो कळटल्यो-

१- सगळेच धर्म आमकां एकाच देवाची भक्ती करूंक शिकयतात. सगळ्याच धर्म-समाजांत ऊंच पांवड्याचे संत-म्हात्मे जावन गेल्यात आनी २- हे संत-म्हात्मे सगळ्यांक उजू चलणुकेचीच देख दीत आयल्यात. मनीस आयज आसा ताच्याकूय बरो जावचो म्हूण सगळे वावुरल्यात.

ह्यो दोन गजाली कळटकूच आमी एकामेकां लागीं वतले. एकामेकांकडल्यान घेवपा सारके घेतले, एकामेकांक दिवपा सारके दितले आनी जे किते अर्दकुटेपण आमच्यांत उरलां ते ना करपाचो आमी यत्न करतले.

म्हळ्यार, मनशां-मनशां मजगतचे आपले-पेलेपण ना करून एक सर्व-धर्म-सम-भावी 'हिन्दुस्तानी नागरिकत्व' आमी उबे करूंक जाय, अशे ते सांगीत रावले.

आपले-पेलेपणा भाशेन मनशां मनशां मजगतचे ऊंच-उणाकपणूय ना करूंक जाय, हेवूय ते सांगीत भोंवले. सगळे आमी भाव-भाव. कोण ऊंच न्हय, कोण उणाक न्हय. जल्मान तर कोण ऊंच आसूंच नज. तसो, उणाकूय कोण आसूं नज; पुणून हे ऊंच-उणाकपण हिन्दू समाजांत शेकड्यांनी वर्सां सावन चलत आयलां म्हणपाचे ते जाणा आशिल्ले. ह्या ऊंच-उणाकपणाक लागून हिन्दू समाज मनीस-घाणो जाला. आफूड-भश्ट चलोवंक लागला. ह्या आफूड-भश्टाक लागून कांय जाती हिन्दू समाज सोडून भायर गेल्यात. हिन्दू समाजांतले जे लोक बाटून मुसलमान वा किरिस्तांव जाल्यात तांकां सगळ्यांक कोणे बळ्यां बाटयल्यात अशे म्हणूं नज. हिन्दू समाजांत अपमानीत जिणे जियेवचे पडटा ताका उबगून खूबशे लोक आपखोशयेन मुसलमान वा किरिस्तांव जाल्यात. जे मेरेन हिन्दू समाजांत हे आफूड-भश्ट आसतले ते मेरेन हिन्दू समाज सोडून दुसऱ्या समाजांत वचपाचीं दारां सदां उकतींच उरतलीं आनी ह्या दारांतल्यान लोक भायर वचत रावतले. हिन्दू धर्मांत आफूड-भश्ट मुदलांत नाशिल्ले- तत्वानूय आसूं नज. उपरांत कोणे तरी ताका ते हाडून दसयलां. ताका लागून हिन्दू धर्म खतावला. ताका लागिल्ले हे खत काडून उडोवंक जाय, पुसून काडूंक जाय, अशे ते सांगपाक लागले.

हे आफूड-भश्ट हिन्दू समाजांतल्यान हेर धर्म समाजांतूय गेल्ले तांणी पळेल्ले. थंयचेय ते ना जावंक जाय, अशेय ते म्हणटाले.

हे आफूड-भश्ट आपशीं ना जावपाचे ना, ते यत्न करून काडून उडोवचे पडटले अशेय ते सांगताले.

आपले-पेलेपण ना करपाचे कार्यावळीक तांणी नांव दिल्ले, 'सांप्रदायीक एकचार'. तर ऊंच- उणाकपण ना करपाचे कार्यावळीक दिल्ले, 'अस्पृश्यता निवारण'.

वेगळ्या वेगळ्या धर्म-समाजांतल्या लोकांनी एकामेकांगेर वचचे, इश्टागत वाडोवची, एकामेकांचे धर्म-ग्रंथ भौमानान वाचचे, एकामेकांचे प्रार्थनेत वांटो घेवचो,

जण एकल्यान देश-भक्त म्हूण वावुरता आसतना आपूण आपणाल्याच धर्म-समाजाचो प्रतिनिधी न्हय, सगळ्यांचो प्रतिनिधी, अशे समजून वावुरचे हीं 'सांप्रदायीक एकचारा'चे कार्यावळींतलीं कांय आंगां आशिल्लीं. जाल्यार, अस्पृश्यांच्या वाड्यार वचून तांकां बरप-अक्षरा वांगडा निवळ कशे रावचे ते शिकोवचे, तांकां वांगडा घेवन एके पंगतीक बसून जेवचे, तांचो स्वाभिमान जागोवचो, मनीस ह्या नात्यान तुमी आमचे भाव म्हूण तांकां पटोवचे- हीं अस्पृश्यता-निवारणाचे कार्यावळींचीं कांय आंगां आशिल्लीं.

ह्या दोन कार्यावळीं वांगडा तांणी आनीक एक कार्यावळ हातांत घेतिल्ली-खादीच्या प्रचाराची.

अ-सहकाराचे चळवळींत खादीक पयलींच मानाची सुवात तांणी जोडून दिल्ली. उपरांत जे कोण कौसिलांनी वचपाक भायर सरले तांकांय, आमी सदां खादीच घालतले- फकत खादीच घालतले, असो सोपूत घेवंक लायिल्लो, उपरांतूच वचूंक दिल्ले. काँग्रेसचो वांगडी जातलो जाल्यार पयलीं फकत चार आपण्यांची वर्स-पटी दिल्यार पुरो जाताली. आतां चार आपण्यां बदला चरख्यार आपणाल्या हातान काडिल्ले अमकेच वार सूत दिवंक जाय, असो तांणी नेम केल्लो. खादी म्हळ्यार काँग्रेस आनी काँग्रेस म्हळ्यार खादी, हे भाशेन दोगांकूय तांणी इतली एकरूपताय हाडून दिल्ली की खादीचे व्रत घेवंक नाशिल्ल्याक काँग्रेसींतले खंयचेच वेचणुकेत उबे रावंक मेळनाशिल्ले.

खादीक इतले म्हत्व ते कित्याक दिताले? देशांत जे लाखांनी बेकार आनी अर्दबेकार लोक आसात तांकां ती काम दिता म्हूण. तांचे अर्दकुटे जोडींत थोडीभोव भर घालता म्हूण. ती श्रेष्ठिशत स्वदेशीची प्रतीक जाल्ली म्हूण. धरुंया, एका रुपयाची खादी आमी घेतली जाल्यार त्या रुपयांतलो पयशान पयसो नीट कापूस रोयतल्या, सूत काडटल्या आनी लुगट विणटल्या श्रमजीवी मनशाकडेन पावतालो म्हूण. असल्यो कांय गजाली ते सांगताले. ते भायर, आनीक दोन गजाली आशिल्ल्यो-

इंग्रज येवचे पयलीं हांगा घरांघरांनी चरखो चलतालो. गांवांगांवांनी माग चलतालो. आपणाल्या लंकेशायरांत तयार जातल्या लुगटाक हांगा बाजार-पेठ मेळची म्हूण इंग्रजांनी हे उद्योग मोडून उडयल्ले. लंकेशायरांतले सुमार साठ कोटी रुपयांचे लुगट हाडून ते हांगा विकताले. इंग्रजांचे हांगासल्ले राजवटिचो हो बुन्यादिचो फातर आशिल्लो. देशान खादी वापराचो नित्शय केलो- आमी फकत खादी वापरतले अशे सगळ्यांनी थारायले, जाल्यार साठूय कोटी रुपये देशांतले देशांत उरतले; इतलेच न्हय, तर ते गरिबांच्या खोंपिनी पावतले आनी इंग्रजी राजवटिची बुन्याद हालतली, होय एक विचार खादी फाटल्यान आशिल्लो.

हाच्याकूय म्हत्वाचे म्हळ्यार-

आयज जशे इंग्लंड हिन्दुस्तानाचे शोषण करता तशे फाल्यांचे हिन्दुस्तान इंग्लंडा भाशेन आपणाले उदयेगीकरण करून एक तर आफ्रिका आशिया खंडांतल्या गरीब देशांचे शोषण करतले वा खासा आपणाल्याच गांवांचे शोषण करतले ही तांकां भिरांत आशिल्ली. हिन्दुस्तान दुसऱ्या गरीब देशांचे शोषण करचे ना, हिन्दुस्तानांतलीं शारां हिन्दुस्तानी गांवांचे शोषण करचीं नात, मनीस मनशाचे शोषण करूंक पावचो ना हे तरेची एक नवी सर्वोदयी अर्थ-वेवस्ता ते उबी करूंक सोदताले. उत्पादनाचीं साधनां उत्पादकाच्याच हातांत उरतलीं आनी उत्पादन विकेंद्रीकरणाच्या तत्वाक धरून जातले, हे तरेचे एके नवे अर्थ-वेवस्तेचीं सपनां ते 'हिन्द-स्वराज्य' बरयल्ले त्या दिसा पसून पळेत आयिल्ले. हीं सपनां तांकां वेव्हारांत बसोवन दाखोवपाचीं आशिल्लीं.

चरखो तांगेले हे नवे अर्थ-वेवस्थेचो सूर्य आशिल्लो. ह्या सुर्या भोंवतणी ते हेर गांवगिरे उद्येग उबे करूंक सोदताले.

ते खातीर कार्यकर्त्यांची एक फौज उबी करूंक जाय आशिल्ली. वर्स भर भोंवन तांणी गांवांगांवांनी हे तरेची एक फौज उबी केली. उपरांत जेन्ना जेन्ना तांकां सत्याग्रह करचो पडला तेन्ना तेन्ना तांकां हेच फौजेचो सगळ्यांत चड आदार मेळ्ळा. बंदखणींत वचपाक हेच लोक सगळ्यांत चड मुखार आयल्यात. सत्याग्रह अहिंसेचेच शिमेत चलतलो म्हणपाची ह्याच लोकांनी सगळ्यांत चड जतनाय घेतल्या.

सरकाराक गांधींच्या ह्या वावराचे म्हत्व सुरवातेक समजूंक नाशिल्ले. गांधी 'सोंपले' असोच सो किते ताणे समज करून घेतिल्लो. पुणून उपरांत ते ह्या वावराकडेन दुबावान पळोवपाक लागले. निमाणे, आपणाले सत्येक सगळ्यांत चड भंय ह्याच वावराचो आसा, ह्या निर्णयार पावले. तेन्ना सावन ते चरख्यार सूत काडटल्या, हातमागार लुगट विणटल्या, अस्पृश्यां वांगडा जेवंक बसतल्या आनी मुसलमान किरिस्तांवां वांगडा बसून प्रार्थना करतल्या गांधींच्या कार्यकर्त्यांचेर नदर दवरून बसले. मात खंयूय फुट्ट जाल्यार पुरो, सगळ्यांत पयलीं ते ह्याच लोकांचेर हात घालताले.

सद्दां उठून एका गांवांतल्यान दुसऱ्या गांवांत वचप, सद्दां दोन तीन कडेन उलोवप, मेळूंक येतल्यांक ह्या वावराचे म्हत्व समजावन सांगप- एक खेपे सांगून समजलेना जाल्यार धा खेपो समजावन सांगप, सद्दां शेकड्यांनी चिटयांक जापो बरोवप, 'नवजीवन' आनी 'यंग इंडिया' खातीर नित्य नेमान लेख बरोवन धाडप- ह्या कश्टांक लागून गांधींची बलायकी मात्शी इबाडली. आतां एके कडेन खंय तरी बसून वावर करूंक जाय, ह्या निर्णयार ते पावले तेन्ना तांकां आश्रमाचो उगडास जालो. आश्रम सुरू करीत पसून ते ताचे कडेन चडशे लक्ष दिवंक पावूंक नाशिल्ले. आश्रमांत बरे बरे लोक आशिल्ले. ते आश्रम गांधींक सोबत

तेच तरेन चलयताले. तरी आसतना आपणे वर्सभर तरी आश्रमांत रावन काम करूंक जाय अशे तांकां खोलायेन दिसपाक लागले.

आश्रम ही तांगेली एक प्रयोगशाळा आशिल्ली.

१९२५ वर्साचे अखेरेक कानपुराक काँग्रेसिचे वर्सुकी अधिवेशन भरपाचे आशिल्ले. गांधींचो काँग्रेसिच्या अध्यक्षपदाचो काळ तेन्ना सोंपतालो. नव्या अध्यक्षाच्या हातांत सुतां दिवपाचीं आशिल्लीं. लोकांनी सरोजिनी नायडूंची अध्यक्ष म्हूण वेंचणूक केली. गांधी खुशालभरीत जाले. हिन्दुस्तानांत पयलेच फावट एक बायल-मनीस देशांतल्या सगळ्यांत वयल्या पदार पाविल्ली. 'ही युगान्तरकारी घडणूक' ह्या उतरांनी गांधींनी सरोजिनींचे अध्यक्षीय वेंचणूकेक येवकार दिलो. तांच्या हातांत काँग्रेस दिवन ते नीट आश्रमांत आयले.

वर्सभर तरी खंयच्याच वादांत पडप ना असो तांणी बेत केल्लो. पुणून....

वाद तांच्या नशिबांतूच बरयल्लो आशिल्लो ताका ते किते करतले आशिल्ले? राजकी नासूं, पुणून दुसऱ्याच एका वादान तांचे कांय म्हयने खाले. जाले अशे-

अहमदाबाद शारांत धनी नाशिल्लीं सुणीं सुमारा भायर वाडिल्लीं. रस्त्यांनी तीं भोंवतालीं आनी मदीं कोणा कोणाक चाबतालीं. एका उद्येगपतीन उबगून तांतल्या पत्रास साठ सुण्यांक मारूंक लायलीं. कांय दिसांनी ह्या उद्येगपतीक आपणाले करणेचो पच्छात्ताप जालो. ताणे गांधींक येवन ही खबर सांगली. गांधींनी म्हळे, 'तुमच्यांनी आनीक किते करूं येताले?'

जाले, ही खबर शारांतल्या कांय दयाधर्मी लोकांच्या कानार पावली. ते आश्रमांत आयले. 'आमी आयकलां ते खरे? तुमी खऱ्यांनीच अशे म्हळ्ळे?' तांणी गांधींक विचारले.

'हय, म्हळ्ळे खरे.'

'शी.शी.शी. तुमी अशे कशे म्हणचे? महावीरान अहिसेची व्याख्या केल्या ती तुमकां खबर ना? खासा आपणे हिंसा करप ही हिंसाच. दुसऱ्यां कडल्यान करून घेवप हिंवूय हिंसा. दुसऱ्यांनी केल्ले हिंसेक मान्यताय दिवप हिंवूय हिंसा...'

'हांव जाणों' गांधींनी जाप दिली. 'पुणून सुण्यांक धनी आसूंक जाय. धनी नाशिल्ल्या सुण्यांक जेवंक खावंक घालप समा न्हय. शारांत धनी नाशिल्लीं इतलीं सुणीं रस्त्यार भोंवचीं, हे आमकां सोबना. आमच्यांतल्या जण एकल्यान एक एक सुणें पोसचे आनी पौशिल्ल्या सुण्याकूच जेवंक खावंक घालचे. खंयच्याच जिवाक आमी मारूंक जायना ह्याच मत्ताचो हांव. वाग, शींव, सोरोप, विंचू, सगळ्या जिवांक आमकां आसा तसोच जियेवपाचो हक आसा.... हांच्या सांगातांत रावपाची कला आमकां केन्नाय तरी केळोवची पडटली....' इतले सांगून तांणी एक चिमटो घेतलो. 'पुणून आयज तरी आमकां दुसऱ्या धर्माच्या लोकां सांगातांत

लेगीत जियेवंक येना... उण्यांत उणे इतले तरी आमकां येवंक जाय आशिल्ले.'

परंपरेन चलत आयिल्ली जैनांची अहिंसा आनी गांधींची अहिंसा ह्या एका प्रस्नाचेर त्या वर्सा हजारांनी चिटयो आयल्यो. 'नवजीवन' आनी 'यंग इंडिया' दोनूय नेमाव्यांच्या कितल्या-श्या आंकांनी ह्या प्रस्नाची बारीक बारीक चर्चा चल्ली.

इतल्यांत सोंपले ना-

आश्रमांतल्या एका पाडकाक एक पिडा जाल्ली. ताका सगळे तरेच्या दोतोरांक हाडून दाखयले. कोणाच्याच वखदान ताका गूण पडलो ना. ते वळवळटाले. हे वळवळे सोंसूं नज आशिल्ले, पळोवं नज आशिल्ले. एक दीस सकाळचे प्रार्थने उपरांत गांधींनी आश्रमांतल्या आपणाल्या सांगात्यांक म्हळे, 'सगळे उपाय करून पळेले. पाडूक बरे जायना. बरे जावपाची आस्तूय ना. अशेच वळवळत कांय दीस काडटले आनी मागीर मरतले. कित्याक म्हूण आमी ताका अशे वळवळूंक दिवचे? इंजेसांव दिवन ताचे जिवीत सोंपोवंक जाय अशे म्हाका दिसपाक लागलां.'

आश्रमी सांगात्यांची गोभक्ती किरकोळांतली नाशिल्ली. पुणून तांकांय गांधी म्हणटात ते खरे दिसले. ते म्हणपाक लागले, 'ताका अशे वळवळत दवरपा बदला मरण-दान दिल्ले बरे. आमकां लागूं पातक. बावडे वळवळ्यांतल्यान तरी सुट्टले.'

रोखडोच गोरवांचो एक दोतोर आयलो. ताणे इंजेसांव दिवन पाडकाचे जिवीत सोंपयले.

हिन्दुस्तान भर बोवाळ जालो.

पुणून एक गजाल स्पस्ट जाल्ली: गांधींची अहिंसा परंपरेन चलत आयिल्ली अहिंसा न्हय म्हणपाचे सगळ्यांक कळिल्ले.

३३. पर्थून राजकर्णांत

राजकी मळार कोणाचेच कसलेच काम चलनाशिल्लें. व्हडलें कितें करूंक पावतले असो समज करून जे कौंसिलांनी गेल्ले तेच कौंसिलाच्या कामाक आतां उबगल्ले. सरकाराक नाका-पुरो करूंक येता जालें तरूय व्हडलेंशें कितेंच पदरांत पडना ह्या निर्णयार पाविल्ले. तांतूंत, अवचीत दासबाबू भायर पडले. हाका लागून स्वराज्य पार्टीची एक धिगी कोंसळ्ळी. उपरांत उरिल्ल्यां मजगतीं धोशी सुरू जाल्यो. मोतीलाल नेहरूं कडेन मतभेद जाल्ल्यान लाला लाजपत राय कौंसिलांतल्यान सोडचीट दिवन भायर आयले. उपरांत एक दीस मोतीलालांचोय कौंसिलावयलो भावार्त उडून गेलो.

गांधींचे सांगणेन काँग्रेसीन सगळ्यांक कौंसिलां सोडून आतां भायर येयात म्हूण सांगले. तेन्ना सगळे भायर आयले. फकत महाराष्ट्रांतले कांय टिळक-पंथी फुडारी भितर रावले. हिन्दुंच्या हिता खातीर भितर रावप गरजेचे अशे तांकां दिसताले. काँग्रेसी बदला ते आतां हिन्दू महासभा घट करपाच्या वावराक लागले. तांणी 'शुद्ध'ची चळवळ हातांत घेतली. बाटून जे मुसलमान वा किरिस्तांव जाल्ले तांकां 'शुद्ध' करून ते हिन्दू समाजांत घेवपाक लागले आनी 'हेच खरे राजकर्ण' अशे वयल्यान सांगपाक लागले. तांचे देखीन वा म्हणुंया, भंयान मुसलमानांनी मुस्लिम लीग घट करपाचो वावर सुरू केलो. खिलाफत कोन्फरन्सान रोखडोच मुस्लिम लीग घट करपाचो निर्णय घेतलो तेन्ना फकत दोग मुसलमान कोन्फरन्स सोडून काँग्रेसींत आयले. एक, डॉ. अन्सारी. दुसरे, मौलाना अबुल कलाम आझाद.

हिन्दू आनी मुसलमान दोगूय आतां संघटीतपणान काँग्रेसीची राष्ट्रवादी शक्त दुबळी करपाच्या वावराक लागिल्ले.

इंग्रजांचे राजकर्ण जैतवंत जावंक लागिल्ले.

गुवाहाटीक काँग्रेसचे अधिवेशन भरपाचे आशिल्ले. अधिवेशनाक हाजीर रावपाखातीर आश्रमांतल्यान गांधी भायर सरिल्ले. वाटेर तांकां स्वामी श्रद्धानन्दांची हत्या जाल्ल्याची खबर मेळ्ळी. तांकां आकांताचो धसको बसलो. हिन्दू मुसलमानांचे सांप्रदायीक राजकर्ण ह्या थरार पावत अशे तांकां दिसूंक नाशिल्ले. खिलाफत चळवळी वेळार मुसलमान जांकां माथ्यार घेवन नाचताले आनी जांकां जामा मशिदेत व्हरून भाशणां दिवंक लायताले तेच स्वामी श्रद्धानन्द आयज एका धर्मकोल्ली मुसलमानाचे गुळयेक बळी पडिल्ले.

सांप्रदायीक राजकर्णांत पयली आहुती पडिल्ली- पवित्रांतली पवित्र.

गांधींक आतां राजकर्णा पसून पयस कशे रावंक येतले आशिल्ले?

३४. सायमन कमिशन

वयलेवयर पळेतल्याक १९२६ तले हिन्दुस्तान न्हिदिल्लेवरी दिसताले. खरेपणानशीं ते न्हिदूंक नाशिल्ले. विसंव घेताले. गांधी येतसावन न्हिदप ताच्या नशिबांत उरूंक नाशिल्ले. ओगी बसून रावपूय शक्य नाशिल्ले. गांधी आपुणूय ओगी रावी नाशिल्ले, दुसऱ्यांकूय रावंक दिनाशिल्ले. १९१९-२२ चे चळवळींत हिन्दुस्तानान पुरो जायसर काम केल्लें. ताका थोडो विसंव जाय आशिल्लो. तो ताणे घेतिल्लो.

१९२८ त ते पर्थून एक फावट उर्बेन उठिल्लेवरी दिसपाक लागले. कितेय तरी करून दाखोवपाक जाय म्हूण आंवडेतालें.

शेतकामती आनी कामदारां भायर तरणाट्यांची एक नवी पिळगी जागी जावन आतां वयर सरिल्ली. हे नवे पिळगेतल्या दोगां कडेन देश मोटे उमेदीन आनी लक्तुबायेन पळोवपाक लागिल्लो: एक जवाहरलाल नेहरू, दुसरो, सुभाषचंद्र बोस.

गुवाहाटी काँग्रेस जातकूच गांधी पर्थून एक फावट देशांत सगळे कडेन भोंवपाक भायर सरले. हाचे पयलीं सगळे कडेन भोंवन तांणी देशांत रचनात्मक कार्यकर्त्यांचे एक जाळ विणून काडिल्ले. ते कितले घट उरलां, खंय उणे पडलां, हे तांकां आतां पडटाळून पळोवपाचे आशिल्ले. आसाम, बंगाल, उडिसा, मध्यप्रदेश, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र बी वाटारांनी भोंवत भोंवत ते कर्णाटकांतल्या मंगळूराक पाविल्ले, थंय अवचीत तांकां वायसरॉय लॉर्ड इरवीन हांचे एक पत्र मेळ्ळे. लॉर्ड इरवीनांक हिन्दुस्तानांत येवन सुमार देड वर्स जाल्ले. ह्या देडा वर्सांत गांधीय तांकां मेळूंक नाशिल्ले. तांणीय गांधीक मेळपाक आपोवंक नाशिल्ले. दोगूय एकामेकां पसून पयस राविल्ले. हे खेपे वायसरॉयांनी तांकां मेळूंक आपयल्ले. गांधी मंगळूरच्यान नीट दिल्लीक गेले.

इंग्लंडच्या सरकारान जॉन सायमनांच्या अध्यक्षपणा खाला एक कमिशन नेमिल्ले. हे कमिशन हिन्दुस्तानांत येवन राजकी परिस्थितिवचो अभ्यास करून हांगा कसले राजकी बदल घडोवन हाडूंक जाय हाच्यो इंग्लंडच्या सरकाराक सुचोवण्यो करपाचे आशिल्ले.

गांधी वायसरॉयांक मेळ्ळे तेन्ना वायसरॉयांनी तांच्या हातांत एक चिटारो दिलो. ह्या चिटार्यांत फकत कमिशनाची नेमणूक जाल्ल्याची खबर आशिल्ली. गांधींनी चिटारो वाचलो आनी वायसरॉयांच्या तोंडाकडेन पळेले. वायसरॉय ओगी आशिल्ले. गांधींनी विचारले, 'इतलेच हे सांगपा खातीर म्हाका हांगा आपयल्लो?'

'हय'

'हे तुमच्यांनी सादे पोस्ट कार्ड बरोवन कळोवं येतालें... ते खातीर १२५० मैल पयसल्यान म्हाका हांगा आपोवपाची गरज नाशिल्ली.' अशे म्हणून गांधी उठले आनी आशिल्ले तशे नीट मंगळूराक गेले.

कमिशनां नेमून हिन्दुस्तानांतलो राजकी प्रस्न सोडोवपाचे दीस केन्ना सोंपिल्ले म्हणपाची वायसरॉयांकूय खबर नाशिल्ली आनी भारत-मंत्री लॉर्ड बर्कनहेड हांकांय नाशिल्ली. तातूंत, बर्कनहेड साप पोरण्या सांप्राज्यवादी विचाराचे आशिल्ले. भारत-मंत्री जावचे पयलीं एक खेपे तांणी ब्रिटनचे संसदेत एक उलोवप केल्ले. तातूंत म्हणिल्ले, 'हांव तुमकां विचारतां, मुखा वयल्या धा, वीस, शंबर वर्सांनी हिन्दुस्तानांतले लोक आमच्या आदाराबगर आपणाले राज्य चलोवंक पावतले म्हणपाचे तुमच्यांनी येवजूंक तरी जाता व्हय?' बर्कनहेड हिन्दुस्तानी लोकांक रानवटी

आनी अन्नाडी मानताले. तेच आतां इंग्लंडच्या सरकारान हिन्दुस्ताना संबंदान कसली नीत आपणावची हे थारायताले. तांणीच हे कमिशन नेमिल्ले. ह्या कमिशनांत एकलौय हिन्दुस्तानी नाशिल्लो. सगळे इंग्रज आशिल्ले.

ह्या सायमन कमिशनाचे नेमणुकेन देशांत सगळे कडेन तिडकिचे एक ल्हार उसळ्ळे.

तातूंत, मिस कॅथरिन मेयो नांवाचे एके लेखिकेन तेल ओतले. तिणे 'मदर इंडिया' नांवाचे एक पुस्तक बरोवन त्याच अदमासाक उजवाडा हाडले. तातूंत हिन्दुस्तानी लोकांच्या चालिं-रितिचे वर्णन करून हे लोक सामके अन्नाडी आनी साप्प रानवटी म्हणपाचे दाखोवन दिल्ले. हे पुस्तक पळोवन लोक खुबले. कितल्या-श्या देशभक्तांनी तिका जापो दिवन पुस्तकां बरयलीं. गांधांनी ह्या पुस्तकाची फकत, 'आमचीं गटारां उसपुपाक आयिल्ले एके इन्स्पेक्टरीण बाइचो रिपोर्ट' म्हूण बोळवण केल्ली.

मद्रासाक भरिल्ल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनान सायमन कमिशनाचेर पूर्ण बहिष्कार घालचो - कोणेच ह्या कमिशनाक मेळूंक वचचे न्हय - असो थाराव घेतलो. इतलेच न्हय तर जंय जंय कमिशन वता थंय थंय लोकांनी संप हरताळ करचे आनी काळे बावटे दाखोवन मोर्चे काडचे, अशे लोकांकडेन मागले. परिणामः सायमन कमिशन जंय जंय गेले थंय थंय संप जाले, हरताळ जाले. काळे बावटे दाखोवन मोर्चे भायर सरले. 'सायमन गो बॅक' (सायमना, वच घरा) हो गजर करून लोकांनी पुराय देश गाजयलो.

गांधींचो बहिष्कार जाल्यार खरोच बहिष्कार आशिल्लो. तांणी कमिशनाचे नांव लेगीत खंयच घेतले ना.

पंजाबांत लाला लाजपतरायांच्या दळवयपणाखाला एक व्हडलो मोर्चो भायर सरिल्लो. पोलिसांनी तो आडायलो आनी तोंडक्यांनी पांगयलो. लालाजींचेर कांय तोणके पडले. तातूंत, कांय दिसांनी ते भायर पडले. लालाजी सारकेल्या मानेस्तांचो लेगीत सरकार भौमान राखिना, हे पळोवन लोक अदीक खवळ्ळे.

लखनौ शारांत जवाहरलालांच्या दळवयपणाखाला एक आकांताचो व्हड मोर्चो भायर सरलो. तो पळोवन सरकार लोकां परस अदीक खवळ्ळे. ते मेळत ताका तोणक्यांनी बडोवपाक लागले. जवाहरलालांकूय तोणक्यांचो प्रसाद मेळ्ळो. सगळ्यांत चड मार मोर्च्यांतले जवाहरलालांचे सांगाती गोविंद वल्लभ पंत हांकां पडलो. तांगेले मानेचे हाडूच मोडले.

पोलिसांक सुमार उरलो ना. ते घरांनी भितर सरून तिडकीन लोकांक पेटपाक लागले.

३५. बारडोली सत्याग्रह

सायमन कमिश्नाच्या बहिष्काराची ही चळवळ नेटान चलिल्ली आसतना गुजरात प्रान्तांत एक आगळेच तरेचो सत्याग्रह सुरू जालो. अ-सहकाराची चळवळ चलताली तेन्ना देशा मुखार सत्याग्रहाची एक बरी देख दवरपा खातीर गांधींनी बारडोली तालुको वेचून काडिल्लो. चौरीचौरांतल्या हत्याकांडाक लागून हो सत्याग्रह तेन्ना जावंक पावूंक नाशिल्लो. तांणीं फाटीं घेतिल्लो. तेच बारडोलींत आतां सत्याग्रहाचे नमन पडिल्ले.

सरकार थंयच्या शेतकामत्यां कडल्यान जो कर घेताले तातूंत ताणे वाड केल्ली. शंबरांत बावीस रुपये वाडयल्ले. शेतकामत्यांनी पयलीं मुंबयच्या कौसिलांत हे वाडी आड आवाज उठोवन पळेलो. कांयच जाले ना, कोणेच कितेंच कानामनार घेतलेना, तेन्ना ते गांधीं सर्रीं गेले. गांधींनी हो प्रस्न वल्लभभाई पटेलांच्या हातांत दिलो.

बारडोलींतल्या शेतकामत्यांचे मुखेलपण गांधींचे सांगणेन वल्लभभाईंनी हातांत घेतलां म्हणपाचे कळना फुडे सरकार उसळ्ळे. 'करातूच तुमी सत्याग्रह. आमी तो चिड्डून उडयनात जाल्यार पळेयात' ह्या उतरांनी सरकारान वल्लभभाईंक आहवान दिले. 'पळोवंया तुमी कशे चिड्डून उडयतात ते' अशे म्हणून वल्लभभाईंनी हे आहवान घेतले. बारडोलीच्या शेतकामत्यांचो एकवट करून वल्लभभाईंनी तांकां धिटायेची दीक्षा दिवपाक सुरवात केली, 'सरकार तापतले. तुमचेर उसळटले. सरकाराक तापूंक दियात. तुमी तापूं नाकात. एक गजाल लक्षांत दवरात : तापिल्ले लोखण जाय तशे बागोवपा खातीर उपकारा पडपी तुतयो थंड आसचो पडटा. तोच तापलो जाल्यार मोव पडटा. लोखण बागोवंक पावना' हे तरेची लोकांक समजावणी दिवन वल्लभभाईंनी तांकां अहिंसेचे शिस्तींत बांदून घेतले आनी 'आमी मान कातरूंक दिवं, पुणून नाक कातरूंक दिवचे नात' हे तरेची तेजस्विताय तांच्यांत निर्माण करून सत्याग्रह चलयलो.

अठ्ठ्यांयशीं हजार शेतकामत्यांचो हो सत्याग्रह मोडपाक सरकारान आपणाली सगळी युक्ती-शक्ती पणाक लायली. कांय जाणांक फुसलायले, कांय जाणांक भेश्टायले. तरूय कोणूच मोव पडना हे पळोवन शेतांतलीं पिकां पावणेर काडलीं. लोकांचीं घरां-दारां, गायो-बैल, आयदनां, जमनी, सगळे जप्त केले. शेकड्यांनी लोकांक धरून बंदखणींत घाले. पुणून कोणूच पावणी घेवपाक आयलो ना. कोणूच गायो-बैल घेवपाक मुखार सरलो ना. कोणूच भियेलो ना.

१९२८ तले फेब्रुवारींत सुरू जाल्लो हो सत्याग्रह त्या वर्साच्या ऑगस्ट

मेरेन चल्लो. आनी तो सगळ्या आंगांनी जैतवंत जालो.

गांधी ह्या सत्याग्रहांत पडूंक नाशिल्ले. तांणी तो वल्लभभाईच्या हातांत दिल्ली. पुणून एक दीस वल्लभभाईक धरून भितर घालपाचे बेत सरकार करता म्हणपाचे तांच्या कानार आयलें तेन्ना 'आतां बारडोलीक वचचेच पडले' अशें म्हणून ते थंय वचपाक भायर सरले. सरकार रोखडेच - चार दिसां भितर - फाटीं सरले. बंदखणींत घाल्ल्यांक सगळ्यांक ताणे सोडून दिले. जप्त केल्ली संपत जाची ताका परती केली.

आनी ताणे एक चवकशी-समिती नेमली.

बारडोली सत्याग्रहाचे जैत पळोवन गांधींनी म्हळें, 'अहिंसेचे शिस्तींत रावन सत्याग्रह चलत जाल्यार ताका जैत मेळटाच मेळटा, हे बारडोलीन दाखोवन दिलां आनी जे बारडोलींत घडूं येता ते देशांत खंयूय घडून येवं येता, हेवूय आतां स्पस्ट जालां.'

बारडोली सत्याग्रहा उपरांतूच वल्लभभाई पटेल 'सरदार' पटेल जाले. लोकांनी तांकां ही पदवी दिल्ली.

दर्याक भरती येतकूच ल्हारार ल्हारां उसळचीं तशीं बारडोलीचो सत्याग्रह आनी सायमन कमिश्नाचो बहिष्कार ह्या दोनूय चळवळींच्या जैताक लागून देशांत उमेदिचीं ल्हारार ल्हारां उसळपाक लागलीं. असल्या ह्या वातावरणांत भारत-मंत्री लॉर्ड बर्कनहेड हांणी देशांतल्या फुडाऱ्यांक एक आह्वान दिले, 'तुमी जे देशाक नवे संविधान जाय म्हणटात, ते कशे तरेचे आसचे, हाची तुमीच एक आंखणी करून आमकां कित्याक दिनात?' काँग्रेसीन हे आह्वान घेतले. डॉ. अन्सारी काँग्रेसीचे अध्यक्ष आशिल्ले. तांणी काँग्रेस आनी काँग्रेसी भायल्या सगळ्या पक्षांक एकठांय केले. मोतीलाल नेहरूंच्या अध्यक्षपणा खाला एक समिती नेमली आनी तिचे कडेन एक नवे संविधान तयार करून दिवपाचे काम दिले. हे समितीन कांय म्हयन्यां भितर संविधानाची एक आंखणी तयार करून बर्कनहेडाच्या आह्वानाक जाप दिली.

'नेहरू रिपोर्ट' ह्या नांवान ही आंखणी उजवाडा आयली. 'सगळ्यांचे हावेस धादोस-भरीत करपी हो रिपोर्ट' ह्या उतरांनी गांधींनी ताका येवकार दिलो आनी म्हळें, 'आतां सगळ्यांनी इल्लोसो धौर धरचो. एकामेकांक समजून घेवपाचो यत्न करचो आनी थोडिशी दिवपा-घेवपाची तयारी दवरची... स्वराज्य आतां पयस ना... स्वराज्य कशें मेळूं येता हे बारडोलीन दाखोवन दिलां.'

३६. पूर्ण स्वराज्याचे दिकेन

पुणून काँग्रेसीतले नव्या विचारांचे तरणाटे फुडारी - जवाहरलाल आनी सुभाष - दोगूय 'नेहरू रिपोर्ट' तल्या 'औपनिवेशिक स्वराज्य' - डोमिनियन स्टेटसा'चे खूब पेल्यान गेल्ले. ते इंग्रजां कडेन कसलोच संबंद नाशिल्ले 'पूर्ण स्वराज्य' मागपाक लागिल्ले. काँग्रेसीतल्या जहाल-मवाळ, कडक-मोव सगळे तरेच्या विचारांच्या लोकांक एकठांय दवरचे म्हूण काँग्रेसीन 'नेहरू रिपोर्ट' मानून घेतिल्लो. नेहरू रिपोर्टांत 'औपनिवेशिक स्वराज्य' हे आमचे 'निमाणें ध्येय' अशें म्हणूंक नाशिल्ले. 'रोखडेच घेवपाचे पावल' म्हणिल्ले. तरी आसतना, जवाहरलाल आनी सुभाष 'पूर्ण स्वराज्या'चो भितर उल्लेख येवंकूच जाय, म्हूण हट घेवन बसले. जवाहरलाल हटी जाल्यार, मोतीलाल देड हटी. 'नेहरू रिपोर्ट' काँग्रेसीन आसा तसोच मान्य करूंक जाय, असो हट घेवन ते बसले. १९२८ तल्या डिसेबरांत कलकत्याक काँग्रेसिचे वर्सुकी अधिवेशन भरपाचे आशिल्ले. मोतीलाल अध्यक्ष म्हूण वेचून आयिल्ले. ह्या अधिवेशनांत 'पोरण्या' आनी 'नव्या' नेतृत्वा मजगतचे मतभेद वयर सरतले आनी काँग्रेसीत फूट पडटली, अशे सगळ्यांक दिशिल्ले. जवाहरलाल आनी सुभाष, दोगांयनी 'पूर्ण स्वराज्या'चो प्रचार करूंक मेळचो म्हूण 'इन्डिपेन्डेस ऑफ इंडिया लीग' नांवाची काँग्रेसीत भितर एक आघाडीय उकती केल्ली. पुणून गांधी मदीं पडले. आनी तांणी 'नेहरू रिपोर्ट'क तेको दिवपी थारावांत एक सुचोवणी केली: '३१ डिसेंबर १९२९ मेरेन सरकारान हिन्दुस्तानाक 'औपनिवेशिक स्वराज्य' दिले ना, जाल्यार काँग्रेस 'पूर्ण स्वराज्या'ची मागणी करपाक आपणाक मेकळी मानतली आनी ते जोडपाक जाय आशिल्लीं पावलांय उखलतली.' आनी पोरण्या तशे नव्या, दोनूय नेतृत्वां मजगतचे मतभेद पुसून उडयले. पुणून तेच बरोबर तांणी नव्या नेतृत्वाचे कानूय पिळ्ळे. 'पूर्ण स्वराज्याचो जप केलो म्हूण पूर्ण स्वराज्य मेळपाचे ना.... पूर्ण स्वराज्य जोडपाक जाय आशिल्ले बळगे एकठांय करपाक वावरात आतां.'

काँग्रेस मागता ते सरकार दिवपाचे नाशिल्ले आनी मागिल्ले घेवपाक काँग्रेसीन आपणाक उतरांनी बांदून घेतिल्ले. चळवळिचे वारे आतां देशांत घोळपाक लागले. आनी चळवळिचे वारे जेन्ना घोळपाक लागताले तेन्ना आपणाक नवे, तरणाटे, उग्र म्हणोवन घेवपी नेतृत्व लेगीत गांधींच्याच तोंडाकडेन पळेत रावताले. चळवळ सुरू करपाची तांक फकत तांच्यांतूच आशिल्ली.

फुडले चळवळी खातीर देशाक 'तयार करपाक' गांधींनी आतां देशभर

एक भोंवडी काडली.

हे खेपे तांणी दोन वावर हातांत घेतले: १- घरांघरांनी वचून विदेशी लुगटां एकठांय करून तीं लासून उडोवप आनी २- घरांघरांनी वचून 'स्वराज्याची वर्दी' खादी विकप.

विदेशी लुगटां विकपी पसऱ्यां मुखार 'पिकेटिंग' करपाक ते बायलांकूय वचत थंय मुखार काडपाक लागले आनी तांकांय धिटायेची दीक्षा दिवपाक लागले.

सिंध प्रान्ता सावन तांणी भोंवडी सुरू केल्ली. भोंवत भोंवत आनी लोकांचीं काळजां पेटयत पेटयत ते कलकत्याक पाविल्ले. थंयच्या चीफ प्रेसिडेन्सी मेजिस्ट्रेटान ते पावचे पयलींच एक हुकूम काडलो आनी भर रस्त्यार विदेशी लुगटां हुलपावपाचेर बंदी हाडली. गांधी लुगटां एकठांय करून श्रद्धानंद पार्कांत गेले आनी 'पार्क म्हळ्यार रस्तो न्हय' अशे म्हणून तांणी थंय होळी पेटयली. तांकां मेजिस्ट्रेटाच्या कोर्टांत हाजीर रावपाचो हुकूम मेळ्ळो. गांधींचो ब्रह्मदेशाक वचपाचो कार्यक्रम पयलींच थरिल्लो. ब्रह्मदेशांतसून परतो येतकूच कोर्टांत हाजीर रावतां अशे सांगून तांणी तारीख बदलून घेतली. तीन सप्तकां उपरांत ते परतले आनी कोर्टांत हाजीर रावले तेन्ना तांचेर खटलो चल्लो. तातूंत तांकां ख्यास्त म्हूण फकत एका रुपयाचो दंड जालो. लोकांक हांसूक आयले. मेजिस्ट्रेटान खासा आपणालेच हांशे करून घेतिल्ले. पुणून--

ज्या दिसा खटल्याचो निकाल जावपाचो आशिल्लो त्या दिसा पुराय देशांत वचत थंय विदेशी लुगटांच्यो होळयो पेटल्यो.

इल्ले इल्ले करून वारे तापत वचूंक लागले. १९२९ च्या एप्रील म्हयन्यांत सरदार भगतसिंग आनी बटुकेश्वर दत्त ह्या दोगां क्रान्तिकारी तरणाट्यांनी केन्द्रीय एसेंब्लीत दोन बॉम्ब फोडले. तांकां कोणाचो जीव घेवपाचो नाशिल्लो. पुणून हिन्दुस्तानी लोकांच्या काळजाची गाज तांकां सरकाराच्या भेड्ड्या कानांमैरेन पावोवपाची आशिल्ली. रोखडींच ह्या दोगांय तरणाट्यांचीं नांवां देशांत ल्हान व्हडांचे जिबेर तोखणायेंन घोळपाक लागलीं. बॉम्ब पिस्तोलाच्या मार्गाचो जे विरोध करताले, ते लेगीत तांची तोखणाय करपाक लागले. दोगांकूय सरकारान धरून भितर घाल्ले आनी भितर तांकां खुबू त्रास दिल्ले. पिडापीड भोगयल्ली. हे पिडापिडेआड यतीन दास नांवाच्या आनीक एका तरणाट्यान अन्न-सत्याग्रह केलो आनी तातूंत ताचो प्राण गेलो.

तांकां तेको दिवपाक पुराय देश संपार गेलो. मुंबय, कलकता, जमशेदपूर हांगासल्ल्या हजारांनी कामदारांनी संप केले. हे संप पळोवन सरकार भियेले. आतां केन्ना किते जायत, सांगूं नज, कामदार लेगीत उठल्यात, ह्या भंयान ताणे आनीक एक उपाय येवजिलो. विद्रोहान उठिल्ल्या ह्या लोकांचो आवाज चिड्डून

उडोवपाक 'पब्लिक सेफिट बील' नांवाचे एक विधेयक एसेब्लॉत हाडले आनी विरोध जाल्लो आसतना वायसरॉयान आपणाल्या खाशेल्या अधिकारांचो वापर करून ताका कायद्याचे रूपूय दिवन उडयले. ह्या कायद्याच्या आदारान ताणें कांय कम्युनिस्टांक आनी तांकां तेंको दितल्या हेर कांय कामदार-फुडाऱ्यांक धरून भितर घाले. 'सरकार उमथून उडोवपाचो कूट हांणी रचिल्लो' हे तरेचो आरोप घालून तांचेर खटले भरले. 'मेरठ काँस्पिरेसी केस' ह्या नांवान हे खटले खूब गाजले.

गांधींनी म्हळे, 'सरकार भियेलां. देखून ते आपणाले खुनशीं रूप आतां दाखोवपाक लागलां... मुखार ते किते करपाचे आसा, हे आतां स्पस्ट जालां... हे अराजक सोंपोवपाचो एकूच उपाय आमचेकडेन आसा. तो म्हळ्यार, हजारांनी, लाखांनी लोकांनी बंदखणी भरप....'

असल्या ह्या उचांबळीत वातावरणांत १९२९ तल्या डिसेबर म्हयन्यांत लाहोर शारांत काँग्रेसिचे वर्सुकी अधिवेशन भरले. अध्यक्षपदा खातीर लोकांनी दोन नांवां सुचयल्लीं. एक गांधींचे. दुसरे, सरदार वल्लभभाई पटेलांचे. गांधी फाटीं सरले. ते नव्या नेतृत्वाक संद दिवंक सोदताले. देश नवे रगत आनी नवे नेतृत्व सोदता म्हणपाचे तांणी आपणाले भोंवडेंत पळेल्ले. नवे नेतृत्व तांगेल्याच आंगा-खांदार खेळून ल्हानाचे व्हड जाल्ले. अध्यक्षपदाचेर सरदार पटेलांचो अधिकार आशिल्लो. तांणी बारडोलीचो सत्याग्रह चलोवन हो अधिकार जोडिल्लो. पुणून जवाहरलाल अध्यक्षपदाचेर नदर लावन बशिल्ले आनी आपणा फाटल्यान काँग्रेसिच्या अध्यक्षपदाचे गादयेर आपणाल्या अपुर्बायेच्या पुतान बसचे, अशें मोतीलालांच्याय मनांत आशिल्ले. सरदार पटेलांक ह्या दोनूय गजालिंची जाणवीक जाल्ली. जवाहरलालांक हे खेपे संद मेळ्ळना जाल्यार बापूय आनी पूत दोगांयचो उत्साह भंगतलो. दोगूय निशेंतले, अशे येवजून सरदारांनी आपणाले नांव फाटीं घेतले. परिणाम: लखनौच्या अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदाचो भौमान चाळीस वर्सांचे पिरायेच्या जवाहरलालांक मेळ्ळो.

जवाहरलाल आनी गांधी दोगांय मजगतीं एके पिळगेचे अंतर आशिल्ले. दोगांयच्या विचारांत तर ताच्याकूय व्हड अंतर आशिल्ले. जवाहरलाल आर्विल्ले येवरोपी संस्कृतायेचे भक्त. जाल्यार, गांधी हे संस्कृतायेचे व्हडांतले व्हड आलोचक. तरी आसतना जवाहरलालांच्या आंगांत आशिल्ले कांय गूण गांधींनी पळेल्ले. जवाहरलाल धीट, साहसी, प्रामाणीक, सत्यान चलपी. 'द नेशन इज सेफ इन हीज हॅण्ड्स'- 'ताच्या हातांत देश सुरक्षीत आसा' अशे म्हणून अध्यक्षपदाची माळ तांणी जवाहरलालांच्या गळ्यांत घालूंक लायली.

एकतीस डिसेंबर १९२९ ह्या दिसा काँग्रेसीन लाहोराक, रावी न्हंयेचे तडीर, नव्या भारताचे नवे, तरणाटे फुडारी जवाहरलाल नेहरू हांच्या तोंडांतल्यान 'पूर्ण स्वराज्या' ची घोषणा केली. आनी पूर्ण स्वराज्या खातीर चळवळ सुरू करपाचे सगळे अधिकार तिणे आपणाले महा-समितीक दिले.

सरकारचे नदरेन काँग्रेस आतां सामकीच कायद्या-भायली - कायद्या भायल्या उपायांनी कायद्या भायलीं ध्येयां जोडपी संस्था जाल्ली.

गांधींची भासूय आतां इल्ली इल्ली बदलूंक लागिल्ली. 'अन्यायी सरकार बदलपाचो वा ते हुमटावन ना करपाचो लोकांक अधिकार आसा' अशें कितें कितें ते उलोवपाक लागिल्ले. सारकी जतनाय घेतलिना जाल्यार चळवळ खंयचे खंय पावूं येता, हे ते बेस बरे जाणा आशिल्ले. चौरीचौराक जे घडिल्ले ते ते विसरूंक नाशिल्ले. चळवळीक अहिंसेचे शिमे भितर बांदून दवरपाक तांणी सगळे तरेचे उपाय घेतिल्ले. पुणून तांणी पयलींच स्पस्ट केल्लें- 'हे खेपे सुरू केल्ली चळवळ फाटीं घेवपाचो प्रस्नूच उपरासचो ना. जे मेरेन एक लेगीत सत्याग्रही जितो वा बंदखणी भायर आसतलो ते मेरेन चळवळ चलत रावतली... १९२०तली चळवळ तयारे खातीर चलिल्ली. हे खेपेची प्रस्नाचो सोक्षमोक्ष लावपा खातीर चलतली.'

चळवळीचे पयले पावल म्हूण तांणी देशा मुखार एक कार्यक्रम दवरलो. तांणी २६ जानेवारी १९३० हो दीस वेचून काडलो आनी म्हळें, हो दीस पूर्ण-स्वराज्य दीस म्हूण सगळे कडेन सगळ्यांनी मनोवचो. आनी 'इंग्रजांची राजवट सोंसून घेवप हो मनीस आनी देव दोगांय आड गुन्यांव जाता; जे मेरेन हिन्दुस्तान पुराय स्वतंत्र जायना ते मेरेन आमी कोण सस्थ बसपाचे नात' असो सोपूत घेवचो.

ते प्रमाण देशभरच्या गांवां-गांवांनी आनी शारां शारांनी लोकांनी काँग्रेसिचो तिरंगो फडफडायलो आनी ताका गवाय दवरून सगळ्यांनी पूर्ण स्वराज्य मेळसर सस्थ बसचे नात असो सोपूत घेतलो. पुराय देशाक त्या दिसा जसो कितें भार आयिल्लो.

खरेपणानशीं, त्याच दिसा देश स्वतंत्र जाला. ताच्या हातापायांक बांदिल्ल्यो कांय सरपळ्यो जरूय उरल्यो, तरूय ताचो आत्मो सगळे बांदपास सोडून त्या दिसा मेकळो जाला.

३७. मिठाचो सत्याग्रह

अखरो देस उचांबळीत जाल्लो. गांधी आतां कसलें पावल उखलतात तें पळोवपाक तांचे कडेन नदर लावन बशिल्लो. गांधी लेखार लेख बरयताले. खबरे-पत्रांक ते मुलाखती दिताले. तश्यो, सत्याग्रह्यांखातीर नेमावळीय तयार करताले. लोकांक ते एकाच वांगडा तेजस्वितायेचीय देख दिवंक सोदताले, अहिंसेचीय दिवंक सोदताले. हे खेपेच्या सत्याग्रहांत खंयचेच कडेन इल्ली लेगीत हिंसा जावची ना, हाची जतनाय घेताले.

साध्या परस साधनांचेर तांणी चड नदर दवरलेली.

मार्च लाग सर ते तयारी करीत रावले.

अवचीत एक दीस तांणी जाहीर केले, 'हे खेपे हांव मिठाचो कायदो मोडटलों.'

मिठाचो कायदो? सगळ्यांक अजापाचो धसको बसलो. म्हातारपणांत हो मनीस तोतेंवेक बी ना मू, असोय कांय जाणांक दुबाव आयलो. (गांधींक साठ वर्सा जाल्लीं) वायसरॉयांक तर हांसो लेगीत आयलो.

सरकार इंग्लंडांतल्यान लुगट हाडून हांगा विकताले तशें थंयचे मिठूय हाडून विकताले. ह्या विलायती मिठाच्या खपाक बादा येवची न्हय, म्हूण सरकारान देशी मिठाचेर कर बसयल्लो. हो कर तसो व्हडलोसो नाशिल्लो. पुणून तो चडसो गरिबांक बादतालो.

म्हत्वाचे म्हळ्यार, सरकारी मान्यताये बगर कोणाक हांगा मीठ काडूंक मेळनाशिल्ले.

गांधी हीच बंदी मोडपाक भायर सरले.

सगळे गोंदळांत पडले. तांगेले लागिंचे सांगाती लेगीत घुटमळ्यांत पडले. 'मिठाचो प्रस्न घेवन पुराय देश कसो जागोवंक येतलो', सगळे एकामेकांक दुबावान विचारपाक लागले. पुणून गांधींची प्रतिभा गांधींची आशिल्ली. मिठाचोच प्रस्न घेवन आपूण पुराय देशांत क्षात्र-तेज जागोवंक पावतलों म्हणपाचो तांकां पूर्ण आत्मविस्वास आशिल्लो.

साबरमती सावन ३८५ किलो मिटरांचे वाटेर दांडी नांवाचो एक गांव आसा. थंयचे दर्या वेळेर आपूण सत्याग्रही सांगात्यांचो एक जमो घेवन वतलो आनी हो बंदी- कायदो मोडटलों अशें तांणी जाहीर केले. पुणून वांगडाच, आपूण थंय पावऽसर कोणेच कितेच करचे न्हय, आपणे मीठ तयार करून कायदो मोडले उपरांतूच बाकिच्यांनी कायदो मोडून मीठ करचे आनी ते बाजारांत व्हरून विकचे, म्हणपाचेय तांणी सगळ्यांक सांगून दवरले. आश्रमांतल्यान भायर सरपाक तांणी बारा मार्च (१९३०) हो दीस थारायलो.

अखळ्या संवसाराची नदर आतां साबरमती आश्रमाचेर येवन थिरावली. संवसारभरचे पत्रकार थंय एकठांय जाले.

बारा मार्चाक फांतोडेर देवाचें नांव घेवन आनी वांगडा आश्रमांतल्या वेचीक निर्मळ आनी चारित्र्यवान एकूण-अंयशीं सांगात्यांक घेवन ते भायर सरले. भायर सरतनाच 'स्वराज्य घेतले बगर हांव आश्रमांत परतो पांय दवरपाचो ना' असो सोपूत घेवन भायर सरले.

दांडी मेरेन चलतच वचचे अशें थारायल्ले.

चोवीस दीस लागपाचे आशिल्ले.

भायर सरचे पयलीं - मार्चाचे २ तारकेक - तांणी वायसरॉयांक एक चीट बरोवन धाडिल्ली. रेजिनाल्ड रैनाल्डस नांवाचो एकलो इंग्रज तरणाटो आश्रमांत येवन राविल्लो. ताच्या हातांत दिवन धाडून दिल्ली. चीट कसली, ते एके तरेचे

आरोप-पत्र आशिल्ले. इंग्रजी राजवटींतल्या कितल्या-श्या राजकी, आर्थीक अन्यायांची ती एक व्हडली वळेरी आशिल्ली. पुणून सत्याग्रहाचे कसलेय पावल उखलचे पयलीं आपणाक तुमचे कडेन ह्या संबंदान उलोवपाचे आसा, अशेय तांतूंत तांणी म्हळ्ळे. ते खातीर वायसरॉयंकडेन तांणी वेळ मागिल्लो.

असल्या 'अल्टिमेटमा' सारक्या पत्राक वायसरॉय जाप किते दितले आशिल्ले?

तांगेल्या सचिवान फकत चीट पाविल्ल्याची पोंच दिली आनी 'तुमी घेवंक सोदतात त्या पावलान देशांतली सवस्तेकाय भंगतली हाची वायसरॉयंक खूब खंत भोगता' इतलेच कळयले.

'हांवे मागिल्लो उंडो, म्हजे होंटयेत मात पडलो गुंडो' अशी प्रतिक्रिया उक्तावन गांधी भायर सरिल्ले.

जागरूक देश तांच्या पावलांचेर नदर लावन रावलो आनी गांधी पावला कणकणी क्रान्तिच्यो किटी उसळायत चलत रावले.

तांणी सददां फांतोडेर उठचे. तोंड धुवन, प्रार्थना करून चलपाक लागचे. दनपरां पावता थंय जेवचे. थोडो वेळ विसंव घेवचो. थंय वर भर चरखो चलोवचो, आयिल्ल्या चिटयांक जापो बरोवच्यो, लेख बरोवचे, मेळूंक आयिल्ल्यांक मुलाखती दिवच्यो आनी पडट्या वोतांत परतून चलपाक लागचे. सांजवेळा ज्या गांवांत पावतात थंय रावचे. प्रार्थना करची, जेवचे आनी थंयच न्हिदचे.

साबरमती आश्रमूच जसो किते साबरमतीच्यान उठून आतां गांवां-गांवांनी चलपाक लागला- स्थावर आश्रम जंगम जाला- अशेशे किते पळेतल्यांक दिसपाक लागले.

सांजचे प्रार्थने उपरांत तांणी एक ल्हानशें प्रवचन करचे. केन्ना सांगचे, 'आमच्या देशाक इंग्रज आपणाली एक बाजारपेठ लेखतात. इंग्लंडांतल्यान सुमार साठ कोटी रुपये मोलाचे लुगट हाडून ते हांगा विकतात.... सगळे खादी घालूंक लागतात. म्हणटकूच, इंग्रजांचे आशेचे पास सुट्टले.' केन्ना म्हणचे, 'इंग्रजांनी सोऱ्याचेर कर बसयला. ह्या कराच्या उत्पन्नांतल्यान ते आपणाले हांगासल्ले सैन्य पोसतात..... तुमी सोरो पियेवचे नात म्हूण सोपूत घेयात. म्हणटकूच, तांगेलो सैन्यिकी विळखो सदळ जातलो.'

देशाक त्यागाची, बलिदानाची, तेजस्वितायेची, धिटायेची दीक्षा दीत ते चलत रावले.

सरकारान सुरवातेक तांचीं फकांडां मारिल्लीं. पुणून जेन्ना ते दांडी लागसार पावले तेन्ना सरकार भियेले. गोदळ्ळे. किते करचे, किते न्हय, ह्या घुटमळ्यांत पडले. चल्लां ते फकत पळेत रावले.

चोवीस दीस पांयांनी चलत पांच एप्रीलाक गांधी दांडीक पावले तेन्ना तांचे भोंवतणी आश्रमांतले फकत एकूण अंयशीं सांगाती उरूंक नाशिल्ले. हजारांनी लोक जमिल्ले. दुसऱ्या दिसा सकाळीं प्रार्थना करून ते वेळेर गेले, न्हाले, आनी

वेळेवयले इल्ले मीठ चिमटेत घेवन मूठ वयर करून तांणी देशाक सांगले, 'मिठाचो कायदो हांवे मोडलो. आतां अख्ख्या राष्ट्रान तो मोडचो.' आनी तेच बरोबर लोकांक तांणी एक शिटकावणीय दिली: 'एक गजाल विसरूं नाकात, तुमचे मुठींतल्या चिमटीभर मिठांत राष्ट्राची सगळी प्रतिष्ठा एकठावल्या. मूठ मोडल्यार मोडूं. पुणून मुठींतले मीठ सरकाराच्या हातांत पडूंक दिवं नाकात.'

देशभरच्या लोकांची काळजां फुरफुरून आयलीं. तांणी मिठाचो कायदो मोडलो.

मिठाचे आनी स्वराज्याचे नाते किते, हे समजूक नाशिल्ल्यान जांणी गांधींचीं फकांडां मारिल्लीं ते आतां तांच्या तोंडाकडेन पळेत उरले. सुभाषबाबू सारकेल्या तांगेल्या टिकाकारांनी लेगीत तांचे मुखार मान बागयली.

अख्खो देश विद्रोहान उसळ्ळो तेन्ना सरकारूय तितल्याच नेटान उसळ्ळे. विद्रोह चिड्डून उडयतलेच म्हूण ते पेटले. जंय जंय लोक मीठ तयार करताले थंय थंय पोलीस वचपाक लागले. लोकांक तोंडक्यांनी बडोवन रक्तबंबाळ करपाक लागले. आनी तांकां धरून व्हरपाक लागले. लोक तांगेल्यो आगळिको मोन्यांनी सोसताले. पुणून मुठींतले मीठ मात कशेच भाशेन पोलिसांच्या हातांत पडूंक दिनाशिल्ले. वल्लभभाई, जवाहरलाल, राजाजी सारकेल्या कितल्या-श्या फुडाऱ्यांक सरकारान पयलींच धरून भितर घाल्ले. कोणाक स म्हयन्यांची, कोणाक णव म्हयन्यांची, तर कोणाक दोन वर्सांची, हे भाशेन, सगळ्यांक ख्यास्ती फर्मायल्ल्यो.

बिहारांत राजेन्द्रबाबूंच्या नेतृत्वा खाला एक व्हडलो मोर्चो भायर सरलो. हजारांनी लोक ह्या मोर्चांत आशिल्ले. सगळे मीठ तयार करपाक भायर सरिल्ले. येदो व्हडलो हो मोर्चो पळोवन सरकार तिडकीन कुड्डे जाले. पोलिसांक मुखार काडून ताणे हो मोर्चो वाटेर आडायलो. राजेन्द्रबाबू अहिसेचे व्याकरण कोळून पियेल्ले. तांणी मोर्चांतल्या लोकांक सांगले, 'आमी पोलिसांचे कडे मोडले जाल्यार सरकाराक हिंसा करपाची संद दितले. आमी पोलिसांचे कडे मोडप ना. जे मेरेन पोलीस आमकां मुखार वचूंक दिनात, ते मेरेन आमी रस्त्यारूच बसून राव्यां.' लोक सगळे मोन्यांनी रस्त्यार बसले. एका सारकीं चाळीस वरां बसून रावले. सरकाराचो धीर सुटलो. ताणे घोडेस्वारांची एक पल्टण हाडली आनी मोर्चाचेर सोडली. चाळीस वरां बसून राविल्ले राजेन्द्रबाबूंचे सत्याग्रही रस्त्यारूच आडवे पडले. घोडे धडक धडक, धडक धडक करून धांवून आयले. पुणून आडवे पडिल्ल्या सत्याग्रही लोकां म्हन्यांत पावनाफुडे थांबले. 'ना. आमी ह्या लोकांक माड्डून मुखार वचचे नात' अशेशे किते भासोवन ते थंयच उबे रावले. घोड्यांचे फाटीर बशिल्ले इंग्रज पोलीस चवताळ्ळे. दांत-वोंठ चाबून ते घोड्यांचेर चाबकार चाबकां मारपाक लागले. फाटीर चाबकां पडनाफुडे मुखार वचपा बदला घोडे फाट करून उरफाटे दिकेन धांवपाक लागले.

सरकारी घोड्यांनीय सरकाराआड सत्याग्रह केल्लो.

एका म्हयन्या भितर सरकारान एक लाख लोकांक धरून बंदखणीत घाले. सुमार वीस लाख लोकांक धरून सोडले. ताच्याकूय दुपेटीन लोकांक तोणक्यांनी बडयले आनी रगत-बंबाळ केले. इतलेय करून गांधीक धरपाचे काळीज सरकाराक जाले ना. चार मे मेरेन गांधी दांडी लागसारच्या कराडी गांवांत बसून चळवळीक वाट दाखयत राविल्ले. चार आनी पांच मे चे मध्यान रातीर सुरतेचो डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट आयलो आनी न्हिदेतले तांकां उठोवन रातयांच येरवड्याचे बंदखणींत घेवन गेलो.

दिसा उजवाडे तांकां धरून व्हरपाक सरकाराक धीर जावंक नाशिल्लो.

धरून व्हरचे पयलीं गांधींनी वायसरॉयांक एक चीट बरोवन दवरलेली. तातूंत धारासणाच्या मिठाच्या आगाराचेर आपूण सत्याग्रह्यांचो एक जमो घेवन वतलो आनी थंयचे मीठ लुट्टलो अशे कळयल्ले. गांधी बंदखणींत पाविल्ल्यान हे काम आश्रमांतले तांगेले उतार पिरायेचे एक सांगाती इमाम सायब आनी सरोजिनी नायडू ह्या दोगांनी आपणाल्या आंगार घेतले. सुमार अडेज हजार सत्याग्रही दोगांय वांगडा धारासणाक गेले. सरकारान ते पयलींच आगरा भोंवतणी भायले वटेन एक खोल चर मारून दवरलेली आनी भितरले वटेन कांटयाळे तारेची वंय बांदून घेतिल्ली. ते भायर चारशे पोलिसांक ताची राखण करपाक थंय हाडून दवरलेले. सत्याग्रही आगरा म्हऱ्यांत पावले आनी थोड्या अंतरार उबे रावले. थंयच्यान पंचवीस जाणांचो एक जमो पयलीं मुखार सरलो.

‘फाटीं सरात’ पोलिसांनी ताका हुकूम केलो.

जमो मुखार चलत रावलो.

भुकेल्ल्या वागान सावदाचेर उडी घेवची तशी पोलिसांनी किवाट्यान सत्याग्रह्यांचेर उडी घेतली. आनी लोखणाचे तोंक आशिल्ल्या तोणक्यांनी ते सत्याग्रह्यांक बडोवपाक लागले. पंचविसूय जाण रगत-बंबाळ जावन भूंय - भरवण जाले तेन्ना पंचविसांचो दुसरो एक जमो मुखार सरलो. उपरांत तिसरो, चवथो, करीत करीत अडेजूय हजार सत्याग्रही जम्यां-जम्यांनी मुखार वचत रावले आनी पोलीस तांकां तोणक्यांनी एकासारके हाणीत रावले.

वेब मिलर नांवाचो एक पत्रकार सत्याग्रह पळोवपाखातीर मुजरत इंग्लंडाकसून आयिल्लो. धारासणांतलो हो देखवाव पळोवन ताच्या आंगार कांटो फुलून आयलो. ताणे बरोवन धाडले, आयजवेरच्या इतिहासांत कोणेच खंयचेच कडेन हे तरेची बहादुरी पळोवंक ना जातली... पोलीस येदी व्हडली आगळीक करताले. पुणून एकलोय सत्याग्रही तांचेर हात उबारी नाशिल्लो. ते कित्याक, तकलेर तोणको बसचो न्हय म्हूण लेगीत एकलोय हात वयर करून तकलेक संरक्षण दिनाशिल्लो. गांधीचे अहिंसेक लागून इंग्लंड दुबळे पडिल्ले आनी हिन्दुस्तान अजेय - जिखूंक येवचे ना अशे - जाल्ले.

खरेपणानशीं गांधींक हेच दाखोवन दिवपाचे आशिल्ले- एके वटेन तांकां इंग्लंडाक पटोवन दिवपाचे आशिल्ले कीं तुमकां हे मुखार ह्या देशांत आर्मांचो वा तोणक्यांचो आधार घेतले बगर राज्य करूंक येवपाचे ना आनी दुसरे वटेन हिन्दुस्तानांतल्या लोकांक समजावन दिवपाचे आशिल्ले कीं मरणाचो भंय सोडून ऊंच माथ्यान तुमी नीट उबे रावशात जाल्यार बळिश्टांतले बळिश्ट साम्राज्य एक खीण लेगीत तिगून उरपाचे ना.

मिठाच्या सत्याग्रहाची व्हडांतली व्हड सिद्धी हीच आशिल्ली.

गांधींक धरून व्हेले उपरांत देश अदीक उसळ्ळो.

पेशावराक बादशाह खान आपणाल्या 'खुदाई खिदमतगारांक' घेवन मीठ करपाक भायर सरिल्ले. तांगेलो मोर्चे तांगेल्या आश्रमांतल्यान भायर सरून मात्सो मुखार मात गेल्लो, इतल्यांत पोलीस कमिशनर जीप घेवन आयलो. बादशाह खानांक धरून बंदखणींत धाडून दिले आनी आपणाली जीप मोर्चाचेर सोडून ताणे मशीनगन सुरू केले. सुमार सत्तर लोक थंयचे थंय मेले आनी शंबरां वयर हात-पांय मोडून पडले. इतलो 'पराक्रम' करून उपरांतचे, गोळीबार करून मोर्चे पांगोवपाचे काम ताणे गढवाली पल्टणीकडेन दिले आनी आपूण उठून गेलो. बादशाह खानांचे 'खुदाई खिदमतगार' हड्डे मुखार काडून हे पल्टणिच्यो गुळयो झेलीत रावले. निमाणे, गुळयो घालपी गढवाली पल्टण खर्शेली. लजेन फाटीं सरली.

(वयल्यांचो हुकूम मोडिल्ल्या ह्या सैनिकांक फौजी न्यायालयान, उपरांत धा-धा पंदरा-पंदरा वर्सांची बंदखण फर्मायल्या.)

हिन्दुस्तानांत खंयचेच कडेन लोकांनी हिंसा करूंक नाशिल्ली. चौरी चौरा कोणूच विसरूंक नाशिल्लो.

३८. गांधी इरवीन करार

वायसरयांक केले किते आनी जाले किते, अशे जाले. काँग्रेसीक चिड्डिली म्हूण ती चिड्डुपाची ना आनी गांधींक कडेक काडून इंग्रजांक हिन्दुस्तानांत राज्य करूंक येवपाचे ना, म्हणपाचे तांकांच सगळ्यांत पयलीं कळ्ळे. तोंडाक तोंड लायनासतना बरे भाशेन प्रस्न सोडोवं येता काय किते, हाचो उपाय ते सोदताले. जिस्त ह्या वेळार ज्यॉर्ज स्लोकीम्ब नांवाचो एक इंग्रज पत्रकार तांकां मेळपाक आयलो. लण्डनांतल्या 'डेली हेराल्डा'चो प्रतिनिधी म्हूण तो आयिल्लो. ताका गांधींक बंदखणींत वचून मेळपाचे आशिल्ले. वायसरयांनी ताका गांधींक

मेळपाची मेकळीक तर करून दिलीच. ते भायर, सन्मथान कितेय घडोवन हाडूं येता काय कितें, हेय पळे म्हूण सांगले.

स्लोकोम्ब गांधीक मेळूंक आयलो. उपरांत, तेज बहादूर सप्रू आनी मुकुंदराव जयकर हांकां वायसरॉयांनी गांधीं सर्रीं धाडून दिले. गांधींनी सन्मथाच्यो वाटो बंद केन्ना करूंक नाशिल्ल्यो. तांगेल्या सत्याग्रहांत प्रतिकारा इतलेच सन्मथाक म्हत्व आशिल्ले. पुणून ते काँग्रेस-कार्यकारिणिच्या वांगड्यांकडेन उलयले बगर वायसरॉयांक कसलेच उतर दिवंक तयार नाशिल्ले. कार्यकारिणीचे तीग वांगडी-वल्लभभाई, सरोजिनी आनी जयरामदास दौलतराम- येरवड्याचे बंदखणींतूच गांधीं म्हय्यांत आशिल्ले. मोतीलाल, जवाहरलाल आनी सैयद महमूद उत्तर भारतांतले नैनी बंदखणींत आशिल्ले. तिगांकूय स्पेशल ट्रेनीन पुण्यांत हाडले. सवूय जाण एकठांय बसून उलय उलय उलयले. खंयच्या आधाराचेर सरकाराकडेन जुळोवन घेवं येत, हे एकल्याकूय सारके समजनाशिल्ले. कित्याक, सरकार आनी काँग्रेस, दोगां मजगतचे अंतर आतां आकांताचे वाडिल्ले. तरी आसतना, वायसरॉय उलोवणीं करूंक सोदतात जाल्यार ना म्हणप ना, अशे सवूय जाणांनी थारायले.

नवेम्बरांत लण्डनांत पयली गोलमेज परिशद भरिल्ली. तातूंत देशी संस्थानांच्या सोळा राजा-म्हाराजांनी आनी तेरा इंग्रज अधिकार्यां भायर ब्रिटिशांच्या शेकातळा आशिल्ल्या हिन्दुस्तानाच्या सत्तावन जातीय, धार्मिक प्रतिनिधिंनी वांटो घेतिल्लो. फकत काँग्रेस भायर उरिल्ली. परिशद कसलोच निर्णय घेवंक पावली ना, तेन्ना निमाण्या दिसा प्रधान-मंत्री रेसे मॅकडोनल्डानी 'निर्णय घेवपाचे काम आमी आतां फुडले बसकेत करूंया' अशे म्हळे आनी 'फुडले बसकेत काँग्रेस वांटो घेतली' म्हणपाची आपणाली आस्त उकतावन दाखयली. 'बंदखणींत दवरलेल्या गांधींक आनी काँग्रेसिच्या हेर फुडाऱ्यांक आतां सोड' म्हणपाचे प्रधान-मंत्र्यांनी आपणाक सुचयलां असो वायसरॉयांनी हाचो अर्थ केलो आनी २५ जानेवारी १९३१ ह्या दिसा गांधींसयत काँग्रेस कार्यकारिणिच्या बाकिच्या सगळ्या वांगड्यांक कसलीच अट घाली नासतना बंदखणींतल्यान तांणी मेकळे केले.

बंदखणींतल्यान सुटून येना फुडे गांधींनी वायसरॉयांक चीट बरयली आनी मेळपा खातीर वेळ मागून घेतलो. सतरा फेब्रुवारीक गांधी मेळपाक गेले. दनपरां अडेजांक उलोवणीं सुरू जाल्लीं तीं सांजच्या सवाय स मेरेन चल्लीं. दुसऱ्या दिसा पर्थून गेले. तीन वरां उलोवणीं जालीं. तिसऱ्या दिसा अर्द वर जालीं. उलोवणीं चलतालीं तेन्ना वायसरॉय तारेन इंग्लंडाक बारीक बारीक सगळे कळयताले आनी लण्डनांतल्या आपणाल्या म्हालगड्यां कडल्यान बुद्द घेताले. जाल्यार हांगा गांधीय दिल्लींत एकठांय जाल्ल्या काँग्रेस कार्यकारिणिच्या आपणाल्या सांगात्यांक बारीक बारीक सगळे सांगताले आनी तांचे कडेन भासाभास करून निर्णय घेताले. उलोवणीं भंगचीं न्हय म्हूण सप्रू, जयकर आनी शास्त्री हांचे सारकेले मध्यस्थूय

दोनूय पंगडां मजगतीं पोटतिडकेन वावुरले. वायसरॉय आनी गांधी हांच्यो आठ बसका जाल्यो आनी अखेरेक पांच मार्चाक दोगांय मजगतीं एक 'कबलात' जाली - जिंका 'गांधी इरवीन पॅक्ट' ह्या नांवान इतिहासकार वळखतात. हे कबलातींत फकत दोन गजाली निश्चीत जाल्ल्यो:

१. काँग्रेसीन चळवळ फाटीं घेवची. आनी

२. सरकारान सगळे अध्यादेश फाटीं घेवन बंदखणींत घाल्ल्या सगळ्यांक सोडून दिवचे.

जाचे खातीर चळवळ सुरू केल्ली त्या पूर्ण स्वराज्याचो उल्लेख तर तातूंत जावंक नाशिल्लोच, औपनिवेशिक स्वराज्याचोय नाशिल्लो.

गांधी वायसरॉयांच्या जाळांत घुस्पले असोच जायत्या जाणांचो समज जालो. जवाहरलालांक तर गांधींनी वायसरॉयांच्या पांयार घालून घेतले अशे दिसले.

पुणून गांधी खूब पयसले पळोवपी फुडारी आशिल्ले. तांकां कबलातींत भितर कितें आयलां आनी कितें येवपाचे उरलां, हाचे म्हत्व नाशिल्ले. ते वेगळेच नदरेन हे कबलातीकडेन पळेताले. तांचे नदरेन ही कबलात राजा आनी प्रजा (राज्यकर्ते आनी लोक) हांचे मजगतीं जाता तसली नाशिल्ली. दोन राजां वा दोन राष्ट्रांमजगतीं बरोबरच्या पांवड्यार जाता ते तरेची आशिल्ली. कबलात (पॅक्ट) ह्या उतराचेर तांचो भर आशिल्लो. 'पॅक्ट' केन्ना राज्यकर्ते आनी लोक हांचे मजगतीं जायना; दोन वेगळ्या राष्ट्रां मजगतींच जाता. हे कबलातींत वायसरॉय लॉर्ड इरवीन हे इंग्लंडचे प्रतिनिधी आशिल्ले. जाल्यार, गांधी हिन्दुस्तानाचे प्रतिनिधी आशिल्ले. इंग्लंड आनी हिन्दुस्तान हीं दोन वेगळीं राष्ट्रां म्हणपाचे पयलेच फावट दोगां मजगतच्या राजकी वेव्हारांत आतां स्पस्ट जाल्ले आनी गांधींचे नदरेन हेच म्हत्वाचे आशिल्ले.

सगळ्यांत चड हे विन्स्टन चर्चीलांसारकेल्या मुत्सद्याचे नदरेत भरिल्ले आनी हे सोंसू नज जावन ते दांत ओंठ चाबून इंग्लंडच्या सरकाराचेर उसळलेले.

गांधी-इरवीन कबलात जाल्या त्या वेळार मोतीलाल नेहरू नाशिल्ले. ते संवसार सोडून गेल्ले. खूब दिसां सावन तांची बलायकी इबाडिल्ली. बलायकेक लागून ते मिठाचो कायदो मोडपाचे चळवळींत वांटो घेवंक पावूंक नाशिल्ले. तांकां हाची खंत भोगताली. देखून घरच्या घराच तांणी मीठ तयार करून कायदो मोडिल्लो. सरकारान तांकां ह्या गुन्यांवां खातीर धरून बंदखणींत घाल्ले. बंदखणींत तांगेली बलायकी आनिकूय इबाडली. सरकार त्रासांत पडूंक सोदी नाशिल्ले. देखून इकरा सप्टेंबराक तांकां मेकळे केल्ले. मरणा आदीं तांणी गांधींक म्हळ्ळे, 'महात्माजी, हांव आतां चल्लो. स्वराज्य पळोवपाचे भाग्य म्हाका मेळपाचे ना. पुणून हांव पळेतां, तुमी स्वराज्याचे झूज जिखल्यात. स्वराज्य आतां चड पयस ना.'

३९. गोलमेज परिशद

गांधी-इरवीन कबलाती वयली शाय अजून सुकूक नाशिल्ली, ताचे पयलींच 'तुमी कबलातीक धरून चलनात' म्हणपाचे आरोप दोनूय वसल्यान जावपाक लागले.

आनी गांधी पर्थून एक फावट उलोवणीं करपा खातीर वायसरॉयांसरीं पावले.

लॉर्ड इरवीनांचो कार्यकाळ सोंपिल्लो. तांचे सुवातेर लॉर्ड विलिंग्डन वायसरॉय जावन आयिल्ले. हाचे पयलीं ते मुम्बय आनी मद्रास, दोनीकडेन गव्हर्नर जावन गेल्ले. गांधींच्या 'उपद्रवांक कशी किते जाप दिवंक जाय, हे विशीं तांचेकडेन तांगेले अशे खाशेले विचार आशिल्ले. वायसरॉय-पदार येनाफुडे सगळ्यांत पयलीं तांणी गांधी-इरवीन कबलात काडून कोयराचे पाटलेत उडयली आनी खंयच कसलीच कबलात जावंक नाशिल्लेवरी ते चलपाक लागले.

हांगासल्ले इंग्रज नोकरशायेक जाय आशिल्ले तेच तांणी केल्ले. गांधी-इरवीन कबलात हे नोकरशायेक उस्तऱ्यां गेल्ली.

असल्या ह्या वातावरणांत विलिंग्डन आनी गांधी हांचीं शिमल्याक उलोवणीं सुरू जालीं.

लंडनाक दुसरी गोलमेज परिशद भरपाची आशिल्ली. हे परिशदेत काँग्रेसीक आसपावन घेवंक जाय, अशे इंग्लंडच्या सरकाराक दिसतालें. आनी तिका आसपावन घेवपाचें हे काम सरकारान वायसरॉयांकडेन सोंपयल्लें.

खूब विचार करून, उलोवणीं करून गांधी, अखैरेक, लंडनाक वचपाक तयार जाले. लंडनाक वचपी बोट मुम्बयच्यान सुटपाक फकत दोन दीस उरिल्ले. प्रवासाची तयारी करपाक गांधींकडेन इल्लोय वेळ नाशिल्लो. बोट चुकची न्हय म्हूण वायसरॉयांनी तांकां स्पेशल ट्रेनीन मुम्बय धाडून दिले. इतलेच न्हय, तर ही स्पेशल ट्रेन मुम्बय वेळार पावची म्हूण वाटे वयल्यो हेर सगळ्यो ट्रेनी आडावनूय धरपाक लायल्यो.

बोट सुटपाक अर्द वर आसा म्हणपाक गांधी बोटीर चडले.

एकुणतीस ऑगस्टाक मुम्बयच्यान ते भायर सरले आनी पंद्रशे उपरांत बारा सप्टेंबराक लंडनाक पावले.

सरकार तांकां लंडनांतल्या एका व्हड हॉटेलांत दवरूंक सोदताले. कांय हिन्दुस्तानी उद्येगपती तांकां आपणागेर व्हरूंक सोदताले. पुणून गांधींनी लंडनांतल्या गरीब लोकां वांगडा रावचें अशे थारायल्ले. देखून, इस्ट एण्डच्या किंग्सले हॉलांत ते म्यूरियल लिस्टर हांचे पावणे म्हूण रावले.

म्यूरियल लिस्टर गांधींक वळखताली. कांय दीस साबरमतीच्या आश्रमांत रावनूय गेल्ली.

सरकार गांधींक 'एक ऊंच पांवड्याचे मनीस' म्हूण भौमान दितालें खरें. पुणून तांकां 'संपूर्ण हिन्दुस्तानाचे प्रतिनिधी' म्हूण मानूंक तयार नाशिल्लें. संपूर्ण हिन्दुस्तानाचे प्रतिनिधी म्हूण सरकारान आनीक कितल्या-श्या लोकांक वेचून काडिल्ले; तांच्यांत कांय राजा-म्हाराजा आशिल्ले. तशे, कांय नवाब-शाहजादाय आशिल्ले. जमीनदार आशिल्ले. तशे, उद्येगपतीय आशिल्ले. ते भायर, हिन्दुंचे, मुसलमानांचे, किरिस्तांवांचे, अँग्लो-इन्डियनांचे, पारशांचे, शिखांचे, दलितांचे, बायलांचे हे तरेचेय प्रतिनिधी आशिल्ले. बुध्दबळांतल्या घुलांवरी जाय ताका जाय तेन्ना जाय तसो हालोवंक मेळचो म्हूण सरकारान तांकां वेचून काडिल्ले.

हिन्दुस्ताना खातीर एका नव्या संविधानाचो खड्डो तयार करपाक ही गोलमेज परिशद सरकारान आपयल्ली. पुणून संविधानाच्या खड्ड्याचेर परिशदेत जेन्ना वाद-विवाद सुरू जालो तेन्ना जण एकलो आपणा खातीर वेगळे मतदारसंघ मागपाक लागलो. कांय मतदारसंघ मुसलमानांचे आसचे, कांय दलितां खातीर राखून दवरचे, कांय किरिस्तांवां खातीर सोडचे, तर कांय जमीनदारांखातीर मेकळे दवरचे, हे तरेचीं वाणपणा सुरू जालीं. इतलेच न्हय, तर मुसलमानांनी फकत मुसलमानांकूच मतां दिवचीं, पारशांनी फकत पारशांक दिवचीं, जमीनदारांनी जमीनदारांकूच वेचून काडचे, हे तरेच्यो सुचोवण्यो येवपाक लागल्यो.

संपूर्ण हिन्दुस्तानाचो विचार एकलोय करी नाशिल्लो.

ह्या सगळ्या प्रतिनिधीं भितर चड वाणपणा दोग जाण करताले. एक, मुसलमानांचे प्रतिनिधी म्हूण आयिल्ले मुहम्मद अली जिना आनी दुसरे, दलितांचे प्रतिनिधी म्हूण आयिल्ले डॉ. भीमराव आम्बेडकर. दोगूय सगळ्यांत चड झगडाळूय बी. गांधी काँग्रेसिचे प्रतिनिधी म्हूण गेल्ले आनी काँग्रेस ही खंयच्याच एका संप्रदायाची, जातीची वा वर्गाची प्रतिनिधी नाशिल्ली. ती हिन्दू, किरिस्तांव, मुसलमान, पारशी सगळ्यांची आशिल्ली. १८८५ त तिची थापणूक जाल्ली तेन्ना सावन तिचे हें रूप आशिल्लें. पुणून जिना आनी आम्बेडकर तिका सगळ्यांची मानपाकूच तयार नाशिल्ले. काँग्रेस ही 'सवर्ण हिन्दुंची' संस्था आनी गांधी हे फकत 'सवर्ण हिन्दुंचे' प्रतिनिधी म्हूण दाखोवपाचो दोगूय यत्न करपाक लागले. गांधींनी उबगून परिशदेच्या जाळवणदारांक विचारले, 'आमचे मजगतीं संप्रदायीक आनी जातीय एकचार ना; तो घडोवन हाडचो हे खातीर तुमी आमकां स हजार मैल पयस हांगा आपोवन हाडल्यात व्हय? एकचाराचो हो प्रस्न हांगा सोडोवंक येवपाचो ना.

तो हिन्दुस्तानांतूच सोडोवचो पडटलो.... हांव हांगा आयिल्लों तो सगळ्यांच्या आधारान आनी सगळ्यांचे मान्यतायेन स्वराज्याचो एक नक्सो आंखून काडूंक

मेळटलो हे आशेन'. तांणी हिन्दुस्तानांतल्यान आयिल्ल्या ह्या वेगळ्या वेगळ्या संप्रदायांच्या, वर्गांच्या आनी जातिंच्या प्रतिनिधीं मुखार एक प्रस्ताव दवरलो, 'तुमी सगळे एका ताळ्यान हिन्दुस्तान स्वतंत्र जावंक जाय म्हूण मागात, हांव तुमकां काँग्रेसिच्या नांवान कोरो चेक काडून दितां. तुमकां जाय ते, मागीर, तुमी तिचे कडल्यान घेयात. हांव तुमकां ते दिवपाचे उतर दितां.'

परिशदेत गांधींनी जीं उलोवपां केलीं तीं खूब प्रभावशाली जाल्लीं. परिशदेत उठिल्लो हो एकूच विवेकशीळ आनी निर्दोष असो राष्ट्रवादी आवाज आशिल्लो. इंग्रज मुत्सद्द्यांनी तांगेल्या उलोवपांची खूब तुस्त तोखणायूय केल्ली. पुणून परिशदेचे वातावरणूच अशें आशिल्ले कीं तांगेली एकूय सुचोवणी प्रतिनिधींनी काना-मनार घेतली ना. तांगेल्या सुचोवण्यांचो कसलोच विचार जावंक पावलो ना. सगळे वाणपणा करीत रावले आनी इंग्रज अधिकारी तांकां जळ दीत रावले. 'पळेले? हांचे भितर एकचारूच ना. हांकां स्वराज्य आमी कशे दितले?' हेच जशे किते ह्या अधिकाऱ्यांक संवसाराक दाखोवन दिवपाचे आशिल्ले.

परिशदेतल्यान पदरांत कांयच पडपाचे ना, ह्या निर्णयार गांधी पाविल्ले. देखून, निमाण्या दिसा प्रधान-मंत्र्यांनी जेन्ना 'हिन्दुस्तानांतलो संप्रदायीक प्रस्न सोडोवपाक आमी एक समिती नेमपाचे चिंततात' म्हणपाचे सांगले तेन्ना गांधींनी सूड करून उस्वास सोडलो.

घसघशीत बरे अपेस पदरांत घेवन परिशद सोंपली.

पुणून गांधींक एक लाव जालो-

इंग्रजांचीं कारस्थानां खंय मेरेन पावूं येतात हाचो तांकां थोडो-भोव अदमास आयलो. मुसलमानांक हिन्दू पसून वेगळे काडपा खातीर तांणी मुसलमानांक खेरीत मतदार संघ पयलींच दिल्ले. आतां दलितांक हिन्दू समाजापसून फोडपा खातीर तांकांय खेरीत मतदार संघ दिवपाक ते भायर सरिल्ले. गांधींक हे पळोवन आकांताचो धसको बसलो. तांणी दलितांक विचारले, 'मुसलमान संवसाराच्या अंता मेरेन मुसलमानूच उरतले. तशे तुमी दलितूय संवसाराच्या अंता मेरेन दलितूच रावंक सोदतात व्हय?'

आनी तांणी थंयच सोपूत घेतलो, 'ना. हांव दलितांक हिन्दू समाजांतल्यान फुटून भायर वचूंक दिवपाचें ना. एकलो पडलों जाल्यारूय प्राण पणाक लावन इंग्रजांच्या ह्या कारस्थाना आड झुजतलों'.

हिन्दू समाजांतले आफुड-भश्ट ना करपाचो वावर ते पोटतिडकेन करीत आयिल्लेच. ह्या वावराक आतां एक नवे आयाम मेळिल्लो - नवे 'डायमेशन' मेळिल्ले. ते आतां म्हणपाक लागले, 'हिन्दू धर्मूच ना जावन गेलो जाल्यार उपकरता. पुणून हिन्दू समाजांतले हे आफुड-भश्ट एक खीण लेगीत चलूंक दिवंक जायना. प्राण संकश्टांत घालून लेगीत तें ना करून उडोवंक जाय.'

लंडनांत गांधी चवदयांयशीं दीस उरले. ह्या चवदयांयशीं दिसांत ते परिशदे भायर जायत्या जाणांक वचून मेळ्ळे. 'म्हजे खरे काम परिशदे भायर जावंक जाय' म्हणपाचे तांणी परिशदेचे रूप पळेना फुडेच थारायल्ले.

सकाळचे ते भोंवंक वताले. तेन्ना किंगस्ले हॉला भोंवतणी रावपी गरीब इंग्रज लोक तांकां मेळटाले. गांधी दिश्टी पडना फुडे तांच्यांतले जायते जाण तांचे म्हऱ्यांत येताले आनी तांकां तरांतरांचे प्रस्न करताले. गांधी तांच्या घरांनीय वताले. थंयचीं भुरगीं जाल्यार धांवन येवन तांगेलो हात धरून तांचे वांगडा भोंवंक वतालीं. केन्ना केन्ना कांय विनोदी प्रसंगूय घडून येताले. पयल्याच दिसा एका भुरग्यान तांकां म्हळे, 'आ.... अंकल गांधी, तुमी काल्सांव घालपाक विसरले दिसता!'

हिन्दुस्तानांत ज्या भेसांत गांधी भोंवताले, त्याच भेसांत ते लंडनांतूय भोंवताले.

परिशदेक आयिल्ल्या प्रतिनिधिंच्या मानान इंग्लंडच्या राजान - पांचव्या ज्यॉर्जन - बकिंगहॅम पालासींत एक पार्टी दवरलेली. हे पार्टीकूय गांधी आपणाल्या सदच्या भेसांत गेल्ले. पार्टीतसून परतले उपरांत एकल्यान तांकां विचारले, 'तुमच्या आंगार जाय तितली मुस्तायकी आशिल्ली मू?'

'आमकां दोगांकूय पुरो इतली मुस्तायकी राजानूच एकल्यान घाल्ली'. गांधींनी हांसत जाप दिली.

गांधींनी लंडनांतल्या वार्तापत्रांक त्या दिसांनी जायती खावड दिल्ली. चवदयांयशींय दीस तांच्यो बारीक सारीक खबरो थंयच्या वार्तापत्रांनी पयल्या पानार उजवाडा येताल्यो.

आदले प्रधान-मंत्री डॅविड ज्यॉर्ज हांचे भायर बर्नार्ड शॉ, चार्ली चॅप्लीन, कॅन्टरबरीचे आर्चबिशप, हेराल्ड लास्की, सी. पी. स्कॉट, आर्थर हँडर्सन, प्रो. लिंडसे, प्रो. कुपलॅण्ड, गिल्बर्ट मरे, अँडवर्ड थॉमसन असल्या कितल्याशा विचारवंतांक मेळून तांणी हिन्दुस्तान किते सोदता आनी किते करता, ते बारकायेन समजावन सांगपाचो यत्न केलो.

लॉर्ड इरवीन आनी जनरल स्मट्स हांचे सारकेल्या तांगेल्या एका काळावयल्या विरोधकांकूय ते मेळपाक गेल्ले.

हिन्दुस्तानांतले नोकरशायेन तांगेले एक विकृत आनी विद्रूप चित्र लोकांमुखार दवरिल्ले. ते ह्या गांठीभेटिनी खूब-शे निवळ्ळे. जो जो तांकां मेळ्ळो तो तो तांगेल्या सात्वीक व्यक्तित्वान प्रभावीत जालो, तांचेर भाळ्ळो. कितलीं-शीं काळजां तांणी जिखलीं.

फकत एकल्याक ते मेळूंक पावलेनातः विन्स्टन चर्चिलांक. तांणी वेळ मागिल्लो. पुणून चर्चिल तांकां मेळूंक तयार नाशिल्ले.

४०. पर्थून आगळिकांच्या उज्यांत

लंडनच्यान गांधी येवरोपांतल्या कांय देशांचे भोंवडेर वचपाचे आशिल्ले. खंयच्यान खंय वचचे, खंय कितले दीस रावचे, कोणा कोणाक मेळचे, हे सगळे तांगेल्या इश्टांनी पयलींच थारावन दवरिल्ले. पुणून ते मजगतीं लॉर्ड विलिंग्डनान हिन्दुस्तानांत एका फुडल्यो एक आगळिको सुरू केल्ल्यो. ह्या आगळिकांच्यो खबरो तांच्या कानार येवन आदळ्ळ्यो. तेन्ना, आतां आनीक खंयच वचप ना, नीट घरा गेल्लें बरे, अशे येवजून तांणी येवरोपाचे भोंवडेचो आपणालो बेत रद्द केलो. फकत रोमां रोलांक मेळपाक ते स्वित्झर्लंडाक विलेनेव हे सुवातेर गेले. आनी थंयच्यान रोमाक वचून नीट हिन्दुस्तानांत परतले.

रोलां आर्विल्ल्या काळांतले एक ऋषितुल्य लेखक, चिंतक आनी संगीतकार आशिल्ले.

पांच दीस तांच्या सांगातांत रावन तांणी येवरोप सोडले आनी २८ डिसेंबर १९३१ ह्या दिसा ते मुम्बयच्या धव्यार देंवले.

तांकां येवकार दिवपाक पुराय मुम्बय रस्त्यांच्या दोनूय कुशिंनी येवन उर्बा राविल्ली. खरेपणानशीं, ते रित्या हातांनी परतल्ले. पुणून येवकाराचो दबाजो पळेत जाल्यार ते जशे किते पूर्ण स्वराज्य घेवनूच आयल्यात जावंक जाय, असो भास जातालो. एके नदरेन हो भास फट नाशिल्लो. फाटल्या सोळा वर्सांच्या काळांत ते लोकांक पूर्ण स्वराज्याचे दिकेन एकेक सपण चडयत घेवन गेल्ले. आतां एकूच सपण चडपाचे उरिल्ले.

लंडनांतल्या तांगेल्या वावरान पूर्ण स्वराज्य खूब लागीं पाविल्ले.

मुम्बयंत पावल दवरिना फुडे तांकां हांगा घडिल्ल्यो सगळ्यो गजाली कळ्ळ्यो. शिमे-प्रान्त, संयुक्त-प्रान्त, बंगाल बी कांय वाठारांनी 'कर दिवप ना' म्हूण चळवळी चलिल्ल्यो. सरकारान तरांतरांचे अध्यादेश (फतवे) काडून ल्यो चिड्डून उडोवपाचो यत्न केल्लो. जवाहरलाल, बादशाह खान बी कितल्या-श्या काँग्रेस-फुडाऱ्यांक धरून ताणे भितर घाल्ले.

हे खेपेच्या आगळिकांक अंत आनी पार नाशिल्लो.

मुम्बयंत तांकां मेळपाक कार्यकारिणिचे कांय वांगडी आयिल्ले. तांची तांणी रेखडीच एक बसका घेतली आनी ह्यो आगळिको लोकांनी परतून लावंकूच जाय अशे तांकां सांगले.

एकल्यान म्हळे, 'लोकांक झुजून झुजून पुरो जालां. तुमी सत्याग्रहाचो परतो

उलो दिलो जाल्यार लोक आदले वरी भायर सरतले म्हणपाचे खरेपण ना'.

'सरकारान आह्वान दिलां.' गांधींनी जाप दिली. 'हें आह्वान देशान झेलून घेतले ना जाल्यार देश परतो केन्नाच उठून उबो रावपाचो ना. आमची तयारी आसूं वा नासूं, सरकाराचे आह्वान आमकां झेलून घेवचेच पडटले. एके तरेची अग्नि-परिक्षा चल्ल्या आमची ही. हे परिक्षेत आमी खरे उतरूंकूच जाय, दुसरी वाट ना.'

सरकाराच्या आह्वानाक जाप दिवपाचो एक थाराव काँग्रेस कार्यकारिणीन त्याच दिसा पास केलो आनी तो वार्तापत्रांकडेन छापपाक धाडूनूय दिलो.

थाराव वार्तापत्रांत छापून आयले उपरांत सन्मथान प्रस्न सोडोवं येता जाल्यार पळोवचे म्हूण गांधींनी वायसरॉयांक एक चीट बरयली. चीट वाचून वायसरॉय चाळवले. म्हणपाक लागले, 'अब्बा! एके वाटेन तुमी सत्याग्रहाची आमकां धमकी दितात आनी दुसरे वाटेन मेळून उलोवंकूय सोदतात?'

तांणी आपणालीं दारां बंद केलीं तेन्ना गांधी सत्याग्रहा संबंदान चिंतूक लागले. पुणून कसलेय पावल उखलचे पयलींच चार जानेवारीक (१९३२) सरकारान तांकां धरून भितर घाले.

कांय सप्तकां पयलीं जे बकिंगहॅम पालासीत राजाचे पावणे म्हूण गेल्ले तेच गांधी आयज दुसऱ्या एका अर्थान त्याच राजाचे पावणे जावन तांगेले बंदखणींत पाविल्ले.

हाचे पयलीं गांधींक धरून व्हरपाचे जाताले तेन्ना वायसरॉय सदांच अनमनताले. पुणून लॉर्ड विलिंग्डन आदल्या वायसरॉयां सारके नाशिल्ले. आदले वायसरॉय मुर्वतीन वागले म्हूण गांधी माथ्यार बसूंक पावले, ह्या मत्ताचे आशिल्ले. पयलीं सावन सरकार कडक राविल्ले जाल्यार गांधी 'मातूक' पावचे नाशिल्ले, अशें मानताले. देखून आदल्या खंयच्याय वायसरॉयान केन्ना येवजूंक नाशिल्ले तें आतां लॉर्ड विलिंग्डन येवजूंक लागले. ते गांधींक पयस अन्दमानाक वा एडनांतले बंदखणींत व्हरून दवरपाचे बेत रचूंक लागले.

काँग्रेसीन परती चळवळ सुरू केली जाल्यार ती चिड्डून उडोवपा खातीर केन्द्रीय आनी प्रान्तीय सरकारांनी किते करूंक जाय, हे विशीं तांणी म्हयनो भर पयलींच - गांधी लंडनांत आसतनाच - थारावन दवरिल्ले. तरांतरांचे फतवे काडून तांणी ल्हान ल्हान अधिकाऱ्यांक लेगीत व्हडले व्हडले अधिकार दिवन दवरिल्ले. हे खेपे घाळ रावप ना, किते जाता तें पळोवपाक बसप ना, काँग्रेसीन तकली वयर काडिनाफुडे ती चेंचावन उडोवप, हे तरेचे हुकुमूय तांणी पयलींच सगळ्यांक दिवन दवरिल्ले.

लॉर्ड विलिंग्डन निखटे कडक न्हय, तर निष्ठुरूय बी म्हणपाचे गांधी जाणा आशिल्ले. तांतूंत, ते सगळ्यांक 'बुद्द शिकयतलो' म्हूण पेटल्यात म्हणपाचीय

तांकां जाणवीक आशिल्ली. देखून तांणीं धरून व्हरचे आदल्या दिसा मुम्बयंतल्या आझाद मैदानार केल्ल्या आपणाल्या उलोवपांत 'हे खेपे सरकार फकत तोणके मारून सस्थ बसचे ना, घडये गुळयोय सोडटले' म्हणपाची लोकांक शिटकावणीय दिवन दवरिल्ली.

तशेच जाले. गांधींक धरून व्हरिनाफुडे लॉर्ड विलिंग्डनान काँग्रेस कार्यकारिणिच्या सगळ्या वांगड्यांक धरून भितर घाले. इतलेच न्हय, तर काँग्रेसिच्या प्रान्तीय समितिच्या वांगड्यांकूय धरून व्हेले. काँग्रेसीन चलयल्ल्या सगळ्या संस्थांचेर- शाळांचेर, विद्यालयांचेर, वाचन-मंदिरांचेर, हॉस्पिटलांचेर, सगळ्यांचेर बंदी हाडली. तांची सगळी संपत जप्त केली.

चळवळींत सदां बायलां मुखार आसतालीं. तांणी मुखार येवचे न्हय म्हूण बायलांचे बंदखणिचे कायदेय कडक केले. मीराबेन ही एका इंग्रज अॅड्मिरलाली धूव. ती गांधींची धूव जावन तांच्या आश्रमांत रावताली. तिका धरून मुम्बयंतले आर्थर रोड बंदखणींत घाली. तिचे वांगडा तिचे कुडींत चवगी जाणी आशिल्ल्यो. तीग चोरयेच्या गुन्यांवाक लागून भितर पाविल्ल्यो जाल्यार, एकली शिंदळकेच्या गुन्यांवांक लागून पाविल्ली. ह्यो चवगी बंदखणींत भितर मेकळेपणान भोंवताल्यो. मीराबेनीक कुडीक कुलूप लावन भितर दवरिल्ली.

हे खेपे वार्तापत्रांचेरूय सरकारान तरांतरांचे निर्बंध घाले. गांधींक आनी काँग्रेसीक जे व्हडपण मेळ्ळां ते तांकां वार्तापत्रांनी जोडून दिलां अशे लॉर्ड विलिंग्डनाचे मत जाल्ले. देखून तांकां जाय ते छापूंक दिवंक जायना, ह्या निर्णयार ते पाविल्ले. शंबरां वयर पत्रकार हे खेपे बंदखणींत पावले. इतलेच न्हय, तर शंबरां वयर छापखानेय सरकारान आपणाल्या ताब्यांत घेतले.

गांधींक अंदमानाक वा एडनाक व्हरून दवरपाच्या लॉर्ड विलिंग्डनाच्या बेताक इंग्लंडच्या सरकारान मान्यताय दिली ना. ही एक गजाल सोडली जाल्यार बाकिच्या तागेल्या आगळिकांक ताणे कसलीच आडखळ हाडली ना. परिणामः लॉर्ड विलिंग्डन आगळिकांर आगळिको करीत रावलो.

सुरवातिच्या चार म्हयन्यां भितर सुमार एकसश्ट हजार लोक भितर पाविल्ले.
पुणून-

गांधींक हाचो हुसको नाशिल्लो. सरकारी आगळिकांच्या ह्या उज्यांतल्यानूच राष्ट्राचे व्यक्तित्व अदीक तेजिश्ट जावन भायर सरतले म्हणपाचो तांकां पूर्ण विस्वास आशिल्लो.

बंदखणींत पावल दवरिनाफुडे गांधींनी आपणाली वेळा पटी तयार केली. प्रार्थना करप, चरख्यार सूत काडप, आपणाली मुस्तायकी आपणेंच उमळप, ह्या कामांचो वेळ पयलीं थारायलो. उरिल्लो सगळो वाचपा बरोवपा खातीर वेगळो काडलो.

भायर, बरोवपाक ते वेळ काडटाले.

वाचपाक तांकां वेळ मेळनाशिल्लो.

अष्टन सिक्लरचे 'द वेस्ट परेड', गोयटेचे 'फाउश्ट', किंग्लेचे 'वेस्टवर्ड हो' असलीं कांय पुस्तकां तांणी मागोवन घेतलीं.

आश्रमाच्या इकरा व्रतांचेर तांणी एक अर्थावणी बरयल्ली. ती हांगा घांसून पुसून निवळ केली. 'मंगल प्रभात' ह्या नांवान ती उजवाडा आयल्या. जाणकार ह्या माणकुल्या पुस्तकाक गांधी साहित्यांतले चिरंतन मोलाचे एक पुस्तक मानतात.

हे खेपे तांकां एक नवो सोस लागिल्लो. तांकां कुडी भायल्या आंगणांत उकत्यार न्हिदपाची सूट मेळिल्ली. रातच्या काळखांत ते मळबांतल्या नखेत्रांची नियाळणी करपाक लागले. फाटले खेपे बंदखणींत काकासाहेब कालेलकरांक सरकारान तांच्या सांगाताक हाडून दवरिल्ले. काकासाहेब आकाशी सौंदर्याचे गद्यकवी, कितल्या-श्या जाणांक तांणी नक्षत्र-विद्येचे पिशे लायिल्ले. गांधींकूय तांणी ते लायिल्ले. तेन्ना सावन नखेत्रां पळोवपाचो आनी तांचे संबंदान जाणा जावन घेवपाचो तांकां सोस लागिल्लो. हे खेपे तांणी हे विद्येत अदीक खोलायेत देवचे अशे थारायले. जेम्स जिन्स सारकेल्यांचीं कांय पुस्तकां मागोवन तांणी तीं वाचून काडलीं.

हे खेपे वल्लभभाईक तांच्या सांगताक हाडून दवरिल्ले. कांय दिसांनी महादेवभाईंकूय हाडून दवरले. महादेवभाई गांधींचे सेक्रेटरी. आरंबा सावन चोविसूय वरां तांचे म्हऱ्यांत रावपी. तिगांय मजगतीं दीस रात खबरी चलताल्यो. महादेवभाईंनी त्यो आपणाले दिसपटयेत बरोवन दवरल्यो. गुजराती बरपावळींतल्या वयल्या पांवड्याच्या आठ-धा पुस्तकां भितर हे दिसपटयेचो आयज आसपाव जाता.

भायर चळवळ इल्ली इल्ली करून मंद पडत गेल्ली. लॉर्ड विलिंग्डनानी चळवळ आपूण चिड्डून उडयतलों म्हणपाचो सोपूत घेतिल्लो. ते खातीर लोकांचेर एका फुडल्यो एक आगळिकोय तांणी केल्ल्यो. हाका लागून जावंये वा लोकांक झुजून झुजून पुरो जाल्ले म्हूण जावंये, भायर व्हडलेशे कांय चलनाशिल्ले. विलिंग्डन जैतवंत जाल्ले वरी दिसताले.

अकस्मात सप्टेंबरांत देश पर्थून एक फावट तकली वयर काडून उबो रावलो. वीस सप्टेंबरा सावन गांधी आमरण उपासाक बसपाचे आसात म्हणपाचे लोकांनी वार्तापत्रांनी वाचले.

सरकारान दलितां खातीर वेगळे मतदार संघ दिवपाची घोशणा केल्ली. हिन्दू मुसलमानां मजगतच्या किजिलांचो लाव घेवन सरकारान हाचे पयलीं मुसलमानांक खेरीत मतदार संघ दिल्ले आनी एका हिन्दुस्तानांत दोन हिन्दुस्तानां उबीं केल्लीं. आतां हिन्दू समाजांतल्या दलितांक फोडून तीन हिन्दुस्तानां उबीं करपाक ते मुखार सरिल्ले. हिन्दू समाजांत फूट घालपाच्या ह्या सरकारी बेताचो गांधीक अदमास आशिल्लो. गोलमेज परिशदेक गेल्ले कडेन लंडनांतूच तो लागिल्लो आनी सरकारान असले कितेय केले जाल्यार आपूण प्राण पैजेक लावन ते आडायतलो म्हणपाचो आपणालो बेत तांणी त्या वेळार उक्तावनूय दाखयल्लो.

उपास सुरू करिनाफुडे गांधीक दलितांचे दुस्मान म्हूण चित्रावपाचो सरकारान यत्न केलो.

पुणून हिन्दुस्तानांतलो लोक आतां गांधीक भायल्यान भितरल्यान सारको वळखूंक लागिल्लो. खरे म्हळ्यार, गांधी मुसलमानांक लेगीत खेरीत मतदार संघ दिवपा आड आशिल्ले. लोकमान्य टिळकांनी मुसलमानांक उतर दिल्ले, म्हूण गांधी ओगी राविल्ले. पुराय हिन्दुस्तान एक आनी अखंड अशे ते मानताले. सगळ्यांक सारकेच अधिकार मेळूंक जाय, ह्या मताचे आशिल्ले. हिन्दू समाजांतले आफुड-भश्ट ना करपाचो वावर तर ते आरंबा सावन पोटतिडकेन करीत आयिल्ले. अस्पृश्यता-निवारण हे तांगेल्या रचनात्मक वावराचे - देश मुळांतल्यान बांदून काडपाच्या वावरांतले - एक म्हत्वाचे आंग आशिल्ले. आतां मेरेन ते जंय जंय पाविल्ले थंय थंय तांणी लोकांक ह्या वावराचे म्हत्व समजावन सांगिल्ले. गीता हो हिन्दू धर्माचो मुखेल ग्रंथ आसत जाल्यार गीतेक मानपी हिन्दू आफुड-भश्टाक केन्नाच थारो दिवचो ना, अशे ते सांगीत आयिल्ले. आफुड-भश्ट सासणाचे ना करपाक ते वावुरताले हें कितल्या तेंपा सावन स्पस्ट जाल्ले. तांकां दलितांचे दुस्मान म्हूण सरकारान कितलेय चित्रायले, म्हूण कोण ते खरे खावचो नाशिल्लो. दलितांक सदांकाळ दलीत दवरपी खंयचीच येवजण ते मानून घेवंक तयार नाशिल्ले आनी सरकारान जी येवजण आतां मुखार केल्ली ती दलितांक सासणाचे दलीत दवरपी आशिल्ली.

वीस सप्टेंबराक (१९३२) उपासाक सुरवात जाली. त्या दिसा देशांत लाखांनी लोकांनी एका दिसाचो उपास करून गांधीक तेंको दिलो.

खरेपणानशीं हो उपास इंग्रजां आड नाशिल्लो. दलितां आड तर निखालूस नाशिल्लो. तो हिन्दू समाजाचे काळीज जागोवपाखातीर आनी आफुड-भश्टाची

पिडा सासणाची ना करूंक तांकां प्रेरणा जावची हे खातीर आशिल्लो.

राजेद्रबाबू आनी राजाजी बंदखणी भायर आशिल्ले. दोगूय पोटतिडकेन कामाक लागले. हिन्दू समाजाच्या फुडाऱ्यांक मुखार काडून दलितां खातीर हिन्दुंनी आपणालीं देवळां उकतीं करचीं म्हूण वावुरपाक लागले. मदन-मोहन मालवीय तर एक 'सनातनी' हिन्दू. तेवूय गांधीं फाटल्यान उबे रावले. आफुड-भश्टाक शास्त्राचो कसलोच आदार ना, अशें अधिकारान सांगपाक लागले.

परिणामः हांच्या वावराक लागून दलितांक पंगतीक घेवन लाखांनी सवर्ण हिन्दू जेवपाक लागले. इतलेच न्हय, तर तांचे खातीर देवळांय उकतीं करपाक लागले. हाचे पयलीं केन्नाच चलूंक नाशिल्लो तितल्या नेटान अस्पृश्यता-निवारणाचो वावर देशांत आतां चलपाक लागलो.

कितलेशीं देवळां दलितां खातीर उकतींय जालीं.

जवाहरलालांक, सदचेवरी, गांधींच्या उपासाचे म्हत्व पयलीं समजूंक नाशिल्ले. राजकी वावर चलिल्लो आसतना मदींच खंयचो तरी एक धर्मीक वावर हातांत घेवप आनी पावला पावलाक देवाचे नांव घेवप, ही गांधींची रीत तांकां निखालूस माननाशिल्ली. ते बंदखणींत आशिल्ले. थंयच उपासाची खबर तांकां कळ्ळी. तेन्ना तांकां गांधींची पयलीं तिडक मारली, मागीर, ह्या निमित्तान देशांत एक व्हडली चळवळ सुरू जाल्ली तांणी पळेली आनी गांधींची 'जादुगार' म्हूण ते तुस्त-तोखणाय करपाक लागले. 'लोकांची काळजां केन्ना आनी कशीं हालोवचीं हे ते कितले बरे जाणात!' ह्या निर्णयार पावले.

गांधींनी सगळ्यांचीं काळजां हालयल्लीं.

हालोवंक पावूंक नाशिल्ले ते एकल्याचेच काळीज. डॉ. आंबेडकरांचे. दलितांचे ते मुस्तींत दोग फुडारी आशिल्ले. एक आंबेडकर. दुसरे, एम.सी. राजा. राजा गांधीं फाटल्यान रावले. आंबेडकर सरकारावटेन राविल्ले. 'गांधी मरतात? हांव किते करूं? मरूं दी. म्हाका कांयच पडून वचूंक ना.' अशें म्हणपाक ते अनमनूंक नाशिल्ले. सवर्णां भितरल्या कोणाकूच ते पातयेनाशिल्ले. सगळे फटींग. कोणाक दलितांचे पडूंक ना, अशें म्हणटाले. आंबेडकरांनी आयुष्यांत खूब अवमान सोंशिल्ले. हाका लागून सभावान ते खूब कोडू जाल्ले. दाखय-लिपय करी नासतना ते उकतेपणान सांगताले, हिन्दुंचे राज्य आनी इंग्रजांचे राज्य, दों भितरले एक खंयचेय वेचून काडचे जाल्यार हांव इंग्रजांचे वेचून काडटलों. हिन्दू आनी मुसलमान, दों भितरले म्हाका लागिंचे कोण म्हूण विचारल्यार हांव मुसलमान म्हाका लागिंचो म्हूण सांगतलों अशेंय उकतेपणान म्हणटाले. दलितांक सगळ्यांक हिन्दू समाजांतल्यान घेवन भायर सरतलों आनी तांकां बाटोवन मुसलमान करतलों, अशेंय मदीं मदीं केन्ना ते तिडकीन उसळून उलयताले. गांधींच्या उपासाक 'स्टंट' म्हणपाक लेगीत ते अनमनूंक नाशिल्ले.

तातूंत, 'आंबेडकरांक मान्य आशिल्ली येवजण आसत जाल्यार आमकां ती मान्य जातली' अशे सांगून इंग्रजांनी तांचे म्हत्व सुमारा भायर वाडयल्ले.

सपू, जयकर, राजेद्रबाबू, राजाजी, बिर्ला हांचे सारकेले फुडारी जशे जशे आंबेडकरांक 'समजावंक' लागले, तसो तसो आंबेडकरांचो हट वाडत गेलो. पावला पावलाक ते अडोवन दाखोवपाक लागले. शीम मेर नाशिल्लीं वाणपणां करपाक लागले.

अखेरेक वाणपणा कर कर करून सवर्ण हिन्दू आनी आंबेडकर हांचे मदीं -उपासाच्या पांचव्या दिसा-एक करार जालो. ताका 'पूना पॅक्ट' ह्या नांवान इतिहास वळखता. हिन्दू समाजांतल्यान दलितांनी फुटून वचचे न्हय, तांकां प्रांतीय विधानसभेत १४७ सुवातो मेळटल्यो अशे थरले.

सरकार फकत ७१ च सुवातो दितालें.

'करारा' चेर दलितांचे प्रतिनिधी म्हूण आंबेडकर आनी राजा हांणी निशाण्यो केल्यो. सवर्ण हिन्दुंचे प्रतिनिधी म्हूण पं. मालवीय आनी डॉ. मुंजे हांणी केल्यो.

गवाय म्हूण सपू, जयकर, बिर्ला, राजाजी आनी राजेद्रबाबू रावले.

सरकारान हो 'करार' मान्य केलो तेन्नाच गांधींनी उपास सोडलो.

उपास सोडला त्या वेळार कराराचेर जांणी निशाण्यो केल्ल्यो ते सगळे तर हाजीर आशिल्लेच. रवीन्द्रनाथूय आशिल्ले. ते शान्तिनिकेतनांतल्यान मुजरत आयिल्ले. कस्तुरबायन लारांजांचो रोस घाल्लो ग्लास गांधींच्या ओंठांकडेन व्हेलो तेन्ना रवीन्द्रनाथांनी भक्ती-लीन जावन 'जीवन जखन शुकाये जाय, करुणा धाराय एशो' हे आपणाले भजन म्हळे.

सगळ्यांच्या दोळ्यांतल्यान भळसभळस करून दुकां व्हांवपाक लागलीं.

'हांव मागतालों ताचे परस म्हाका चड मेळ्ळे' अशे आंबेडकरांनी दुसऱ्या दिसा मुंबयंत एके सभेत लोकांक सांगले. ते खोश्शी जाल्ले. 'गांधी सवर्णांच्या अर्दान रावतले अशे म्हाका दिशिल्ले. पुणून निमाण्या निर्णया खातीर आमी तांचेसरीं वताले तेन्ना सवर्णांच्या प्रतिनिधीं बदला गांधी म्हज्या अर्दान रावताले' अशेय तांणी मेकळेपणान सांगिल्ले.

४२. हरिजन कार्य

अस्पृश्यता-निवारणाच्या गांधींच्या वावराक आतां अदीक नेट मेळ्ळो. अस्पृश्यांक गांधी आतां 'हरिजन' म्हणपाक लागिल्ले. तांचे उदरगतिच्या वावराक संघटीत रूप दिवपाखातीर तांणी 'हरिजन सेवक संघ' नांवाची एक संस्थाय

काडली. तिच्या वावरा खातीर पंचवीस लाख रुपये एकठांय करचे, अशे थारायले. कार्यकर्त्यांक ते सांगपाक लागले, 'आतां गांवां गांवांनी वचात आनी दोन गजाली करात:

१. सवर्णांक सांगात, हरिजन हे तुमगेले भाव. तुमी भावा लागीं जशे वागतले तशे तांचे लागीं वागात. आनी २. हरिजनांक सांगात, तुमचीं दाबीं आतां सगळीं सुटल्यांत. तुमच्या हाता-पांयांच्यो सगळ्यो सरपळ्यो आतां मोडून पडल्यात. स्वाभिमानी मनशां भाशेन आतां तकली वयर काडून चलपाक लागात.

वचत थंय सह-भोजनाच्यो - हरिजनांक पंगतीक घेवन जेवपाच्यो - कार्यावळी सुरू जाल्यो. वचत थंय देवळां उकतीं जालीं. देवळां उकतीं करपाचे कार्यावळीक गांधी खूब म्हत्व दिताले. देवळांत भितर सरूंक मेळिल्ल्यान आपणाले तकले वयले युगां- युगांचे चेपण हरिजनांक ना जाल्ले वरी दिसतले आनी ते खरेल्या अर्थान 'मेकळे' जातले अशे तांकां दिसताले.

'यंग इंडिया' बंद करून गांधींनी 'हरिजन' नांवाचे एक नवे सातोळे सुरू केले आनी आयतारा आयताराक सनातन्यांचे सगळे मुद्दे ते आपणाले लिखणेन कचाकच कातरून उडोवपाक लागले. हिन्दू धर्म जिवो दवरपाचो आसत जाल्यार आफुड-भश्टाचे हे भूत आतांचे आतां जिवे पुरून उडोवचे पडटले - आफुड-भश्ट जिवे दवरून हिन्दू धर्म जिवो उरपाचो ना, असले विचार ते 'हरिजनां'त एका फाटल्यान एक मांडपाक लागले.

लोकांनी म्हणचे, हरिजन बुरशे. पायखिळ्यांतली घाण ते माथ्यार घेवन वतात. गांधींनी विचारचे, बुरशे कोण? घाण काडटात ते काय घाण करतात ते? लोकांनी म्हणचे, ते अळशिकावणे. मेल्ल्या गोरवांक चिरून चामडे काडटात. गांधींनी विचारचे, दोतोरकी शिकपी भुरगे मनशांचीं मडीं कातरिनात व्हय? पायखिळे काडपाचे आनी चामडे काडपाचे काम निवळकायेन आनी विज्ञानीक तरेन करूं येता. पुणून हिन्दू समाजान हरिजनांक केन्ना निवळसाणेन रावंक तरी दिलां व्हय?

गांधी भंग्याचे काम भंग्याच्या हातांतले काडून घेवंक सोदताले. ते खातीर तांणी 'भंगी-मुक्ती' नांवाची एक चळवळूय सुरू केल्ली. भंग्याच्या हातांतली सात्र सवर्णांच्या हातांत दिवन ते सवर्णांचे तकलेतलो ऊंच-उणाकपणाचो संस्कारूय ना करूंक सोदताले आनी सवर्णांक निवळसाणेची एक देखूय दिवंक सोदताले.

गांधी बंदखणींतूच आशिल्ले. बंदखणींत रावन तांकां हो वावर करपाची मेकळीक मेळिल्ली. तांणी ह्या वावरांत आपणाक सामकें ओंपून दिले. तांचे प्रेरणेन हजारांनी कार्यकर्ते गांवांगांवांनी गेले. हरिजनां मजगतीं रावन तांगेल्या भुरग्यांक शिकोवपाक लागले. तांचे पंगतीक बसून जेवंक लागले. सत्याग्रहांत जे उमेदीन तांणी वांटो घेतिल्लो ताच्याक दोट्टी उमेदीन ते अस्पृश्यता-निवारणाचो हो वावर करपाक लागले

आफुड-भश्टाची ही पिडा युगां संकिनी चलत आयल्या, तिचीं पाळां-मुळां खूब खोल गेल्यांत म्हणपाचे गांधी जाणा आशिल्ले. बुद्ध, कबीर, नानक सारकेल्या संतांनी ही पिडा ना करपाचो पोटतिडकेन वावर केल्लो आसुनूय ती ना जावंक पावंक ना, हाची जाणवीक तांकां आशिल्ली. युगां सावन चलत आयिल्लो हो अन्याय सट्ट करून ना जातलो, ह्या भ्रमांत ते केन्ना नाशिल्ले. पुणून तांगेल्या उपासाक लागून जे परिणाम घडून आयिल्ले तांकां वेग दिवंक जाय, ह्या निर्णयार ते पाविल्ले. तातूंत तांकां सगळ्यांत चड अडचण खासा हरिजनांचीच दिसताली. तांकां अन्याय सोंसपाची संवय जाल्ली. तांगेल्या आनी सवर्णांच्या अंतर-आत्म्याक जाग हाडची म्हूण ८ मे १९३३ ह्या दिसा तांणी तीन सप्तकांचो उपास सुरू केलो.

तांगेल्या अंतर-आत्म्या कडल्यान तांकां हो आदेश मेळिल्लो.

उपासाच्या आदल्या दिसा सरकारान तांकां बंदखणींतल्यान सोडले. येरवड्या लागसार एके दोंगुल्लेर 'पर्णकुटी' नांवाचो लेडी ठाकरसींचो एक बंगलो आसा. गांधी बंदखणींतल्यान ह्या बंगल्यार येवन रावले. थंय रावन तांणी उपास पुरो केलो. आंगांत इल्लिशी घटसाण जाणवूंक लागनाफुडे तांणी वायसरॉयांक एक चीट बरयली. 'मेळूंक येवपाची इत्सा आसा, वेळ दिवचो' म्हूण मागले. वायसरॉय लॉर्ड विलिंग्डनूच आशिल्ले. सत्याग्रहाची चळवळ आपणे मोंडिल्ली. सगळे निशेवन खर्शेवन घरा गेल्ले- साप मेल्ले. तांकां अस्पृश्यता -निवारणाचे काम दिवन गांधींनी जिवे केल्ले, तांच्यांत प्राण फुंकिल्लो, हाची विलिंग्डनाक आकांताची तिडक आशिल्ली. आपणालो दाव गांधींनी मोडून उडयल्लो आनी आपणाचेर एके तरेचें जैत जोडिल्ले ही जाणवीक तांकां जाल्ली. आनी ती तांकां बरीच उस्तऱ्यां गेल्ली. तांणी 'ना, म्हाका मेळपाची इत्सा ना' अशी उर्मट जाप धाडली. इतलेच न्हय, तर तांकां धरून तांणी पर्थून भितर घाले. आनी तीन दिसांनी पुण्या भायर वचपाची तांचेर बंदी घालून तांकां सोडून दिले. गांधींनी पुण्या भायर वचून बंदी मोडली तेन्ना तांकां परतेय धरून भितर घाले आनी एका वर्साचे बंदखणिची ख्यास्त फर्मावन भितर दवरले. हाचे पयलीं बंदखणींत रावनूय हरिजन-कार्य करपाची तांकां मेकळीक मेळिल्ली. तिचेर हे खेपे बंदी हाडली. गांधींनी हे बंदी आड उपास सुरू केलो. कांय दिसांनी तांगेली बलायकी इबाडपाक लागली तेन्ना विलिंग्डन भियेलो आनी तेवीस ऑगष्टाक तांणी गांधींक सोडून दिले.

गांधींनी येवजिले, कितलो तेप म्हूण हो हुंदरा-माजराचो खेळ खेळत रावपाचे? ख्यास्तिचे वर्स सोंपसर कसलोच राजकी वावर हातांत घेवप ना, अशे थारावन तांणी आपणाली सगळी शक्त हरिजन कार्याक ओंपली.

साबरमती आश्रम तांणी हरिजन सेवक संघाक दिवन उडयलो आनी कांय दिसां खातीर ते वर्ध्याक वचून रावले. वर्ध्याक जमनालाल बजाज रावताले आनी जमनालालांच्या आधारान विनोबा थंय एक आश्रम चलयताले. स नवेम्बर मेरेन ते वर्ध्याक रावले आनी सात नवेम्बराक ते वर्ध्याक सावन भायर सरले. तांकां गांवां गांवांनी वचून लोकांक हरिजन कार्याचे म्हत्व समजावन सांगपाचे आशिल्ले. ते भायर, ह्या वावरा खातीर लोकां कडल्यान पय-पयसो करून दानूय घेवपाचे आशिल्ले. ते वतात थंय तांकां पळोवपाक लोकांची खेट जाताली. आनी तांगेलें उलोवप आयकून लोक आप खोशयेन दान दिताले.

पय-पयसो, आणो, चार आणे घेत घेत तांणी सुमार आठ लाख रुपये एकठांय केले.

तांगेलो हो वावर पळोवन सनातनी भियेले. हो धर्म-विरोधी, पाखंडी, नास्तीक, भ्रष्ट, हिंदू धर्म ना करपाक भायर सरिल्लो मनीस म्हूण हे लोक तांकां नांवां दवरपाक लागले. तांकां काळे बावटे दाखोवन तांच्या सभानी वचून बोवाळ करपाक लागले. तांचे आड लोकांक खुबळावंक लागले. 'तुमचो हो वावर असोच चलत रावलो जाल्यार, तुमकां आमी जितेच मारून उडयतले' हे तरेच्यो भेस्तावण्योय धाडपाक लागले. १९३४ तल्या गिमांत गांधी उडिसांतल्या जगन्नाथ-पुरीक पाविल्ले. थंय तांकां जिवे मारपाची धमकी मेळ्ळी. ती मेळनाफुडे तांणी मोटार सोडली आनी उडिसांत पांयांनीच भोंवचे असो निर्णय घेतलो. आपणाक जिवो मारूंक सोदतल्यांक सोपे पडचे म्हूण ते हे भाशेन पांयांनी भोंवपाक लागिल्ले.

जुनांत महाराष्ट्रांत पाविल्ले. पुण्याच्या म्युनिसिपल हॉला कडेन वतना सनातन्यांनी तांचेर एक बाँब मोखून मारलो. तांकां कांय लागले ना. पुणून तांगेल्या सांगात्या भितरल्या कांय जाणांक दुखापत जाल्ली. गांधींनी म्हळे, 'म्हाका हुतात्मो जावपाचे हुटहुटे लागूंक नात. पुणून हिन्दू समाजांतले आफुड-भश्ट ना करपाच्या वावरांत म्हाका मर्ण आयले जाल्यार हांव म्हाका भाग्यवंत लेखतलों.'

एके वटेन सतानती लोक गांधींक फटकिरो, पाखंडी, हिन्दू धर्म ना करपाक भायर सरिल्लो मनीस म्हूण तांचो विरोध करताले तर दुसरे वटेन आंबेडकरूय तांकां पाखंडी आनी फटकिरो म्हणपाक लागिल्ले. हरिजन सेवक संघ आनी ताच्या नांवान एकठांय केल्लो दुडू गांधींनी आपणा सुवादीन करचो, अशे आंबेडकरांक दिशिल्ले. आनी हरिजन सेवक संघ हो हरिजनांचो न्हय, हिन्दू समाजांतले आफुड-भश्ट ना करपाक मुखार सरिल्ल्या सवर्ण हिन्दुंचो, अशे म्हणून गांधींनी तांकां ना म्हळ्ळे. आंबेडकरांक गांधींक पाखंडी, फटकिरो बी म्हणपाक तितलेंच पुरो जाल्ले.

अस्पृश्यांनी हिन्दू धर्म सोडून भायर सरूंक जाय, ते बगर तांची उदरगत जावपाची ना हे तरेची भासूय ते आतां दांत वोंठ चाबून उलोवपाक लागिल्ले.

ख्यास्तिचे वर्स सोंपसर गांधी देशांत भोंवत रावले. सुमार बारा हजार मैलांची यात्रा तांणी केल्ली आनी सुमार णव म्हयने तांणी हे यात्रेत खर्चिल्ले.

तांगेल्या ह्या वावरान अस्पृश्यताय ना जाली अशे म्हणूं येना. पुणून युगां संकिनी चलत आयिल्ले हे चालिंचीं पाळां-मुळां बरींच सदळ जाल्लीं, हातूंत दुबाव ना. सगळ्यांत म्हत्वाचे म्हळ्यार, अस्पृश्यतायेचो पाखो घेवपी सनातन्यांचें नैतिक बळ मोडून पडिल्ले आनी सवर्णांचीं काळजां जशीं जागीं जाल्लीं तशीं अस्पृश्यता भितरूय आकांताची जाग आयिल्ली.

अस्पृश्यता-निवारणाच्या वावरांतल्यो सगळ्यो आडखळी पयस जाल्ल्यो.

४३. संपूर्ण क्रान्तिची प्रयोगशाळा

सत्याग्रहाक लागून आतां मेरेन सुमार अंयशीं हजार लोक बंदखण भोगून आयिल्ले. कितल्या-श्या जाणांनी घरदार सोडिल्ले. कितल्या-श्या जाणांचे आरोग्य भंगिल्ले. सुखाचेर तर सगळ्यांनीच उदक सोडिल्ले.

इतलेय आसून, लोकांक अहिंसा सारकी समजूक ना, अशे गांधींक दिसपाक लागले. देखून, सत्याग्रह कांय काळा खातीर बंद दवरचो आनी सगळ्यांक रचनात्मक वावरांत गुथून काडचे, अशे ते येवजुपाक लागले.

खादिचो वावर गांवां गांवांनीं चलतालो. अस्पृश्यता-निवारणाचोय चलतालो. सोऱ्याच्या व्यसनां पसून लोकांक सोडोवपाचोय वावर चलतालो आनी हिन्दू-मुसलमानां मजगतीं एकचार घडोवन हाडपाचोय चलतालो. तातूंत तांणी आतां आनीक एका वावराची भर घाली - ग्रामोद्धाराची. गांवांचे उदरगतिची.

पुणून काँग्रेसींत कांय तरणाटे आशिल्ले जांकां ह्या वावराची व्हडलिशी आस्था नाशिल्ली. ते आपणाक समाजवादी म्हणयताले आनी जवाहरलालां भोंवतणी ते सगळे एकठांय जाल्ले. गांधींनी सत्याग्रह थांबयलो तेन्ना तांकां सगळ्यांक वायट दिसले. जवाहरलालांक तर फाटींत कोणें सुरो मारचो हे तरेचे दुख्ख जाले. जयप्रकाशां सारकेले तरणाटे जवाहरलालांच्या सुरांत सूर मेळोवन 'जाणटेल्यांक आतां पुरो जालां, ते स्वराज्य जोडपाचे काम सोडून अर्थ नाशिल्ल्या कामांनी घुस्पल्यात; काँग्रेस आतां तरणाट्यांनी आपणाल्या हातांत घेवंक जाय' हे तरेची भास उलोवपाक लागिल्ले.

जाणटेले म्हळ्यार गांधीं फाटल्यान वतात ते. कित्याक, ते जांकां जाणटे म्हणटाले तांच्यांत जवाहरलालांचे पिरायेचे कितले-शे जाण आशिल्ले.

गांधींच्या विचारांत कसलोच बदल जावंक नाशिल्लो. पूर्ण स्वराज्याच्या

ध्येया पसून ते कुस्कूटभर लेगीत पयस वचूंक नाशिल्ले. पूर्ण स्वराज्याचे ध्येय दोळ्यांमुखार दवरूनूच ते रचनात्मक वावराक वेग दिवंक सोदताले. पुणून सत्याग्रहाकडेन ते फकत इंग्रजांचो शेंक सोंपोवपी एक अस्त्र म्हूण पळेनाशिल्ले. राजकी जिवितांत मुळासावन बदल घडोवन हाडपी एक दिव्यास्त्र म्हणूय पळेताले.

आनी म्हत्वाचे म्हळ्यार, काळाची गरज वळखून खंयच्या वेळार खंयचे पावल उखलूंक जाय, हे ह्या तरणाट्यांपरस तांकां बेस बरे समजताले. सत्याग्रहाची चळवळ मंद पडत गेल्या म्हणपाचे तांकां स्पस्ट बरे दिश्टी पडटाले. देखून कार्यकर्त्यांचे उबेंक आनी तांगेले सृजनात्मक शक्तीक दुसऱ्या खंयच्याय वावरांत व्हांवती करूंक जाय, ह्या निर्णयार ते पाविल्ले. तरणाट्या समाजवाद्यांक हाचेच म्हत्व कळूंक नाशिल्ले. गांधींनी येवजिले, रचनात्मक वावराचे म्हत्व हांकां समजावंक बसचे परस तांकां जाय ते तरेचे काम करपाची मेकळीक करून दिवप बरे. तेरा सप्टेंबर १९३४ ह्या दिसा तांणी एक पत्रक काडले: काँग्रेसींतले कांय बुद्धिजिवी तरणाटे म्हज्या कामाचेर, कामां करपाचे म्हजे पद्धतिचेर आनी म्हज्या विचारांचेर उबगल्यात, म्हणपाचे हलिसाराक दिसून आयलां. काँग्रेसिच्या सभावीक विकासाक म्हजी आडखळ जाता, अशे दिसपाक लागलां. ती जावंक जायना. काँग्रेस ही एक लोकतंत्रीक संस्था. म्हाका लागून कोणेच आपणाले विचार दामून दवरूंक जायना. फुडलीं तीन वर्सा हांव काँग्रेसी पसून कडेक सरून म्हजी सगळी शक्त ग्राम-सेवेच्या वावरांत खर्चूंक सोदतां.'

पत्रक तांणी छापूंक धाडून दिले आनी ते काँग्रेसीकडले संबंद तोडीनासतना तिचे पसून कडेक सरले. काँग्रेसीक तांणी आपणाल्या प्रभावा पसून मेकळी केली आनी आपणूय आपणाले इत्से प्रमाण काम करपाक मेकळे जाले.

साबरमती आश्रम तांणी हरिजन सेवक संघाक दिवन उडयल्लो. नवो आश्रम सुरू करूंक नाशिल्लो, देखून, ते वर्धाक गेले. थंय जमनालाल बजाज रावताले. गांधींचे पांचवे पूत म्हूण लोक तांकां वळखताले. जमनालालांनी तांकां आपणाले एक घर दिले. घरा भोंवतणी झाडां पेडांनी कुचकुचीत आयस-पयस अशे एक पोरसूं आशिल्ले- 'भाट' म्हणूं येत हे तरेचे. तेवूय तांणी दिवन उडयले.

गांधींनी हे सुवातेर 'ग्रामोद्योग संघ' नांवाची एक संस्था सुरू केली आनी प्रो. जे. सी. कुमारप्पा हांकां हाडून थंय बसयले. गांधींची अर्थनीत बारीक सारीक आंगां सयत समजल्ल्या सांगल्यां भितरले कुमारप्पा एक आशिल्ले. तांगेल्या नेतृत्वा खाला हांगा ग्रामोद्योग जिवे करपाचो वावर सुरू केलो.

हे सुवातेक गांधींनी नांव दवरले मगनवाडी.

हिन्दुस्तान म्हळ्यार हिन्दुस्तानांतले सात लाख गांव. मुंबय, मद्रास, कलकत्ता न्हय. आमी जाका आमचो देश म्हणटात तो हो. लोक वसतिचे नदरेन शंबरांतले पंचायशीं लोक गांवांनीच रावतात. देशाचे उदरगतिचो खंयचोय वावर हातांत

घेवचो जालो जाल्यार ताची सुरवात गांवां पसून जावंक जाय, हे गांधींचे नदरे मुखार स्पस्ट जाल्ले. देखून, हे गांव हातांत घेवचे, एका एका गांवांत एका एका ग्रामसेवकाक व्हरून बसोवचो, ताचे कडल्यान गांवाचे अर्थीक, समाजीक, संस्कृतीक उदरगतिचे सगळे वावर करून घेवचे आनी अंतीं एका एका गांवांचें एक एक प्रजासत्ताक स्थापन करचे, ही तांगेली मोख जावन पडिल्ली. गांवांची जी आवतिकाय जाल्या ती तांणी खासा आपणाल्या दोळ्यांनी पळेल्ली. आनी तांगेली न्हीद तिणे खळयल्ली. गांव उश्टे वारे जावन पडल्यात. भितर सरता आसतनाच नाकाक लेस धरून सरचे पडटा. कोणाक परसाकडेन खंय बसचे, कोयर खंय उडोवचो, खबर ना. घाणीक लागून गांवांनी तरांतरांच्यो पिडाय पातळ्ळ्यात, त्यो कश्यो ना करच्यो, लोकांक कळना. गोरवांक खंय न्हाणोवचे, लोकांक समजना. तळे आसले जाल्यार लोक गोरवांकूय थंयच न्हाणयतात, आपुणूय थंयच न्हातात. आयदनांय थंयच घासतात, मुस्तायकांय थंयच उमळटात. आनी पियेवपाकूय थंयचेच उदक भरून व्हरतात. गांवांनी अंत आनी पार नाशिल्ली घाण पातळ्ळ्या. तशें अंत आनी पार नाशिल्ले अज्ञानूय पातळ्ळां आनी चडांत चड दळदीर पातळ्ळां. इंग्रज येवचे पयलीं गांवांनी तरांतरांचे उद्येगधंदे चलताले. आयज ते सगळे मोडून पडल्यात. अर्दावयर लोकांक काम ना, जांकां काम आसा-शे दिसता तांकांय वर्सांतल्या स म्हयन्यांवयर काम मेळना. गांवांनी बेकार आनी अर्द-बेकार लोक सुमारा भायर वाडल्यात. तातूंत भर म्हळ्यार, शारां गांवांचे शोषण करपाक लागल्यांत. गांव आत्म-निर्भर जावचे, आपणाल्या पांयार उबे रावचे, लोकतंत्राची देख दिवपी जावचे, लोकांतंत्रान चलचे, निर्मळ आनी निवळ उरचे, आपणाल्यो मुळाव्यो गरजो भागोवपा इतले स्वावलंबी जावचे, अज्ञान, आळसाय, बेकारपण हांचे पसून मुक्त जावचे- हे खातीर जे जे वावर करप गरजेचे-शे दिसले तितल्यांचेय प्रयोग तांणी मगनवाडींत सुरू केले.

खादी तयार करपाचे काम हाचे पयलीं पांच स हजार गांवांनीं सुरू जाल्ले. सुत काडपी, लुगट विणपी तीन लाख लोकांक खादीन काम दिल्ले. अडेच तीन कोट रुपये ह्या कामान गांवां-गांवांनी पावयल्ले. पुणून इतल्याच ह्या कामान भागनाशिल्ले. खादीक मदीं दवरून तांणी कितल्या-श्या नव्या उद्येगांचे एक जाळ विणून काडले.

शारांतल्या लोकांक ते सांगपाक लागले, गांवांतल्यान जो माल तयार जावन येता तोच तुमी घेवचो. तो थोडो म्हारग पडूं येता. पुणून तुमी तो घेतले तेन्ना तुमचो पयशान पयसो गांवांतल्या खोंपिनी पावतलो. आनी गांवांतल्या लोकांची क्रयशक्त - पर्चेझिंग पावर - वाडयतलो. तांणी स्वदेशीची एक नवी व्याख्या सुरू केली. स्वदेशी म्हळ्यार फकत देशांत तयार जाता तो माल न्हय, गांवांनी तयार जाता तो खरो स्वदेशी माल. शे प्रतिशत स्वदेशी माल. ताका शारांनी

रावतल्यांचो आदार मेळचो.

आहाराचे- किते खावचे आनी किते खावचे न्हय, ह्या विशयावयले-तांगेले प्रयोग लंडनाक ते बॅरिस्टरकी शिकूंक गेल्ले तेन्ना सावन सुरू जाल्ले आनी आयुष्यभर ते चलत राविल्ले. मगनवाडींत तांणी ह्या मळार नवे प्रयोग सुरू केले. पुश्टीक जेवण-खाण म्हळ्यार दुदा-तुपाचे खाण अशे लोक मानीत आयिल्ले. शाक-भाजयेक व्हडलें-शें म्हत्व दिनाशिल्ले. गांधींनी शाक-भाजयेक म्हत्व दिले. गांवांनी खंयची शाक-भाजी पिकता, खंयची पिकोवं येता, खंयची बऱ्याक पडटा, हाचे विज्ञानीक नदरेन सोद सुरू केले. कोडू लिंबाच्या पाल्याचेय मोल तांचे नदरेत भरले. ताची चेटणी करून खावंक जाय, अशे म्हणपाक लागले. कोडू लिंबाच्या पाल्याची चेटणी आरोग्याक बरी खरी. पुणून सामकीच कोडू. जिबेक लावन कोणेय तोंड वांकडें केले जाल्यार तांणी हांसत विचारचे, तीख, गोड, आंबट, खार, सगळे तुमकां उपकरता. कोडवान तुमचो कसलो पोटलो खाला? कोडू होवूय एक सुवाद. केन्ना केन्ना कांय हांसयाळे प्रसंगूय मगनवाडींत लोकांक पळोवंक मेळचे. एक खेपे वल्लभभाई मगनवाडींत आयिल्ले. जेवणा वेळार गांधींनी आपणाल्या हातान कोडू-लिंबाच्या पाल्याची चेटणी तांकां वाडली. उश्टायना फुडे वल्लभभाईंनी तोंड वांकडे केले आनी म्हऱ्यांत बशिल्ल्या कुमारप्पांक म्हळे, 'जाणा कुमारप्पा, बापूंनी बकरेचे दूद घेवपाक सुरवात केल्ली. आतां बकरेचो पालोय खावपाक लागले!'

जेवणांत तांदूळ जाय. गिरणींतल्यान घांसून पुसून निवळ केल्ल्या तांदळा परस हातांनी कुटिल्लो तांदूळ बरो. रोटयांक गंवांचे पीठ जाय. गिरणींतल्या पिठा परस घरांत दांत्यार दळिल्ले पीठ बरे, अशे सांगपाक लागले.

तांणी एक नवी रांदन तयार करून घेतली. दोन तीन वायलां आशिल्ली. एकाच वांगडा दोन तीन जिनस शिजोवं येता असली. धुंवर रांदचे कुडी बदला नळयेतल्यान नळ्यां वयर व्हरून सोडटा असली. आनी तिका नांव दवरले: मगन-चुल्हा.

तांणी नवे तरेचे पायखिळये तयार केले. ल्हान भुरग्याक लेगीत विटनासतना निवळ करूंक येवचे, हे तरेचे. साऱ्याखातीर मळाचो उपेग कसो करचो, हे सारे गुणांनी आनी तत्वांनी कितले गिरेस्त हाचेय एक शास्त्र तयार केले. 'सफाई'क तांणी 'शास्त्रा'चो पांवडो जोडून दिलो.

हजार तरांचे प्रयोग थंय तांणी सुरू केले. आनी 'हरिजनां'तल्यान ते ह्या प्रयोगां संबंदान खूब बरोवपाकूय लागले.

अवचीत एक दीस तांकां खंयच्या तरी एका गांवांत वचून रावचे-शे दिसपाक लागले. गांवांत रावले बगर गांवच्या लोकांच्यो अडचणी लक्षांत येवच्यो नात, अशें दिसले, मगनवाडी गांव नाशिल्लो, वर्धा शाराचोच एक वांटो आशिल्लो. मगनवाडीच्यान पांच मैलांचे वाटेर सेगांव नांवाचो एक गांव आशिल्लो. सुमार सशीं लोक (चडशे हरिजन) त्या गांवांत रावताले. गांवांत पोस्ट ऑफिस नाशिल्ले, पसरो नाशिल्लो, कितेंच नाशिल्ले. तें कित्याक, वर्धाक सून गांवांत येवपाक रस्तोय सारको नाशिल्लो. शेतांतल्यान पांय वाटेन चलून येवचे पडटाले. पावसांत तर हे वाटेर चिखोल जातालो. हो गांव तांणी आपणा खातीर वेचून काडलो. थंय एक खोंप बांदून ते रावपाक लागले. गांवच्या हेर लोकां मदलेच एक जावन रावले. ह्या गांवांत तांणी मगनवाडींत चलिल्ले प्रयोग तर चलणुकेत हाडलेच. ते भायर- आपणाले शिक्षणाचे नवे प्रयोगूय सुरू केले.

शिक्षण खंयच्या तरी एका उदयेगाच्या माध्यमांतल्यान जावंक जाय आनी सात वा आठ वर्सांच्या शिक्षणा उपरांत भुरग्याक फकत पुस्तकी ज्ञान न्हय, तर खंयच्या तरी उदयेगाचेय ज्ञान मेळूंक जाय. इतलेच न्हय, तर भुरगीं करतात त्या कामांतल्यान शाळेचो थोडो भोव खर्चूय सुटूंक जाय, ह्या मताचे ते आशिल्ले: हे शिक्षणपध्दतीक तांणी नांव दिल्ले: बुन्यादी शिक्षण. - बेसिक एज्युकेशन. साबरमती आश्रमांत काकासाहेब, विनोबा, किशोरलालभाई सारकेल्या जाणकारांच्या आधारान तांणी हाचे पयलीं बुन्यादी शिक्षणाचे प्रयोग केल्ले आनी आपणाले विचार घांसून पुसून काडिल्ले. हे खेपे तांच्या आधारक हांगा शान्तिनिकेतनांतले एक अणभवी जोडपे आयले: आर्यनायकम् आनी आशादेवी. गांधींनी 'तालिमी संघ' नांवाची एक नवी संस्था हांगा सुरू केली आनी ती ह्या जोडप्या सुवादीन केली.

ल्हवू ल्हवू तांचे खोंपी भोंवतणी आपशींच एक आश्रम उबो जालो.

उपरांत, तांणी ह्या गांवाचे नांव बदल्ले. सेगांवाचे 'सेवाग्राम' केले.

सेवाग्रामांत तालिमी संघ सुरू जायनाफुडे चरखा संघूय थंय आयलो. मगनवाडींत ग्रामोद्योग संघ चलतालो. जमनालालजींनी गोसेवा संघ सुरू केलो. विनोबा पयलीं सावन हांगा एक आश्रम चलयत आयिल्ले. आतां काकासाहेब कालेलकरूय हांगा रावन राष्ट्रभाषा प्रचाराचे काम करपाक लागले. बाकीं फाटल्यान पनेळ ह्या न्यायान गांधींचे सगळे मुखेल आश्रमी सांगाती हांगा रावन कामां करपाक लागले. सेवाग्राम आनी ताचे भोंवतणचो वाटार गांधींची एक नवी

प्रयोगशाळा म्हणूण मुखार आयलो.

अखेर मेरेन गांधींचे हेच मुख्यालय उरले.

तीन वर्सांच्या चिंतन-मनन-प्रयोग आनी अणभवा उपरांत ते देशाक सांगपाक लागले, 'हांगा येवन पळेयात आनी सांगात, हांगा जो वावर चल्ला तो हिन्दुस्तानांतल्या सातूय लाख गांवांनी, धरंया, चलपाक लागलो जाल्यार ताका तुमी किते म्हणटले? 'पूर्ण स्वराज्य' म्हणचे नात? 'पूर्ण स्वराज्या'चो तुमी जाय तो अर्थ करात - इंग्रजांचो शेक ना करप होय अर्थ तातूंत आसपावन घेयात. आनी सांगात, हे खरे 'पूर्ण स्वराज्य' न्हय जाल्यार किते? सातूय लाख गांवांनी हे पूर्ण स्वराज्य चलपाक लागले जाल्यार इंग्रजांचो शेक हांगा उरत न्हय? तुमी म्हणटले, सातूय लाख गांव हे भाशेन आत्मनिर्भर करूंक येवपाचे नात. हांव तुमकां एकूच जाप दितलों, 'हे कर्तृत्व करून दाखोवपा सारके. कर्तृत्वी मनशाक आह्वान हे एके तरेचे. करून तरी पळेयात.'

गांधींची भास आतां बदल्ली. गांवांतल्या गरीब आनी नेणार लोकांक समजुपाक सोंपी असली एक नवी भास ते उलोवपाक लागले. पूर्ण स्वराज्या बदला आपणाक देशांत 'रामराज्य' हाडूंक जाय, अशें म्हणपाक लागले. रामराज्य म्हळ्यार ग्रामराज्यांतली 'ग'ची पिडा काडून उडयतकूच उरता ते राज्य. शिकिल्ल्या लोकांक ते थोरोच्या उतरांनी रामराज्याचो अर्थ समजावन सांगपाक लागले. That Government is best which governs least— उण्यांत उणें शासन चलोवपी राज्य हेच सगळ्यांत बरे राज्य. उण्यांत उणें शासन चलोवपी राज्य हाडचे आसत जाल्यार शासनाच्या हातांत जीं कामां आसात तांतलीं चडांत चड कामां लोकांनी आपणाल्या हातांत घेवंक जाय आनी एकामेकांच्या आधारान तीं चलोवंक जाय; शासनाच्या हातांतलीं चडांत चड कामां लोकांनी आपणाल्या हातांत घेवचीं जालीं, जाल्यार समाज आमी अशे तरेन बांदून काडूंक जाय की जंय आपलो-पेलो हो वेगळेचार आसचो ना, ऊंच-उणाक हो भेद आसचो ना, तसो, शोषक-शोषीत होय फरक आसचो ना.

सर्व-धर्म-समभाव, अस्पृश्यता-निवारण, दादलो-बायल समानताय, खादी-ग्रामोद्योगांचेर आधारिल्ली विकेंद्रीत अर्थ-वेवस्ता, स्वदेशी, बुन्यादी शिक्षण, राष्ट्रभाषा-प्रचार, हे तरेची 'संपूर्ण क्रान्ति'ची ही एक कार्यावळ आशिल्ली.

अहिंसेन स्वराज्य कशे मेळटले, हो प्रस्न करतल्यांक ते आतां सांगपाक लागले, 'ही कार्यावळ सातूय लाख गांवांनी चलणुकेत हाडून पळेयात, म्हणटकूच कळटले.'

गांधींचे हे कार्यावळचे राजकी म्हत्व काँग्रेसींतल्या तांगेल्या सांगात्यांक सारके कळचे पयलींच सरकाराक ते बेस बरे कळ्ळे. २३ नवेबर १९३४ ह्या दिसा घर-मंत्री हॅलॅट हांणे एक परिपत्रक काडून सगळ्या प्रांतीक सरकारांकडेन

धाडून दिले. तातूंत ताणे म्हळ्ळे, 'गांधी एक शिटूक राजकर्णी म्हणपाचे तांणी पर्थून एक फावट घणघणीत बरे दाखोवन दिलां. तूर्ताक तांगेलो जो वावर चल्ला तो वयल्या वयल्यान पळेल्यार गांवांचे अर्थीक उदरगतिचो-सो दिसता. हातूंत राजकर्ण कांय ना, अशे दिसूं येता. खरेपणानशीं, ह्या वावरान गांधींचे कार्यकर्ते गांवां-गांवांनी वतले, तांचे कडेन एकरूप-एकजीव जातले आनी ल्हवू ल्हवू आपणाल्या प्रभावान राजकी विचारांचो प्रचार करतले... ह्या वावराचेर आमी सारकी बरी नदर दवरूंक जाय... आनी तो करतल्यां आड प्रचार करूंक जाय.'

काँग्रेसी परस सरकार गांधींक बरे वळखताले अशे म्हणूंक जाय.

गांधींचो हो वावर नेटान बरो चलपाक लागिल्लो. जिस्त ह्या वेळार १९३७ त. वेचणुकांचे वारे देशांत व्हांवपाक लागले आनी राजकर्ण जाय, राजकर्ण जाय, म्हणटल्या सगळ्यांचे लक्ष वेचणुकांकडेन गेले.

४५. वेचणुको

१९ १९ तलो 'इंडियन रिफॉर्म अॅक्ट' बदलून १९३५ त इंग्लंडच्या पार्लिमेन्टान एक नवो कायदो केल्लो. तातूंत हिन्दुस्तानांतल्या लोकांक हल्या हल्यांनी इल्ले इल्ले करून स्वराज्य दिवपाची तजवीज आशिल्ली. आपणाक राज्य चलोवंक मेळ्ळां, अशे हिन्दुस्तानाक दिसचे आनी आपणाले राज्य कोणेंच व्हरूंक ना, ते आपणाल्याच हातांत आसा, अशे इंग्रजांक दिसचे, अशे-शे किते ताचे नाडपेत्री रूप आशिल्ले. ह्या कायद्यान हिन्दुस्तानाच्या वांट्याक कांय जापसालदारक्यो आयिल्ल्यो. पुणून सत्या सगळी गवर्नर आनी वायसरॉय हांच्या हातांत उरिल्ली. जवाहरलालांनी ह्या कायद्याचे वर्णन 'अ चार्टर ऑफ स्लेवरी'-- बंदेपणाचे एक नवे अधिकारपत्र म्हूण केल्ले. आनी खरेपणानशीं ते तशेंच आशिल्ले. तरी आसतना, ह्या कायद्याक धरून जेन्ना सरकारान १९३७त प्रान्तीय विधान-सभां खातीर वेचणुको घेवच्यो अशे थारायले तेन्ना कितलेशे देशभक्त फुरफुरून मुखार सरले. काँग्रेसींतले लेगीत 'वेचणुकेत आमी वांटो घेवंक जाय', अशे म्हणपी लोक मुखार आयले.

जवाहरलाल आनी तांगेल्या समाजवादी सांगात्यांक वेचणुकांचे व्हडलेशे पडूंक नाशिल्ले. तशें, गांधीं वांगडा जे रचणुकी कार्यावळींत पडिल्ले तांकांय पडूंक नाशिल्लें. विधानसभेत वचून कांयच जावपाचे ना, अशे ह्या दोनूय पंगडांचे मत आशिल्ले. पुणून काँग्रेसींत आनीक एक पंगड आशिल्लो. ताका जवाहरलालांचे समाजवादी क्रान्तिचेय कांय पडूंक नाशिल्ले तशे गांधींचे रचणुकी कार्यावळिचेय

पडूंक नाशिल्ले. ह्या पंगडाक काँग्रेसीन वेंचणुकेत पडूंक जाय अशें दिसताले.

गांधी काँग्रेसींत नाशिल्ले. तिचे पसून पयस राविल्ले. पुणून काँग्रेस तांचे पसून पयस वचूंक नाशिल्ली. मदीं मदीं तांची बुद्द घेवपाक ती तांचे सरीं वताली. वेंचणुकांचो प्रस्न घेवन जेन्ना ती तांगेली बुद्द घेवपाक गेली तेन्ना तांणीं म्हळे, स्वराज्य आमकां विधानसभेत वचून मेळपाचे ना, हे जरूय खरे आसले, तरूय हे खेपे काँग्रेसीन विधानसभेत वचचे अशें म्हजे मत जालां. सत्य अहिंसे सारक्या तत्वाचो प्रस्न न्हय हो; स्ट्रॅटजिचो - व्यूह-रचनेचो प्रस्न हो. काँग्रेसींतले जे लोक विधानसभेत वचूंक सोदतात तांकां वचूंक दिल्ले बरे.

गांधींक अशें दिसपाक कांय कारणां आशिल्लीं-

देशांत सगळे कडेन इंग्रजां आड असंतोष वाडिल्लो. ह्या असंतोषाक वाचा फोडूंक जाय आशिल्ली. सत्याग्रहान वाचा फोडूं येताली. पुणून देशाची तितली तयारी जावंक नाशिल्ली. गांधी येदे बेगीन देशाक सत्याग्रहाच्या उज्यांत धुकलूंक सोदी नाशिल्ले. वेंचणुकेत सुमार तीन कोटी लोक मतां दिवपाचे आशिल्ले. काँग्रेस वेंचणुकेत देवली जाल्यार ह्या तीन कोटी मतांचेर आपणालो प्रभाव घालूंक पावतली; ते भायर, वेंचणुकेच्या निमित्यान लोकांक लोकशायेचेय शिक्षण दिवपाक मेळटले, अशें तांकां दिसताले. आनी म्हत्वाचे म्हळ्यार, वेंचणुकेत काँग्रेस देवलिना जाल्यारूय दुसरे जायते पंगड देवतलेच आशिल्ले. सगळेच पंगड कांय राष्ट्रवादी नाशिल्ले. राष्ट्रवादा आड आशिल्ले लोक वेंचून येवचे परस काँग्रेस वेंचून आयिल्ली बरी, अशें तांकां दिसताले.

कितल्याश्या गांवांनी गांधींचो रचणुकी वावर चलूंक लागिल्लो. काँग्रेस सत्येर आयली जाल्यार तिचो तांगेल्या ह्या वावराक थोडोभोव हातभारूय लागूं येतालो.

परिणामः काँग्रेस वेंचणुकेक उबी रावली आनी बऱ्याच-श्या प्रान्तांनी वेंचुनूय आयली. संयुक्त-प्रांत, बिहार, मध्य-प्रदेश, ओरिसा आनी मद्रास ह्या प्रान्तांनी तिका स्पस्ट भौमत मेळ्ळे. मुम्बय प्रान्तांत पन्नास प्रतिशत सुवातो मेळ्ळो. सीमा-प्रांत आनी आसाम ह्या दोन प्रान्तांनी तर ती सगळ्यांत व्हडली पार्टी म्हूण मुखार आयली.

आतां वेंचून आयिल्ल्या प्रान्तांनी तिणे मंत्री-मंडळां घडोवचीं काय घडोवचीं न्हय, हो प्रस्न उपरासलो. गांधी म्हणपाक लागले, 'घडोवंक जाय. ना जाल्यार, सरकारां इंग्रजांच्या पेद्यांच्या हातांत वतलीं. सरकारां घडोवन लोकांची सेवा करपाची संद मेळटा जाल्यार काँग्रेसीन ती होगडावची न्हय. इतलेच मतींत धरचेः सरकारां घडोवपाचीं तीं लोकांचीं कामां करपा खातीर, सत्या भोगपा खातीर न्हय. आनी इंग्रजांक बेशक्यो आडखळी हाडपा खातिरूय न्हय.

एकूच अडचण आशिल्ली-

नव्या कायद्यान राज्यकारभार मंत्री-मंडळांच्या हातांत दिल्लो. पुणून सत्या गवर्नर आनी वायसरॉय हांच्या हातांत आशिल्ली. लोकांच्या बऱ्याचीं कामां लेगीत गवर्नरांक मानलीं नात जाल्यार आपणाक मेळिल्ले सत्येचो वापर करून गवर्नरांच्यान तीं बंद उडोवं येतालीं. 'बंद उडोवचे नात' हे तरेचे उतर वायसरॉयां कडल्यान घेवंक जाय. ना जाल्यार, सरकारां घडोवपांत अर्थ ना अशे काँग्रेसिच्या म्हालगड्यांक दिसपाक लागले.

लॉर्ड लेनलिथगो वायसरॉय म्हूण आयिल्ले. ते कसल्याच उतरान आपणाक बांदून घेवंक तयार नाशिल्ले. तरी आसतना तांणी एक पळेल्ले: काँग्रेस भौमतान आयल्या. तिका कडेक उडोवन दुसरे कोणाचेय सरकार घडयले जाल्यार काँग्रेस ते चलूंक दिवपाची ना, उडयतली. काँग्रेसीक दुखोवन आपणाले काम जावपाचे ना. म्हूण तांणी गुळमुळीत अशी एक जाप दिली - जिचो अर्थ, गवर्नर वा वायसरॉय आपूण जावन कसलेच किजील उपरासून काडचो ना, असो जातालो.

'हे आश्वासन खूब जाले' अशे गांधींनीं म्हळे आनी काँग्रेसीक मंत्री-मंडळां घडोवंक सांगले.

इंग्रज अधिकारी आनी काँग्रेसचे फुडारी हांचे मजगतचे पोरणे संबंद व्हाडलेशे बरे नाशिल्ले. जे काल पयर मेरेन एकामेकांआड आशिल्ले ते आयज सांगातान कशीं कामां करतले, हाचो अदमास अधिकाऱ्यांकूय नाशिल्लो, मंत्र्यांकूय नाशिल्लो. पुणून सांगातान कामां करतां करतां तांचे मजगतच्यो वणटी इल्ल्यो इल्ल्यो करून कांसळत वचूंक लागल्यो. मनांतली कोडसाणूय ल्हवू ल्हवू करून ना जावपाक लागली आनी दोनूय पंगड एकामेकांक आदार दिवन कामां करपाक लागले. कांय खूब बरीं कामां तांणी केलीं. विधानसभेत वचून कांय जावपाचे ना अशे म्हणटल्यांचीं तोंडां आपशीं बंद पडलीं. इंग्रज अधिकाऱ्यांक तर काँग्रेसच्या फुडाऱ्यां विशिंचीं आपणालीं आदलीं मतां लेगीत बदलचीं पडलीं. 'हे लोक फकत तोंडाच्यो गजालीच सांगिनात, कामांय करतात; फकत चळवळीच न्हय, हांकां राज्यकारभारूय बेस बरो चलोवंक येता' अशे मेकळ्या ताळ्यान ते कबूल करपाक लागले.

कांय मजेचे प्रसंगूय लोकांक पळोवंक मेळपाक लागले. अहमदाबादेचो कमिशनर गॅरेंट पयलीं मोरारजीभाईक 'धरूंक' वतालो. तो आतां तांकां अहमदाबादेच्या स्टेशनार पावोवपाक वा व्हरपाक वचूंक लागिल्लो लोकांक पळोवंक मेळ्ळो. केन्ना केन्ना तांचे वांगडा रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गांतल्यान प्रवासूय करपाक लागिल्लो, पळेलो.

तात्पर्य: वेचणुकेत वांटो घेवन आनी मंत्री-मंडळां घडोवन काँग्रेसीन लोकांच्या मनांत आपणाली एक नवी प्रतीमा उबी केल्ली.

४६. पाकिस्तानाचें सांवट

पुणून दुसऱ्या अर्दान दुसरीच एक गजाल सुरू जाल्ली-
वेचणुकेत मुस्लीम लीग सामकीच पडिल्ली. ज्या प्रान्तांनी मुसलमानांचे भौमत
आशिल्ले थंय लेगीत तिका मोठ्या कश्टान मुसलमानांचीं शंबरांतलीं पांचूच
मतां पडिल्लीं. येदें व्हडले हें अपेस पळोवन मुहम्मद अली जिना निशेंल्ले.

जिना हे एका काळार राष्ट्रीय फुडारी म्हूण मुखार आयिल्ले. दादाभाई
नवरोजींचे प्रेरणेन ते काँग्रेसींत गेल्ले आनी गोखल्यां सांगातान तांणी काँग्रेसींत
कामूय केल्ले. 'हिन्दू-मुसलमान एकचाराचे दूत' म्हूण तांची नामना आशिल्ली.
संस्कारान आनी शिक्षणान तांकां मुसलमान म्हणूं येनाशिल्ले. ते इंग्रजाळ्ळेल्ल्या
भारतियां मदले एक आशिल्ले. सोरो पियेताले. दुकरा-मांस खाताले. धर्माचे तांकां
व्हडलेशे कांय लागनाशिल्ले. तांगेले राजकर्ण मवाळांचे परंपरेतले आशिल्ले.
काँग्रेसिचो वांगडी उणोपुरो मेट्रीक तरी शिकिल्लो आसूंक जाय आनी काँग्रेसिचे
राजकर्ण रस्त्यार न्हय, तर काँग्रेसिंलांनी चलूंक जाय, ह्या मताचे ते आशिल्ले.
गांधींनी काँग्रेस हातांत घेनाफुडे आदली दवरूंक नाशिल्ली. ती मुळासावन
बदल्लेली. भौसाची केल्ली आनी राजकर्णूय काँग्रेसिंलां बदला रस्त्यार हाडिल्ले.
जिनांक हे निखालूस मानूंक नाशिल्ले. गांधींचे निखटे राजकर्णूच न्हय, तर तांगेले
व्यक्तित्व लेगीत तांकां माननाशिल्ले. पुणून काँग्रेसींत गांधींचो प्रभाव दिशिं-दिशीं
वाडत वचूंक लागिल्लो आनी जिनांक काँग्रेसींत भितर घुस्पटिल्ले वरी जावपाक
लागिल्ले. ते काँग्रेसी पसून पयस गेल्ले.

खिलाफत चळवळी वेळार काँग्रेस आनी मुस्लीम लीग एकठांय आयिल्ल्यो.
पुणून जिनांनी हे चळवळींत वांटो घेवंक नाशिल्लो. ते खिलाफती पसूनूय पयस राविल्ले.

काँग्रेस जशी जशी मुखार वचूंक लागली तशी मुस्लीम लीगय हे वाटेन
घट जायत रावली. मुदलांत मुस्लीम लीग ही मुसलमानां मदल्या व्हडल्या व्हडल्या
जागीरदारांची आनी जमीनदारांची पार्टी आशिल्ली. कांय नवाबूय तिचे फाटल्यान
उबे आशिल्ले. फाल्यां स्वराज्यांत काँग्रेस सत्येर आयली जाल्यार ती जमीनदारी
ना करतली, देशी संस्थानांय ना करतली आनी आमकां भिकेक लायतली ही
भिरांत मुस्लीम लीगेच्या ह्या फुडाऱ्यांक आशिल्ली.

जमीनदारी ना करपाची भास काँग्रेस उलोवपाकूय लागिल्ली.

पुणून मुस्लीम लीगे कडेन सगळ्या मुसलमानांक एकठांय हाडीत असो
प्रभावी फुडारी कोणूच नाशिल्लो. जिना काँग्रेसीक उबगून पयस गेल्ले. एक दीस

मुस्लीम लीग आपणाले नेतृत्व करपाक तांकां पाचारून घेवन आयली.

जिना सभावान गर्विश्ट, 'गांधीन म्हज्या हाता खाला काम केलां... जवाहरलालूय म्हज्या हाता खाला वावुरला' हे तरेची भास उलोवपी. हिन्दुस्तान सोडून ते इंग्लंडाक वचून राविल्ले आनी प्रिवी काँसिलांत 'प्रॅक्टिस' करताले (ते एक बॅरिस्टरूय आशिल्ले) त्या वेळार पत्रकारांच्या एका प्रस्नाक जाप दितना जवाहरलालांनी 'जिनांचो आतां देशाचेर कसलोच प्रभाव उरूंक ना, जिना इझ फिनिश्ट' अशे किते म्हळ्ळे. तें जिनांनी वाचले. 'अब्बा! हांव सोपलो! दाखयतलो तुमकां हांव कोण म्हणटात तें' अशें म्हणून उसळ्ळे.

जिस्त ह्या वेळार मुस्लीम लीगेचे फुडारी तांकां पाचारूंक गेल्ले. जिनांनी खिणाचोय कळाव लायलो ना. ते नीट उठून हिन्दुस्तानांत आयले आनी मुस्लीम लीगेत भितर सरून तिचे दळवयपण करपाक लागले.

मुसलमान आनी हिन्दूंक पयलीं सावन पडनाशिल्ले. तातूंत, इंग्रज तांकां एकठांय येवंकूय दिनाशिल्ले. मुसलमानां भितर शिक्षणाचो प्रसार व्हाडलो सो जावंक नाशिल्लो. हाका लागून मुसलमान भौस चडसो नेणारूच उरिल्लो. ताका खुबळावप हे मुस्लीम लीगेच्या फुडाऱ्यांक सोंपे जावन पडिल्ले.

वेचणुकेंत मुस्लीम लीगेन मार खालो तेन्ना जिना पयलीं निशेंले. मागीर तेमाक पेटले. तिडके भरशीं काँग्रेसी आड दांतओठ चाबून उलयतां उलयतां ते असलींय कांय कामां करपाक लागले कीं तांकां लागून हिन्दु-मुसलमानांचो प्रस्न दिशि-दिशीं अदिकांत अदीक घुस्पतूच वचूंक लागलो. 'काँग्रेसच्या राज्यांत मुसलमानांक कोण लेखीच ना.' 'फाल्यां स्वराज्यांत काँग्रेस सत्येर आयली जाल्यार ती किते करतली? मुसलमानांक सदां गुलामूच दवरतली,' 'काँग्रेसचे राज्य म्हळ्यार हिन्दुंचें राज्य. हिन्दुंच्या राज्यांत मुसलमान ना नपश्चात जावन वतले' हे तरेची भास ते दिसपट्टी नेटा नेटान उलोवपाक लागले.

नाका नाका जाल्ल्यो अफवाय पातळावपाक लागले.

तातूंत 'पीरपुर रिपोर्ट'न पेट्रोल ओतले. काँग्रेसीन ज्या ज्या प्रान्तांनी मंत्री-मंडळां घडयल्लीं त्या त्या प्रान्तांनी मुसलमानांचेर कसल्यो कसल्यो आगळिको चल्ल्यात हाची एक व्हडली वळेरी ह्या रिपोर्टान दिल्ली. मुसलमान सरकारी चाकऱ्यो सोदपाक गेले जाल्यार काँग्रेस तांच्या मार्गांत कसल्यो अडचणी उब्यो करता, मुसलमान व्यापाऱ्यांक ती कसले त्रास दिता, असल्यो कितल्यो-श्यो कागाळी ह्या रिपोर्टान उजवाडायल्ल्यो. सगळ्यो फट आशिल्ल्यो. पुणून लोक जेन्ना एकामेकांकडेन दुबावान पळोवपाक लागतात तेन्ना फट खबरीय खऱ्यो दिसपाक लागतात. इतलेच न्हय तर त्यो वाऱ्या वांगडा पातळत वतात आनी समाजांत भंयांचे वातावरणूय निर्माण करतात.

तशे जाले. जिना सांगतात ते सगळे खरे अशे मुसलमान मानपाक लागले. परिणामः जिना तांचे कैवारी जावन तांचे मुखार उबे रावले. एके तरेचे तांचे देव जाले.

तांच्या नेटार मुसलमान आडांगपणां करपाक लागले.

तांगेलीं हीं आडांगपणां पळोवन हेवटेन हिन्दुंचे फुडारी खुबले. मुसलमानांक तांगेली सुवात दाखोवन दिवंकूच जाय, अशे म्हणून तिडकीन तेवूय पेटले. हिन्दुंचे तिडकींत पेत्रोल ओतपी तांकांय एक फुडारी मेळिल्लोः सावरकर. ते मुसलमानां परस चड गांधीं आड आशिल्ले. 'तुमीच तांकां बाबा-पुता करून मातयल्यात', 'तुमीच तांच्या हटाक पोसवण दीत आयल्यात' हे भाशेन ते उलोवपाक लागिल्ले.

हिन्दुंच्या भौमताक भियेवन मुसलमान मुस्लीम लीगे भोंवतणी एक जाले. जाल्यार मुसलमानांक भियेल्ले हिन्दू सावरकरां सारकेल्या हिन्दुत्ववादी पंगडांच्या बावट्या खाला संघटीत जावपाक लागले.

जिना आनी सावरकर हांचे मजगतीं एक तत्व समान आशिल्लेः गांधी म्हणिनाफुडे दोगांकूय कुर्रर जाताले.

बारीक दुबळे मुसलमान आतां आपणा भोंवतणी आसात हाची खातरी पटनाफुडे जिना 'पाकिस्तान जाय' म्हणपाक लागले. पाकिस्तान म्हळ्यार, मुसलमानांचे एक वेगळे राज्य. हिन्दू आनी मुसलमान धर्मान वेगळे. तांचे समाज वेगळे. चालि-रिती वेगळ्यो. संस्कृतायो वेगळ्यो, भासो वेगळ्यो. सगळेच वेगळे. दोन वेगळीं राष्ट्रां हीं. तीं एकठांय रावचीं नात. वेगळींच सरूंक जाय तांणी, अशे म्हणपाक लागले.

हाचे पयलीं कोणूय पाकिस्तान जाय म्हणटालो तेन्ना मुस्लीम लीगेचे फुडारीच ताका पिशांत काडटाले. आतां जिना पाकिस्तान जाय म्हणपाक लागिल्ले ते पळोवन मुस्लीम लीगूय पाकिस्तान जाय म्हणपाक लागली. तिणे आपणाल्या एका अधिवेशनांत हिन्दू आनी मुसलमान हीं दोन वेगळीं राष्ट्रां ह्या मत्ताक अधिकृत रुपान मान्यताय दिली. उदेंतेच्या आनी अस्तंतेच्या वाटारांतल्या मुसलमानाचे भौमत आशिल्ल्या प्रान्तांक जे मेरेन स्वतंत्र राष्ट्र म्हूण मान्यताय. मेळची ना ते मेरेन मुस्लीम लीग इंग्रजांच्या खंयच्याच प्रस्तावाचो विचार करची ना, अशीय तिणे घोषणा केली.

मुस्लीम लीगेन 'दोन राष्ट्रां'चे मत्त मान्य केले त्याच अदमासाक हिन्दू महासभेनूय ह्या मत्ताक दुसऱ्या एका रुपान मान्यताय दिली. 'हिन्दुस्तान हिन्दुओका, नहीं किसीके बापका' ही घोषणा दिवन सावरकरांनी 'हिन्दू'ची एक नवी व्याख्या देशा मुखार दवरली. 'जाची मातृभू, पितृभू आनी पुण्यभू हिन्दुस्तान तो हिन्दू... ताचेच हिन्दुस्तान' अशे सांगपाक सुरवात केली. मुसलमानांची पुण्यभू हिन्दुस्ताना भायर मक्केत आशिल्ली. देखून सावरकरांचे व्याख्येप्रमाण ते 'भायले' थरिल्ले.

जिनांच्या 'दोन राष्ट्रां'च्या मत्ताची ही हिन्दू अर्थावणी आशिल्ली.

हे सगळे पळोवन गांधी खंती जाले. ते म्हणपाक लागले, हिन्दू आनी मुसलमान हीं दोन राष्ट्रां म्हूण एक फावट मान्य केले, जाल्यार हिन्दुस्तानाचे कुडके करपाची प्रक्रिया पाकिस्तान दिवन थांबपाची ना. ती शिखीस्तान, ख्रिस्तीस्थान, दलीतस्थान, द्रविडीस्थान, हे भाशेन वाडत वाडत हिन्दुस्तानाचे हजार कुडके करून उडयतली. ते विचारपाक लागले, 'कोण सांगता, हिन्दू आनी मुसलमान वेगळे म्हूण? बंगाली मुसलमान घेयात. धर्म सोडून बंगाली हिन्दू परस तो खंयच्या आंगान वेगळो? दोगांयची भास एक. दोगांयच्यो चालिरिती एक. संस्कृताय एक. लोकवेद एक. साहित्य एक. संगीत एक. हीच गजाल पंजाबी मुसलमान आनी पंजाबी हिन्दुची. तीच संयुक्त प्रांतांतल्या हिन्दू-मुसलमानांची. धर्माक लागून कोणाच्योच भासो बदलूंक नात, संस्कृतायो वेगळ्यो जावंक नात. चालि-रिती बदलूंक नात'. ते दुखेस्त काळजान विचारपाक लागले, 'धर्माचे काम कितें? लोकांक एकठांय हाडपाचे? काय तांकां एकामेकांपसून वेगळावपाचे? धर्म हे मनशांक जोडपी तत्व काय तांकां फोडपी तत्व?' ते भितरले भितर उसळ्ळे: 'ना, धर्माच्या नांवान हांव देशाचे कुडके जावंक दिवचों ना. हिन्दुस्तानाचे कुडके करचे पयलीं हांकां म्हजे कुडके करचे पडटले.'

हिन्दू-मुसलमान एकचाराचो तांगेलो वावर कितल्याश्या मळांनी चलतालो. ताका नेट कसो हाडचो, हाची आंखणी ते करपाक लागिल्ले.

जिस्त ह्या वेळार काळान तांचे मुखार एक नवे आह्वान दवरले-

३ सप्टेंबर १९३९ च्या दिसा इंग्लंड जर्मनी आड झुज करपाक मुखार सरले आनी हिन्दुस्तानांत कितल्या-श्या प्रान्तांनी काँग्रेसिचीं मंत्री-मंडळां चलिल्लीं आसतना कोणाक कांय विचारी-करी नासतना वायसरॉयांनी हिन्दुस्तानाकूय झुजांत धुकल्ले.

काँग्रेसीमुखार आतां सोडचीट दिवन सरकारांतल्यान भायर सरपा पेल्यान दुसरो उपाय उरूंक नाशिल्लो.

काँग्रेस सरकारांतल्यान भायर सरल्या त्या दिसा 'बरे जाले, आमी सुटले' अशें म्हणून मुस्लीम लीगेन सूस करून उस्कार सोडलो. 'अडेज वर्सा आमी हिन्दुच्यो आगळिको सोंसल्यो. आतां सुटले' ह्या अर्थाचे एक पत्रकूय जिनांनी त्या दिसा काडले.

खरेपणानशीं, मुस्लीम लीग आतां काँग्रेसी आड नाका नाका जाल्ल्यो फटिच्यो अफवा पातळावपाक मेकळी जाल्ली. आनी काँग्रेसीक नखलामी करपाक बेस बरी उपकरतली म्हूण वायसरॉयूय आतां मुस्लीम लीगेक पोसवण दिवन तिचे उपद्रव-मूल्य वाडोवपाक मेकळे जाल्ले.

देवान आपणाले अहिंसेची कसवटणीच सुरू केल्या अशें गांधींक आतां खोलायेन दिसपाक लागले.

४७. झुजाचे आह्वान

१९१४ त योरोपांत एक झूज पेटिल्ले. ते चार वर्सां चल्ले. हाका पयले 'म्हा-झूज' म्हणटात. 'संवसारांत हे मुखार झुजांच जावंक दिवप ना' ही ह्या म्हा-झुजाची मोख आशिल्ली. पुणून ही मोख सादपा खातीर जैतवंत देशांनी जीं पावलां उखल्लीं त्या पावलांक लागुनूच संवसाराचेर दुसऱ्या म्हा-झुजाचीं कुपां एकठावपाक लागलीं. जर्मनी, इटली, स्पेन बी कांय देश एकाधिकारशाहांच्या - डिक्टेटरांच्या - हातांत गेले. ते नवे तरेच्या शस्त्रांनी आनी अस्त्रांनी घटमूट जावन ल्हान देशांचेर घुरयो घालपाक लागले. इटलीन अबिसिनियेचेर घुरी घाली. जर्मनीन ऑस्ट्रिया गिळ्ळी. तांगेलो हो अच्छेव पळोवन योरोपांतले ल्हान देश भियेवपाक लागले. आपणाचेर केन्ना अपसरण येत, सांगूं नज, ह्या विचारान थरथरपाक लागले.

१९३९ त एक सप्टेबराक जर्मनीन पोलंडाचेर घुरी घाली. दोन दिसां उपरांत, तीन सप्टेबराक इंग्लंडान जर्मनी आड झूज सुरू केलें.

आनी दुसऱ्या म्हा-झुजाचे नमन पडले.

हे झूज आतां संवसाराक खंय घेवन वचत, सांगूं नज आशिल्ले. सगळेच जशे किते एकामेकांच्या जिवार उठिल्ले. चोंय दिकांनी चलिल्ले हे हिसेचे तांडव पळोवन गांधींक आपणाले अहिसेचे परिक्षेचो होच खरो वेळ अशे दिसपाक लागले जाल्यार अजाप न्हय. तांणी संवसारा मुखार अहिसेचे तत्व दवरिल्ले ते एक धर्म मत म्हूण दवरूंक नाशिल्ले. एक दिव्यास्त्र म्हूण दवरलेले. ह्या दिव्यास्त्रान स्वतंत्रतायूय जोडूं येता, तशे अंतर-राष्ट्रीय मळा वयले कठीण प्रस्नूय सोडोवं येतात, अशे ते मानीत आनी सांगीत आयिल्ले. ह्या दिव्यास्त्राच्या प्रयोगांत तांगेले आतां मेरेनचे सगळे आयुष्य खर्चिल्ले. सुमार तीस वर्सांच्या चिन्तन, मनन, प्रयोगा उपरांत तांगेलो ह्या दिव्यास्त्रा वयलो भावार्तूय घट जाल्लो. झुजाचे संकश्ट जशे जशे वाडत वचूंक लागले, तसो ह्या दिव्यास्त्रा वयलो तांगेलो भावार्तूय वाडत गेलो. भायल्यान कोणे घुरी घाली जाल्यार भितरल्या लोकांनी घुरयेक जाप कशी दिवची, हाचेर ते 'हरिजनां'तल्यान एका फाटल्यान एक लेख बरयत रावले. ल्हान देशांक ते सांगपाक लागले, 'कोणूय तुमचेर घुरी घालूंक आयलो जाल्यार तुमी सगळे, जाणटे नेणटे, एकठांय येयात आनी घुरी घालतल्याक सांगात: 'घाल तूं आमचेर घुरी. पुणून एक लक्षांत दवर, आमी भियेवन तुजे मुखार दिमी मोडपाचे नात, तुजे आड शस्त्रांनीय झुजपाचे नात, आनी तुका आमी कसलो आधास्त्रय दिवपाचे नात. तुका आमच्या मड्यां वयल्यान चलुनूच देश घेवचो पडटलो.' ते दुबळ्या आनी ल्हान देशांक सांगपाक लागले, 'तुमी आपणाले सैन्यबळ वाडोवन

हिसेचे सर्तेत देवपाचे पिशेपण करूं नाकात. दुसऱ्या खंयच्या बळिश्ट देशाचे संरक्षणूय घेवं नाकात. तुमचेर कोणूय आगळीक करून आयलो जाल्यार, हड्ड्याचे कोट करून ताचे मुखार उबे रावात. घुरयेक तुमी अहिसेनूच जाप दितले म्हणपाचो नित्शाय करात. हे वाटेन गेल्यार तुमकां सगळ्यांक घडये मरचे पडत. हरशॉय जाल्यार, तुमी मरणाचे वाटे वयल्यानूच चलत रावल्यात. मरचेच जाले जाल्यार बलिदान दिवन मरात, बळी पडून मरूं नाकात.'

ते बलिदानाचीच वाट संवसाराक दाखयत रावले.

ते समजावन सांगपाक लागले, 'एक देश दुसऱ्या देशाचेर घुरी कित्याक घालता? देश जिखचो. आनी थंयच्या लोकांची आनी साधन-संपत्तेची पिळणूक आपणाक करूंक मेळची हे खातिरूच मू? ते खातीर तो लोकांक भेकडायता, थरथरायता. लोक आपणाले इत्से मुखार बागऽ मेरेन तो तांकां कलकलायता. पुणून, घुरी घालतल्याची इत्सा आमी केन्ना भागोवचे नात, ताका जाय ते तरेन आमी चलपाचे नात, जापूय दिवचे नात, मरतले पुणून दिमी मोडचे नात, म्हणपाचे ताका कळत, जाल्यार तो 'आपणाले हांचे मुखार कितेच चलना' ह्या निर्णयार पावतलो आनी अन्याय करपाचे सोडून फाटीं सरतलो. तागेलीं सगळीं शस्त्रां आमचे मुखार गळसून पडटलीं. निश्चय जातलीं.'

पुणून हे मत गांधींचे स्वताचे आशिल्ले. काँग्रेसचे नाशिल्ले. काँग्रेसीन अहिंसा एक 'पॉलिसी' म्हूण घेतिल्ली. तत्व म्हूण घेवंक नाशिल्ली. अंतर-राष्ट्रीय प्रस्नां विशिंचे काँग्रेसचे प्रवक्ते - स्पेक्समॅन - जवाहरलाल आशिल्ले. ते विचारान आनी मनान फासिस्टां आड आशिल्ले. हिटलर, मुसोलिनी सारकेल्यां लागीं कसलेच तरेचो करार करपाक ते तयार नाशिल्ले. झुजांत इंग्लंडाक जैत मेळूंक जाय, ह्याच मत्ताचे ते आशिल्ले. पुणून तांगेलो खाशेलो देस गुलामपणांत घुस्मट्टा आसतना पयसुल्ल्या पोलंड वा चेकोस्लोवाकिया सारकेल्या देसांचे स्वतंत्रताये खातीर झुजपाक आपणे मुखार सरप, हाका अर्थूच ना, ह्या मत्ताचे ते जाल्ले.

झुजांत इंग्लंडाक आपणे पालव दिवंक जाय अशे तांकां मनापसून दिसताले. पुणून एका स्वतंत्र देशाचे प्रतिनिधी ह्या नात्यान ते हो पालव दिवंक सोदताले. जे मेरेन इंग्लंड हिन्दुस्तानाक आपणाले बरोबरचो एक वांगडी देस म्हूण लेखचे ना, ते मेरेन हिन्दुस्तानान इंग्लंडाक कमलोच पालव दिवंक जायना, ह्याय निर्णयार ते पाविल्ले.

जवाहरलालांच्या मत्ताचे आनिकूय कांय फुडारी काँग्रेसींत आशिल्ले. काँग्रेसचे अध्यक्ष खासा मौलाना आझादूय आशिल्ले.

तांणी रोखडीच काँग्रेस कार्यसमितिची एक बसका आपयली आनी एक थाराव पास केलो. फासिस्ट शक्तीं आड झुजतल्या पंगडा वटेन काँग्रेस आसा

म्हणपाचे तातूंत स्पस्ट केले आनी ह्या पंगडाक पालव दिवपाची काँग्रेसीक इत्सा आसा म्हणपाचेय उक्तावन दाखयले. तेच बराबर, जे स्वतंत्रतायेच्या तत्वाखातीर झूज चल्लां ती स्वतंत्रताय पयलीं इंग्लंडान हिन्दुस्तानाक दिवन उडोवची अशी मागणी केली.

१९४० तल्या गिमांत हिटलरान अस्तंत योरोप माड्डून आपणाल्या शेकातळा हाडले आनी झूज इंग्लंडाच्या दरवट्या मेरेन व्हरून तेकयले. इंग्लंडाच्या आधाराक धांवन येवपी भोंवतणी कोणूच नाशिल्लो. ते एकलेच जिवार उदार जावन हिटलर आड झुजत रावले. ह्या झुजांत, धरूंया, इंग्लंड पडिल्ले जाल्यार हिटलर भूमध्य-सागरांतल्यान नीट हिन्दुस्तानांत आयले बगर रावचो नाशिल्लो. ताका आडावपाची तांक आशिल्ली खंयचीच ताकद ह्या वाटारांत नाशिल्ली. ह्या संकश्टाची जाणवीक जायना फुडे काँग्रेसीन आपणालो प्रस्ताव मात्सो मोव केलो. 'पयलीं स्वतंत्रताय, मागीर आधार' अशें ती म्हणत आयिल्ली. ताचे बदला झूज सोंपले उपरांत इंग्लंड हिन्दुस्तानाक स्वातंत्र्य दितले, इतलेच उतर आयज दिल्यार पुरो; सरकाराक झुजांत काँग्रेस मनापसून आधार दितली' अशें म्हणपाक लागली.

म्हळ्यार, एक सपण ती सकल देवली.

सरकार काँग्रेसीक कसलेच उतर दिवंक तयार नाशिल्ले.

परिणाम: जी काँग्रेस गांधींक कडेक दवरून जवाहरलालांच्या फुडारपणा खाला खेरीत तरेन मुखार वचूंक भायर सरिल्ली तीच काँग्रेस परती गांधींसरीं आयली. 'आतां किते करूंया, सांगात' म्हूण तांकां विचारपाक लागली.

सरकार अडचणींत पडलां म्हणपाचे गांधी जाणा आशिल्ले. हे अडचणिचो लाव घेवंक ते तयार नाशिल्ले. (तांगेल्या सत्याग्रहांत हे बसनाशिल्ले.) तशें, सरकाराच्यो अडचणी वाडोवपाकूय ते तयार नाशिल्ले. लोकांचीं काळजां पेटोवपाची शक्ती तांच्यांत आशिल्ली. पुणून तांकां तीं असल्या फट्ट जावन फुटपी वातावरणांत पेटोवपाचींय नाशिल्लीं.

पुणून तेच बराबर तांकां सस्थूय बसपाचे नाशिल्ले. तांणी म्हळें, सरकारान हिन्दुस्तानाक ताचे इत्से आड झुजांत धुकल्लां. इतलेंय करून झुजाचे संचालन ताका जाय तशें सरकार करूंक दिना, हे विशिंची आमची ना-खुशी आमी उक्तावन दाखोवंया.

तांणी वैयक्तीक सत्याग्रह सुरू करपाचे थारायले.

पयले सत्याग्रही म्हूण तांणी विनोबा भावे हांकां वेचून काडले. देश तांकां सारको वळखनाशिल्लो. पुणून गांधी तांकां बेस बरे वळखताले. तांगेल्या मुखेल आश्रमी सांगात्यांत तांचो आसपाव जातालो. विनोबांनी १७ ऑक्टोबर १९४० ह्या दिसा पवनाराक झुजा आड उलोवप केलें. सरकारान तांकां त्याच दिसा धरून

भितर घाले. दुसरे सत्याग्रही म्हूण गांधींनी जवाहरलालांक वेचून काडिल्ले. झुजा आड उलोवंक पावचे पयलींच सरकारान तांकां धरून व्हेले. १५ मे १९४१ मेरेन पंचवीस हजार सत्याग्रही बंदखणींत पाविल्ले. तांच्यांत काल पयरचे चारशे आमदार आशिल्ले तशे एकुणतीस मंत्रीय आशिल्ले.

कोणे केन्ना सत्याग्रह करचो हे खासा गांधी थारायताले.

४८. क्रिप्स मिशन

झूज आतां मेरेन पयस योरोपांत चलताले. जपानान तातूंत उडी घेना फुडे ते हिन्दुस्तानाच्या दरवट्याकडेन येवन उबे रावले. १५ फेब्रुवारी १९४२ ह्या दिसा जपानान सिंगापूर घेतले. जावा, सुमात्रा, मलाया घेवन ते ब्रम्हदेशांतल्या रंगूनाक पावले. ते वटेन योरोपांत हिटलर आनी मुसोलिनी सगळे योरोप माड्डीत मुखार गेल्ले. हे वटेन आशिया खंडांत जपान सगळ्यांची दानाधिस्पट करून मुखार वचत राविल्ले. जपानी घुरयो पळोवन इंग्रजांचे सैन्य आशिया खंडांतलो एक एक देश सोडून फाटीं सरपाक लागले. सैनिकी असैनिकी सगळे येरोपेव भियेवन हे वटेन ते वटेन पळून वचपाक लागले. असल्या सैनिकी अपेसा उपरांतूच हिन्दुस्तानांतल्या फुडाऱ्यां कडेन उलोवणीं करपाक चर्चिल मुखार सरले. कांय दिसां पयलीं हेच चर्चिल उलोवणीं करुंया म्हळ्यार 'ब्रिटिश साम्राज्याचे दिवाळे फुकपाक हांवे प्रधानमंत्रीपद हातांत घेवंक ना' अशे म्हणटाले, तेच चर्चिल आतां 'उलोवणीं करुंया' म्हूण मुखार सरिल्ले पळोवन सगळ्यांक अजाप जाले: खरेपणानशीं आपूण जावन मुखार सरिल्ले म्हणचे परस तांकां मुखार सरचे पडिल्ले, अशे म्हणूंक जाय. कित्याक, 'तुमी उलोवणी केलिनात जाल्यार तुमकां हिन्दुस्तान होगडावचे पडटले' अशे झुजांतल्या तांगेल्या दोग भागिदारांनी- चिनान आनी अमेरिकेन- तांकां समजावन सांगिल्ले. तांचो मान राखपा खातीर आनी इंग्लंडच्या सरकारांत तांच्या पक्षा भायर जे दुसरे पक्ष आशिल्ले तांचीं तोंडां बंद करपा खातीर चर्चिलांनी सर स्टॅफर्ड क्रिप्सांक हिन्दुस्तानांत धाडून दिले. क्रिप्स हिन्दुस्तानांतल्या फुडाऱ्यांक लागिंच्यान वळखताले, हिन्दुस्तानी लोकांचे आंवडे, उत्फर्के, हावेस समजताले. उलोवणीं करपाक तेच सगळ्यांत बरे अशे चर्चिलाक दिशिल्ले.

बावीस मार्चाक क्रिप्स दिल्लीक पावले. येतना ते एक प्रस्ताव घेवन आयिल्ले. तातूंत 'झूज सोंपले उपरांत रोखड्योच संविधान परिशद वेचून काडपा खातीर वेचणुको घेवपाचे' आश्वासन दिल्ले आसले, तरूय देशी संस्थानांक अशे

कांय अधिकार दिल्ले कीं जाय जाल्यार तांकां वेगळींय रावंक मेळटाले. म्हळ्यार, एका पाकिस्ताना बदला कितलिंशीं पाकिस्तानां निर्माण करपाची ह्या प्रस्तावांत तजवीज आशिल्ली.

प्रस्ताव वाचून पळेना फुडे गांधींनी क्रिप्सांक म्हळे, 'असलो प्रस्ताव घेवन तुमी इतले पयसल्यान हांगा आयल्यात? म्हज्या मत्तान पयले विमान धरून तुमी घरा परतल्ले बरे.'

उलोवणीं करपांत अर्थ ना अशें थारावन गांधी वर्धांक परतले. पुणून काँग्रेसिचो रथ जो फाटलीं कांय वर्सासावन जमनीरसून चार आंगळां वयल्यान चलतालो तो आतां, तिणे वेव्हारवाद आपणायत पसून, जमनी वयल्यान चलपाक लागिल्लो. जवाहरलाल आनी मौलाना आझाद क्रिप्सां वांगडा उलोवणीं करपाक दिल्लींत थांबले. तांकां 'राष्ट्रीय सरकार' आयिल्ले जाय आशिल्ले. उलोवणीं चलत रावलीं तश्यो तश्यो कांय गजाली तांचे मुखार स्पस्ट जायत गेल्यो. हिन्दुस्तानी फुडान्यांच्या हातांत सत्या दिवपाक सरकार निखालूस तयार ना, म्हणपाचे सगळ्यांत पयलीं तांकां दिसून आयले. लॉर्ड लेनलिथगो वायसरॉय आशिल्ले. तांचो खंयच्याच हिन्दुस्तानी फुडान्याचेर विस्वास नाशिल्लो तसो तांच्या आधाराचोय नाशिल्लो. तांकां हांचो आधार नाकाय आशिल्लो. 'आमी सत्या हिन्दुस्तानी लोकांक दिवंक भायर सरिल्ले पुणून तेच एकठांय येवन काम करपाक तयार नाशिल्ले' हे संवसाराक - चड करून 'उलोवणीं सुरू करात' म्हूण सांगपी चिनाक आनी अमेरिकेक - दाखोवन दिवपाक चर्चिलांनी हो सगळो खेळ रचिल्लो म्हणपाचे स्पस्ट जाल्ले. क्रिप्स रिया हातांनी इंग्लंडाक परतले. तांणी अपेसाची सगळी जापसालदारकी गांधींच्या माथ्यार थापली. काँग्रेस प्रस्ताव मानून घेवपाक तयार आशिल्ली. पुणून गांधी प्रस्तावाआड गेल्ल्यान उलोवणीं अपेशी थरलीं अशें तांणी म्हळे. क्रिप्स जो प्रस्ताव घेवन आयिल्ले ताचे वर्णन 'a post-dated cheque on a crashing bank' - दिवाळे काडिल्ले एके बँकेच्या नांवार फुडली तारीख घालून दिल्लो चेक, अशें गांधींनी केल्ले म्हणटात. गांधींनी अशें कांय म्हणूंक नाशिल्ले. पुणून क्रिप्स घेवन आयिल्ले तो प्रस्ताव खऱ्यांनीच ते तरेचो एक पोस्ट-डेटेड चेक आशिल्लो.

सरकाराकडेन उलोवणीं करपांत कांयच अर्थ उरूंक ना, ह्या निर्णयार आतां काँग्रेसूय पावली.

४९. क्वीट इंडिया

जिस्त ह्या वेळार जपान हिन्दुस्तानाचीं दारां खटखटावंक लागले. सरकार रोखडेच बंगाल, आसाम, उडिसा बी उदेंते कडले वाटार खाली

करपाचे तयारेक लागले. सगळ्यांत पयलीं ह्या वाटारांतल्या सगळ्या येवरोपेव अधिकाऱ्यांक सरकारान हालयले. शिमला, मसूरी, देहरादून सारकेल्या सुवातांनी व्हरून तांकां दवरले. उपरांत लोकांकडेन आशिल्ल्यो गाडयो, सायकली, बोटी, पनेळ, बैलां-गाडयो बी वाहनां सरकारान आपणाल्या ताब्यांत घेतलीं. जपान भितर सरले जाल्यार इंग्रजांचे सैन्य अलाहबादे मेरेन फाटीं सरतले, म्हणपाचे कानार पडपाक लागले.

लोकांक संरक्षण दिवपाची तांक सरकारांत नाशिल्ली. आत्म-संरक्षण खातीर तांकां शस्त्रां दिवपाकूय सरकार तयार नाशिल्ले. हिन्दुस्तानी लोकांच्या हातांत देश दिवचे परस जपान्यांच्या हातांत तो दिवपाक सरकार तयार आशिल्ले वरी दिसताले. दक्षिण उदेंत आशिया खंडांतल्या देशांतय इंग्रजांनी हेच केल्ले. लोकांक जपान्यां सुवादीन करून ते फाटीं सरिल्ले.

गांधींनी काँग्रेसिच्या फुडाऱ्यांक आपोवन विचारले, 'आतां किते करपाचे येवजिलां तुमी? लोकांनी किते करचे हे तुमी तांकां सांगलेना जाल्यार लोक किते करतले, खबर आसा? ते जपान्यांक सोडवणदार मानपाक लागतले आनी हारतुरे घेवन तांकां येवकार दिवपाक ते मुखार सरतले. लोक इंग्रजांक उबगल्यात. जपान्यांच्या आदारान इंग्रज वतात जाल्यार ते खुशाल-भरीत जातले आनी जपान्यांक व्हरून ते दिल्लीच्या तख्ता बसयतले. मागीर, देश इंग्रजांच्या दावकुलांतल्यान सुट्टलो खरो पुणून देश आमच्या हातांत दिवन जपान परते वतले व्हय? खरेपण ना. जपान पुराय आशिया खंडाचेर आपणाले साम्राज्य उबे करपाच्या हावेसान झुजांत पडलां. ताणे आपणालो 'दाई निप्पोन' चो - 'विशाल-जपाना'चो - जपानी साम्राज्याचो हावेस स्पस्ट उतरांनी उकतावनूय दाखयला.... जपानी घुरी आडावपाची एकूच वाट आसा- हिन्दुस्तानाक आतांच स्वतंत्र करूंक जाय.'

झुजाच्या आरंबाच्या दिसांनी गांधी चेकोस्लोवाकिया पोलंड बी देशांक जे करात म्हूण सांगताले ते ते हिन्दुस्तानांत करून दाखोवपाक मुखार सरिल्ले. पूर्ण अ-सहकाराच्या मार्गान जपानी घुरयेक जाप दिवपाची तांणी मनांत एक येवजण आंखून काडिल्ली.

पुणून काँग्रेसींतल्या जवाहरलाल, मौलाना बी 'तरणाट्यां'चीच अजून तयारी जायनाशिल्ली.

१९४२ त जुलय म्हयन्यांत वर्ध्याक काँग्रेस कार्य-समितिची बसका भरली. हे बसकेत गांधींनी सांगले, 'म्हजे सामके मत्त जालां: इंग्रजांनी हो देश सोडून वचूंक जाय. ते आपूण जावन वचपाचे नात. देखून सत्याग्रह करून आमी तांकां वचात म्हूण सांगूंक जाय'.

'अशें आमी केले जाल्यार चीन, रशिया, अमेरिका बी देश किते म्हणटले?

हे देश आमच्या स्वातंत्र्याच्या हावेसाक तेको दीत आयल्यात. तांचो तेको होगडावन बसप हे शाणपणाचे लक्षण न्हय'. तरणाट्या फुडाऱ्यांनी म्हळे.

'मागीर, आयचे परिस्थितींतल्यान वाट काडपाक तुमचेकडेन दुसरी कसली येवजण आसा?' गांधींनी तांकां विचारले.

कोणाच कडेन कसलीच येवजण नाशिल्ली. सगळे काळखांत पडिल्ले. ते जाप दिवपाक अनमनूक लागले. गांधींनी तांकां म्हळे, 'काँग्रेस सत्याग्रह करपाक तयार नासत जाल्यार अशें करुंया: हांव एकलो सत्याग्रहाची दायकी म्हज्या आंगार घेवन मुखार वतां. जांकां म्हजे वांगडा येवपाचे आसत तांकां तुमी वचपाची मेकळीक दियात.'

काँग्रेसीन ही मेकळीक आपणाल्या वांगड्यांक दिल्ली जाल्यार पुराय काँग्रेस गांधीं फाटल्यान वतली आशिल्ली.

हे शेणटले आशिल्ले.

खूब भासाभास केले उपरांत अखेरेक काँग्रेस गांधीं फाटल्यान वचपाक तयार जाली. परिणाम: वर्ध्याचे हे बसकेतूच 'क्वीट इंडिया' भारत सोडून वचात, अशें इंग्रजांक सांगपी थाराव पास जालो.

सात ऑगस्टाक मुंबयंत काँग्रेस महासमित्तिची बसका भरली. वर्ध्याक थाराव पास जाल्लो तेन्ना सावन देशाचे वातावरण तापत गेल्ले. मुंबयंत महासमित्तिची बसका भरल्या ते मेरेन ते तेमकाक वचून राविल्ले. देश गांधींच्या आदेशाची उत्सुकतायेन वाट पळेत बशिल्लो. महासमित्तिचे बसकेत गांधींनी म्हळे, 'म्हाका देवान अहिंसेच्या रुपान एक भेट दिल्या. कसवटणे वेळार हांव ओगी बसून रावलों जाल्यार देव म्हाका क्षमा करपाचो ना.'

आपूण आतां वायसरॉयांक मेळपाचो यत्न करपाचो आसां, काँग्रेस सांगता ते मानून घेवचे म्हूण तांकां सांगपाचो आसां. दोन तीन सप्तकां लागूं येतात. ते उपरांत किते करचे, ते तुमकां सांगपाचो आसां' अशे सांगून तांणी म्हळे, 'आयज सावन तुमी आपणाक स्वतंत्र मानपाक लागात. मनीस आपणाक स्वतंत्र मानपाक लागता, तेन्नाच बंदेपणाच्यो सगळ्यो सरपळ्यो तुटून पडटात'. तांणी आनीक एक सुचोवणी केली: सत्याग्रह सुरू जावचे पयलीं, धरुंया, सरकारान फुडाऱ्यांक धरून भितर घाले, जाल्यार, तुमच्यांतलो जण एकलो आपणालो सेनापती जावचो आनी ताणे अहिंसेचे शिमेंत रावन 'करतलों वा मरतलों' ह्या नित्शयान 'भारत सोडून वचात' हो प्रस्ताव चलणुकेत हाडून दाखोवचो'.

महासमित्तिची बसका मध्यान रात मेरेन चल्ली. णव ऑगस्ट उजवाडचे पयलींच फांतोडेर सरकार गांधींक धरून घेवन गेले. लोक उठचे पयलींच मुम्बयच्यान पुण्यांत हाडून थंयचे आगाखान पालासींत तांकां व्हरून दवरले. सरोजिनी नायडू, मीराबेन आनी महादेवभाई हांकांय थंयच तांच्या सांगाताक हाडून

दवरले. कस्तुरबाय, सुशीला नायर आनी प्यारेलाल हांकां दुसऱ्या दिसा हाडले.

गांधींक धरून व्हेल्यात त्याच वेळार दुसरे दिकेन काँग्रेस कार्यसमितिया सगळ्या फुडाऱ्यांक सरकारान धरून अहमदनगरच्या कौटांत बंदिस्त करून दवरले.

सकाळीं उठना फुडे लोकांक ही खबर कळ्ळी. ते बराबर देश फटक् करून उसळ्ळो, 'करेगे या मरेगे' च्या हावेसान पेटून रस्त्यार आयलो.

५०. करेगे या मरेगे

णव ऑगष्ठाक सगळ्यांक धरून भितर घाले उपरांत लोकांचो धीर सुटलो. तिटकौन तांणी पोस्ट-ऑफिसांक, रेल्वे-स्टेशनांक, पोलीस-चौक्यांक, सरकारी कचेऱ्यांक उजो घालो. रेल्वेचे रूळ निखळायले. टेलेफोन-टेलेग्राफाच्यो वायरी कापून उडयल्यो.

सरकाराचे बळ मोडपा खातीर तांणी वचत थंय जाळ-पोळ, तोड-फोड सुरू केली.

हे खेपे लोकांक एक नवे नेतृत्व मेळिल्ले. जयप्रकाश, लोहिया, अच्युत, अरूणा सारकेल्या तरणाट्या समाजवाद्यांचे. सरकार हांकां धरूंक पावूंक नाशिल्ले आनी णव ऑगस्टा उपरांत तर ते सगळेच भूमिगत जावन लिपचोरयांनी कामां करपाक लागिल्ले.

सरकारूच आमी बंद उडयतले ह्या नितशयान हे सगळे पेटिल्ले.

सरकारूय तितल्याच नेटान जाप दिवपाक लागले. दिल्लींत सुरवेच्याच दोन दिसांत सत्तेचाळीस खेपे गुळयो सुटल्यो. उपरांत, उत्तर प्रदेशांत एकुणतीस खेपे सुटल्यो. णव ऑगष्ट पसून तीस नवेम्बर मेरेनच्या काळांत सुमार हजारभर लोक गुळयो लागून मेल्लो. तीन साडे-तीन हजार घायाळ जाल्लो. सुमार लाखभर लोक बंदखणींत पाविल्लो. सरकारान उजवाडायिल्ले आंकडे हे. खऱ्यांनी कितले लोक मेले, कितले घायाळ जाले, कोंत आनी हिशोब ना.

गांधींक लागून हे सगळे सुरू जालां; इतलेच न्हय, तर जे किते तोडफोडिचे आनी जाळपोळिचे काम चल्लां ते सगळे गांधींचे सांगणेन आनी मान्यतायेन चल्लां, हे तरेचो सरकारान प्रचार सुरू केलो. इतलीं वर्सां चलयल्लो अहिसेचो जप गांधींनी आतां सोडून दिला - आतां ते अराजक वाडोवपाक भायर सरल्यात हे तरेचो आरोप खासा चर्चिलांनीय केलो.

खरेपणानशीं, भायर जे किते चलताले ताचो आनी गांधींचो कसलोच संबंद नाशिल्लो. तांकां धरून भितर घालूंक नाशिल्ले जाल्यार खंयचेच कडेन असले कितेच घडूंक पावचे नाशिल्ले. तांकां अहिसेचो आपणालो बऱ्यांतलो बरो

एक प्रयोग करून दाखोवपाचो आशिल्लो. हिंसेन चिड्डल्ल्या चेपिल्ल्या संवसाराक अहिंसेन कितल्या प्रभावीपणान काम करूं येता, हे प्रत्यक्षांत दाखोवन दिवपाचे आशिल्ले. देखून हिंसेची सगळी जापसालदारकी सरकार जेन्ना गांधींचे तकलेर थापूंक लागले तेन्ना ते खंती जाले. तांणी वायसरॉयांक चीट बरोवन विचारले, 'खऱ्यांनीच तुमकां हांव जापसालदार-सो दिसतां?' वायसरॉय खऱ्यांनीच गांधींक जापसालदार धरताले. दोगांय मजगतीं खूब पत्र-वेव्हार चल्लो. पुणून वायसरॉयांनी काळीज घट करून घेतिल्ले. ते गांधींच्या प्रामाणिकपणाचोच अंतीं दुबाव घेवपाक लागले. गांधींच्यान कितेंय सोसूं येताले. पुणून हे सोसूं नज जाले. तांणी तीन सप्तकांचो उपास सुरू केलो. वायसरॉयांनी ह्या उपासाचो आसपाव गांधींचे 'राजकी धमकी' त केलो.

आनी योरोपभर तांची बदनामी सुरू केली.

ही बदनामी इंग्लंडांत एकल्याच्यान सोंसूं नज जाली. तो तिडकीन उसळ्ळो. पत्रकारांक आपोवन ताणें सांगले, 'तुमी छापतात ती सगळी बडबड रोखड्या रोखडी बंद जावंक जाय. तातूंत कुस्कुट लेगीत सत्य ना. गांधींक तुमचे सगळ्यांपरस हांव बरो वळखतां. ल्हाना-समानांतलो मनीस न्हय हो. बुद्ध, जीझस हांच्याच पांवड्याचो मनीस हो. तो हिंसेक केन्नाच तेंको दिवचो ना, एक सांगून दुसरे केन्नाच करचो ना.... गांधींची बदनामी करप इंग्लंडाक मात लेगीत सोबना.....'

हो मनीस आशिल्लो एका काळा वयलो गांधींचो सगळ्यांत व्हडलो विरोधक जनरल (आतां फिल्ड मार्शल) स्मट्स.

त्र्यात्तर वर्सांचे पिरायेर तीन सप्तकांचो उपास गांधींक तांकचो ना, ह्या हुसक्यान जायते जाण, मदीं पडले. सर तेज बहादूर सप्रू 'कितेंय तरी वाट काडूंक जाय' म्हूण सांगपाक वायसरॉयांसाठीं गेले. 'इतलो हट बऱ्याक पडचो ना' असो वायसरॉयांक समज घालून दिवपाक हारिस अलेक्झांडर मुजरत लंडनच्यान आयले. अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांचे - रूझवेल्टांचे - निजी प्रतिनिधी विलियम फिलिप्स हिन्दुस्तानांत आयिल्ले. तांणीय वायसरॉयांक समज घालपाचो थोडो भोव यत्न करून पळेलो. ते कित्याक, खासा वायसरॉयांचे कार्यकारिणींतले कांय वांगडीय मदीं पडले. पुणून वायसरॉयांनी सगळ्यांक निराशूच केले. ते कोणाचेच कितेंच आयकून घेवपाक तयार नाशिल्ले. तांगेले हे हटी आनी निष्ठूर चलणुकेचो निषेध करून कार्यकारिणींतले तीग वांगडी सोडचीट दिवन कार्यकारिणींतलेय भायर सरले. काळजाक पडिल्ल्या घायांक कोणे हाडून मीठ चोळचे अशें-शें कितें वायसरॉयांचीं निष्ठुरपणां पळोवन गांधींक दिसपाक लागले. आतां मेरेन कितल्याश्या वायसरॉयांकडेन तांचो संबंद आयिल्लो. पुणून ह्या वायसरॉयांकडल्यान जितले त्रास तांकां जाल्ले तितले आनीक कोणाच कडल्यान जावंक नाशिल्ले.

हे खेपेचे बंदखणीत आनीक दोन घाय तांकां सोंसचे पडले-

बंदखणीत पावल दवरिना फुडे एका सप्तका भितर - म्हळ्यार, १५ ऑगष्ट १९४२ ह्या दिसा महादेवभाई अवचीत भायर पडले. १९१७ सावन ते गांधींचे सचीव म्हूण काम करताले. पुता समान आशिल्ले. सावळी जाल्ले वरी ते गांधीं फाटल्यान आतांमेरेन चलत आयिल्ले.

पुत्रशोकाचो हो घसको सोंसता थंय आसात, म्हणटासर २२ फेब्रुवारी १९४४ ह्या दिसा अवचीत कस्तुरबांक मर्ण आयले. सुमार साठ वर्सांचो तांगेलो सांगात सुटिल्लो.

दोनूय मर्णा तांच्या दोळ्यांमुखार बंदखणींतूच घडून आयिल्लीं. जिवीत तांकां आतां रिते रिते-शे दिसपाक लागिल्ले.

हे खेपे बरींच वर्सां बंदखणीत रावचे पडटले असो तांचो अदमास आशिल्लो. म्हूण, तांणी आपणालो बंदखणींतलो वेळ - खिणान खीण - बांदून काडिल्लो. हे खेपे तांणी शेक्सपियर, ब्राउनिंग, बर्नार्ड शॉ हांचीं सगळीं पुस्तकां वाचून काडलीं. अर्थशास्त्र आनी व्याकरणशास्त्र हांचो बारकायेन अभ्यास केलो. आरोग्याविशींच्या आपणाल्या आतां मेरेनच्या प्रयोगांचो आपरोस काडून 'आरोग्याची चावी' नांवाचे एक माणकुले पुस्तकूय बरोवन काडले आनी सगळ्यांत म्हत्वाचे म्हळ्यार, मार्क्स, एंजल्स, लेनिन आनी स्टालीन हांचीं सगळीं पुस्तकां खोलायेन अभ्यासून काडलीं.

गांधींचे वाचन चड नाशिल्ले. वाचपाक तांकां भायर वेळूय मेळनाशिल्लो. पुणून जीं वेचीक पुस्तकां ते वाचताले तीं खोलायेत देवन वाचताले. इतलेय आसून हालिंचे बुदवंत तांचो बुदवंतांत आसपाव करिनात. आचार्य कृपालानी म्हणटात, 'म्हाका हाचे सदांच अजाप जालां. घडये आर्विल्ले मुस्तींतल्या पंडितांभाशेन ते उलयनाशिल्ले देखून तांचेर पंडीत अन्याय करतात जावंये, देखीक ते 'प्रॉलिटेरियट' हे उतर वापरून आपणाले म्हणणें लोकांक समजाय नाशिल्ले. ह्या उतरा बदला 'गरीब' ह्या उतराचो ते वापर करताले. 'शोषणा' बदला 'अन्याया' चेर उसळटाले. 'लोकशाये' बदला 'रामराज्या'च्यो खबरी सांगताले. गरिबांक न्याय मेळूंक जाय अशें म्हणटा आसतना ते आपणाक समाजवादी म्हणी नाशिल्ले. पुणून समाजीक न्याय आनी समानताय येवची म्हूण पोटतिडकेन वावुरताले. भौन भौन चारित्र्याचेर भर दीत राविल्ल्यानूय घडये तांगेले बौद्धीक गूण धांकून उरिल्ले आसूं येतात....'

अकस्मात तांकां जोर येवपाक लागलो. जोराक लागून ते दुबळेय जाले. तांकां मलेरिया लागू जाल्लो. सरकार आपणाक आनीक आनीक दाग लावन घेवपाक तयार नाशिल्ले. तांकां सोडून दिवपाचे येवजुपाक लागले. झुजानूय आतां कूस परतिल्ली. इंग्लंड-अमेरिका बी मित्र-राष्ट्रां आतां जैतार जैत जोडीत मुखार

वचूंक लागिल्लीं. जपानाचे घुरयेचे संकश्टूय आतां पयसावल्ले. गांधीक बंदखणींत दवरपाची आतां सरकाराक कसलीच गरज उरूंक नाशिल्ली. ६ मे १९४४ ह्या दिसा तांकां कसलीच अट घाली नासतना सरकारान सोडून दिले. जिवितांतली ही तांगेली निमाणी बंदखण आशिल्ली. आतां मेरेन तांणी आयुष्यांतले २३३८ दीस बंदखणींत सारिल्ले. तांतले दक्षिण आफ्रिकेतले बंदखणिचे २४९ दीस सोडीत जाल्यार उरिल्ले सगळे हिन्दुस्तानांतल्या बंदखणिनी सारिल्ले.

५१. जिनाकडेन उलोवणीं

सुटून भायर येतकूच कांय दीस पुण्यांत रावन ते मुंबय गेले. थंय जुहूचे वेळेर वचून रावले. बलायकी सामकी इबाडिल्ली. ती मात्शी बरी जायनाफुडे ४२ त तुटिल्ले धागे ते पर्थून एक फावट जुळोवन काडपाच्या कामाक लागले.

इंग्रजां आड आपणाक आनीक एक झूज दिवचे पडटले अशे तांकां दिसताले. पुणून ते पयलीं मुस्लीम लीगे कडेन खंयूय जुळोवन घेवं येता जाल्यार पळोवचे अशे तांच्या मनांत आयले. 'गांधी आपणाक मेळूंक आयले जाल्यार आपूण तांकां मेळूंक तयार आसां' अशे जिनांनी गांधी बंदखणींत आसतना म्हळ्ळे. ताचो आधार घेवन तांणी जिनांक एक चीट बरयली. ते प्रमाण णव सप्टेंबर १९४४ सावन मुंबयंत गांधी-जिना उलोवणीं सुरू जालीं. २७ सप्टेंबर मेरेन तीं चल्लीं. एक दीस गांधींनी राजाजीक म्हळे, 'म्हजी कसवटणी चल्ल्या, म्हाका म्हज्या धिराचे अजाप जाता'. हाचे वयल्यान जिना कितले हटी आनी निबर राविल्ले आसतले हाचो अदमास करूं येता.

तांणीं गांधींक पयलींच सांगून उडयले, 'तुमी आपणाक पुराय देशाचे प्रतिनिधी मानतात जातले. हांव तुमकां फकत सबर्ण हिन्दुचेच प्रतिनिधी मानतां, ही गजाल तुमी पयलीं मान्य करूंक जाय. ना जाल्यार, उलोवणीं करपांत अर्थ ना. दुसरे, हिन्दुस्तानांतल्या मुसलमानांचे वतीन उलोवपाचो अधिकार फकत मुस्लीम लीगेक आसा - आनीक कोणाक ना - हीय गजाल तुमी मान्य करूंक जाय. ना जाल्यार उलोवणीं फुडे चलोवपांत लाव ना. तिसरे, हिन्दू आनी मुसलमान फकत धर्मानूच एकामेकां पसून वेगळे न्हय. तर, भास, साहित्य, संस्कृताय, चालिरिती, कायदे, परंपरा, इतिहास सगळ्याच नदरांनी एकामेकां पसून वेगळे. - हीं दोन वेगळीं राष्ट्रां - देखून पाकिस्तान पयलीं मान्य करूंक जाय. हे मुळावे तत्व मान्य नासत जाल्यार हेर गजालीं विशीं उलोवपांत अर्थ ना.'

गांधींनी तांकां विचारले, 'ह्या नेमान किरिस्तांव, पारशी, शिख, ज्यू हिंवूय

वेगळीं वेगळीं राष्ट्रां म्हणपाचे मान्य करचे पडले ना?’

जिनांनी हयूय म्हळे ना, नाय म्हळे ना.

तेत्रा, गांधींनी तांचे मुखार एक सुचोवणी दवरली, ‘आमी पयलीं स्वतंत्रतायेच्या प्रस्नाचेर एकठांय येवंया. पयलीं हिन्दुस्तान स्वतंत्र जावंक जाय म्हणुंया. उपरांत, तुमी जांकां मुसलमानी वाटार मानतात थंय - म्हळ्यार, बलुचिस्तान, सिंध, पंजाब, बंगाल बी राज्यांनी सार्वमत घेवंया. तुमी एकठांय रावंक राजी आसात काय वेगळे जावंक सोदतात, हे थंयच्या लोकांक विचारुंया.’

‘ना, ना, ना,’ जिनांनी उसळून म्हळे, ‘पयलीं सार्वमत घेवंया. ब्रिटीश आसतनाच हे काम करुंया. मागीर स्वतंत्रतायेच्या प्रस्नाचेर विचार करुंया.’

सार्वमता विशींय तांगेले कांय हट आशिल्ले. ज्या वाटारांक ते मुसलमानी वाटार मानताले त्या वाटारांत सार्वमता वेळार मत दिवपाचो अधिकार फकत थंयच्या मुसलमानांकूच आसतलो, हेरांक कोणाक ना, अशे तांचे म्हणणें आशिल्लें. देखीक, पंजाबाचो फुडार थारावपाचो अधिकार फकत पंजाबी मुसलमानांकूच आसतलो - मुसलमानां इतलेच पंजाबांत शिख आनी हिन्दू आसात, तांकां हो अधिकार आसचो ना, असो तांचो हट आशिल्लो.

गांधी म्हणटाले, पयलीं स्वतंत्रताय, मागीर, गरज पडल्यार वांटणी. जिनांचे म्हणणें आशिल्ले, पयलीं वांटणी, मागीर स्वतंत्रताय. स्वतंत्र हिन्दुस्तानांत कोण वांटणी जाय म्हणचो ना अशी गांधींक जी आस्त आशिल्ली तिचोय जिनाक भंय आशिल्लो.

तात्पर्य: उलोवणीं करून गांधींच्या पदरांत कांयच पडले ना.

कांय जाण म्हणटात, जिनां कडेन उलोवणीं करून गांधींनी तांचे गरजे भायर म्हत्व वाडयले. खरेपणानशीं, जिनांचे म्हत्व - वा म्हणुंया, उपद्रव-मूल्य - इंग्रजांनी पयलींच वाडोवन दवरिल्ले. तांची उवेखणी करप देशाक कौताक पडपाचे नाशिल्ले. म्हारग पडटले आशिल्ले. जे मेरेन इंग्रजांचो शेक हांगा चलतलो ते मेरेन राजकी पांवड्यार हिन्दू-मुसलमानांचो प्रस्न सुटचो ना, अशे गांधींक पयलीं सावन दिसताले ते खरे आशिल्ले अशे तांकां आतां दिसपाक लागले. तांगेले हें मत आतां घटूय जाले.

५२. इंग्रज वचपाचे तयारेंत

ते आपणाल्या रचणुकी वावराचेर अदीक लक्ष दिवपाक लागले. जिस्त ह्या वेळार - मे, १९४५ त - झूज सोंपलें. आनी संवसाराचो नकसोच बदललो. इतलेंच न्हय, ह्या नकाशाकडेन पळोवपाची संवसाराची नदरूय

बदल्ली.

वसणूकवादाचे दीस आतां सोंपिल्ले.

जुलय म्हयन्यांत इंग्लंडांत वेचणुको आयल्यो आनी झुजाच्या मोडांतल्यान जांणी इंग्लंडाचे तारूं जैताच्या धक्यार हाडून पावयल्ले त्या चर्चिल सायबांचो पंगड हे वेचणुकेत साप पडलो. सत्या लेबर पार्टिच्या - मजूर पक्षाच्या - हातांत गेली आनी वॅलमेन्ट अॅटली ब्रिटनाचे नवे प्रधानमंत्री जावन आयले. फाटल्या कितल्याश्या वर्सा सावन मजूर पक्ष हिन्दुस्तानाक स्वातंत्र्य दिवंक जाय अशें म्हणीत आयिल्लो. हे खेपेचे वेचणुकेतूय ताणें आपणाल्या 'मेनिफेस्टो'त लेगीत हिन्दुस्तानाक स्वातंत्र्य दिवपाचे उतर दिल्ले.

म्हळ्यार, हिन्दुस्तानाक स्वातंत्र्य दिवपाक मजूर पक्ष बांदिल्लो आशिल्लो.

हे वटेन, हिन्दुस्तानांतली परिस्थितीय इंग्रजांच्या हाता भायर गेल्ली. केन्ना खंय उजो पेटत, सांगूंक येनाशिल्ले. मात्शे कोणेय चाळोवन घाल्यार पुरो, लोक उचांबळीत जावन तोडफोड करपाक लागताले. तातूंत सरकारान सुभाषबाबूंचे आज्ञाद हिन्द फौजेच्या ऑफिसरांक ख्यास्त करपा खातीर फौजी कोर्टा मुखार उबे केले - देश भक्त करून पेटलो. वायुसेनेत शिस्ती-भायऱ्यो करण्यो घडपाक लागल्यो. मुंबय नावीक दलान बंड केल्ले. पोलिसूय संपार वचपाक लागले. असले उचांबळीत परिस्थितीत हिन्दुस्तानाक धरून दवरप अॅटलींक खंयचें, चर्चिलांक लेगीत अंदाजा जावचे नाशिल्ले.

प्रधान-मंत्रीपदार येना फुडे वॅलमेन्ट अॅटलीन सांगून उडयले: आतां हिन्दुस्तान रोखडे स्वतंत्र जातले. तेन्ना तेच आपणाली नवी घटना आपणाक जाय तशी घडयतले. इंग्रजांच्या शेका तळा आयिल्ल्या आनी आतां स्वतंत्र जातल्या देशांचे एक राष्ट्रमंडळ - कॉमनवॅल्थ - रोखडेच सुरू जातले. हिन्दुस्तान ह्या राष्ट्रमंडळांत रावपाक राजी आसत जाल्यार ताका आमी येवकार दितले. राजी नासत जाल्यार ताका वेगळे रावपाची मेकळीक आसतली.

इंग्रज आपूण जावन हिन्दुस्तान सोडून वतले म्हणपाचे सांगल्यारूय कोणाक खरे दिसनाशिल्ले. पुणून अॅटलींची घोषणा इतली स्पस्ट आशिल्ली की तिचे विशीं दुबाव उकतावपाचे काळीज दुबावी मनशाक लेगीत जावचे नाशिल्ले. 'इंग्रज चल्ले हे विशीं म्हाका आतां इल्लोय दुबाव उरूंक ना' अशें गांधींनी स्पस्ट म्हळे तेन्ना तर सगळ्यांची खातरीच पटली. पुणून तेच बराबर गांधींनी 'ते गेले उपरांत पच्छतापाक म्हारग पडत असलो कसलोच निर्णय आमी ताकतिकेन घेवचो न्हय' म्हणपाची शिटकावणीय आमच्या फुडाऱ्यांक दिवन दवरली.

आमचे फुडारी जिनांक सट्ट करून पाकिस्तान दिवन उडयतीत, हो भंय तांकां आशिल्लो.

२३ मार्च १९४६ ह्या दिसा अॅटलींच्या मंत्रीमंडळांतले तीग वांगडी -

लॉर्ड पॅथिक लौरिस, सर स्टॅफर्ड क्रिप्स आनी आल्बर्ट ॲलॅक्झांडर - दिल्लीक आयले. येना फुडे तांणी वेगळ्या वेगळ्या फुडाऱ्यांकडेन उलोवणीं सुरू केलीं. इंग्रज आमच्या हातांत सत्या दिवपाचे आसात म्हणपाचे स्पष्ट जायनाफुडे श्रावणांतल्या अळम्यांवरी कितले-शे पंगड आनी तांगेले कितले-शे फुडारी हिन्दुस्तानाचे रोयणीर फुलून आयले. पुणून खरेले म्हत्व दोनूच पंगडांक आशिल्ले: एक, राष्ट्रीय काँग्रेसीक, दुसरे, मुस्लीम लीगेक.

जिनांचे हट दिशिंदिशीं वाडत वचूंक लागिल्ले. झूज सोंपलां त्या वेळार - म्हळ्यार, १९४५ तल्या जूनांत - लिनलिथगो उपरांत आयिल्ल्या नव्या वायसरॉयान - लॉर्ड वेवेल हांणी - आपणाले कार्यकारी मंडळ परते बांदून काडपाची येवजण आंखिल्ली. त्या वेळार तांणी शिमल्याक जिनांक आपोवन व्हेल्ले. तेन्ना ह्या कार्यकारी मंडळांत हेर सगळ्या धर्म-जमातिंचो जाता तितलोच आंकडो मुसलमानांचो आसूंक जाय असो हट घेवन जिना बशिल्ले. इतलेच न्हय, तर मुसलमान वांगडी कोण आसचे हे सांगपाचो अधिकार फकत मुस्लीम लीगेक आसतलो असोय हट धरून बशिल्ले. खरेपणानशीं, मुसलमान फकत मुस्लीम लीगेत नाशिल्ले. काँग्रेसींतूय आशिल्ले आनी वेवेलांकडेन उलोवणीं चलतालीं त्या वेळार तर काँग्रेसचे अध्यक्षूच एक मुसलमान - मौलाना आझाद - आशिल्ले.

लॉर्ड वेवेलांकडेन शिमल्याक सुरू जाल्लीं हीं उलोवणीं ह्या एका प्रस्नाच्या तळपार पावन फुटिल्लीं.

आतांय पॅथिक लौरिस, क्रिप्स आनी ॲलॅक्झांडर ह्या 'कॅबिनेट मिशना' कडेन उलोवणीं सुरू जालीं तेन्नाय जिना आपणाले तेच पोरणे हट घेवन बसले.

कॅबिनेट मिशन दोन निर्णयांर पावले-

एक, मुस्लीम लीग सोडीत जाल्यार हिन्दुस्तानांतल्या सगळ्या राजकी पंगडांक हिन्दुस्तान एक आनी अखंड उरिल्ले जाय. आनी दुसरो, बहुसंख्य हिन्दुंच्या ह्या देशांत आमी सामकेच ना जावन वतले - हिन्दू आमकां खावन उडयतले - हो जो मुस्लीम लीगेतल्या मुसलमानांक भंय आसा, ताचेर उपाय सोदून काडूंक जाय.

उपाय म्हूण मुस्लीम लीगेन पाकिस्तान मागिल्ले. ते दिवंक येनाशिल्ले. कित्याक-

एक अखंड पाकिस्तान वेगळे कापून काडूंक येनाशिल्ले, दोन काडचीं पडटालीं. एक उदेंते कडले. दुसरे अस्तमेकडले. आनी दोगांय मजगतीं सुमार सातशे मैलांचे अंतर उरतालें. दुसरे, दोन पाकिस्तानां केलीं जाल्यारूय तीं शे-प्रतिशत मुसलमानी राज्यां जायनाशिल्लीं. कित्याक, अस्तंत पाकिस्तानांत मुसलमान न्हय अशे हेर धर्मांचे शंबरांत आड्डीस लोक उरताले आनी उदेंत पाकिस्तानांत शंबरांतले अडेचाळीस लोक उरताले. ते भायर, पाकिस्तान करूनूय सुमार दोन

अडेज कोटी मुसलमान हिन्दुस्तानांत उरताले. हाचो अर्थ: जो प्रस्न सोडोवपा खातीर पाकिस्तानाची सुचोवणी आयिल्ली तो हिन्दु-मुसलमानांचो प्रस्न पाकिस्तान दिवनूय सुटनाशिल्लो.

खूब उलोवणीं करून, चिंतून, येवजून कॅबिनेट मिशनान १६ मेक एक येवजण सोदून काडली. हे येवजणे प्रमाण-

हिन्दुस्तान अखंड उरपाचे आशिल्ले. ताचे राज्यविधान संघीय रुपाचे - म्हळ्यार, फेडेरल - जावपाचे आशिल्ले. विदेशी वेव्हार, संरक्षण आनी संचार इतलींच हीं खातीं केन्द्रा कडेन उरपाचीं आशिल्लीं. हेर सगळी सत्या प्रांतांच्या हातांत वचपाची आशिल्ली. रोखडीच एक विधान-परिशद आपोवची थरिल्ली. ही परिशद नव्या संघ-राज्याची घटना घडोवपाची आशिल्ली. नवी घटना तयार जावन ती चलूंक लागसर एक अंतरीम सरकार घडोवपाचो अधिकार वायसरॉयांक दिल्लो.

मुस्लीम लीगेन हे येवजणेक मान्यताय दिली. काँग्रेसिनूय दिली. पुणून वायसरॉय जेन्ना अंतरीम सरकार घडोवपाक मुखार सरले तेन्ना जिनाचे पोरणे हट परतेय सुरू जाले. ते म्हणपाक लागले, सरकारांत मुसलमान कोण आसचे हे मुस्लीम लीगूच थारायतली.

मुस्लीम लीग हिन्दूंक मुसलमानांचे दुस्मान लेखताली. पुणून काँग्रेसींत जे मुसलमान आशिल्ले तांकां ती भेदी, गळेकापे, घातकी, गद्दार लेखताली. तांच्या सांगातान ती सरकार चलोवपाक तयार नाशिल्ली. तांचे पंगतीकूच बसूंक तयार नाशिल्ली.

नाका-पुरो जावन वायसरॉयांनी जवाहरलालांक सरकार घडोवपाक सांगले. जिनांक समजावपाचो जवाहरलालांनीय आनीक एक यत्न करून पळेलो. पुणून जिनांचो आदार मेळ्ळो ना तेन्ना तांची आस्त सोडून तांणी आपणाले अंतरीम सरकार घडयले.

जिनांचे पित्त खवळ्ळे. कॅबिनेट मिशनाचे येवजणेक दिल्लो तेको तांणी काडून घेतलो. घटना परिशदेचेर बहिष्कार घालो आनी-

‘डायरेक्ट अॅक्शन’न पाकिस्तान घेवपाची घोषणा केली. ‘डायरेक्ट अॅक्शन’ म्हळ्यार रस्त्यार येवन झुजप. तांणी स्पस्टूच सांगून उडयले. ‘कायद्याचे मार्ग आमी आतां सोडून दिल्यात. पिस्तोलां कारतुशांनी भरून घेतल्यांत. तीं केन्ना, कशीं आनी खंय वापरचीं, आमी जाणांत.’

५३. अग्नि-परिक्षा

मुस्लीम लीग खुबिल्ली. थारायल्ले प्रमाण ती १६ ऑगस्ट १९४६ ह्या दिसा ‘रस्त्यार आयली.’ परिणाम: पयल्याच दिसा कलकत्त्यांत सुमार पांच हजार

हिन्दू मेले. पंदरा हजार जखमी जाले. कलकत्याक सरकार मुस्लीम लीगेचे आशिल्लें. चार दीस तिणे तें गुंडांच्या हातांत दिल्लें.

सरकाराच्या पालवान चलिल्लें हें हत्याकांड पळोवन कलकत्यांतले हिन्दू चवताळून उठले. तांणी रक्तखेवाक रक्तखेवानूच जाप दिवपाचो नित्शय केलो. रोखडेच हजारांनी मुसलमान तांणी कचाकच कातरून उडयले. हें पळोवन मुसलमान अदीक खुबले. तिडकीन पेटून उठले. तांणी उदेंत बंगालांतल्या नोआखाली वाटारांत सूड घेतलो. थंयच्या हिन्दूंक तांणी मारले. तांगेल्या घरांक उजो घालो. देवळां मोडून उडयलीं. तांकां गायो मारूंक लायल्यो. तांचीं पिकां लुटलीं. बायलो उबारून व्हेल्यो आनी त्यो परत्यो घरा वचूंक पावच्यो न्हय म्हूण मुसलमानांकडेन तांचीं लग्नांय लावन दिलीं. नोआखालींतल्या हिन्दुंचेर आकांत आयलो. ते जीव मुठींत घेवन मेळत ते वाटेन पळत सुटले.

गांधी दिल्लींत आशिल्ले. तांची बलायकी सारकी नाशिल्ली. ते भायर, दिल्लींत म्हत्वाच्यो राजकी घडामोडी चलताल्यो. काँग्रेसच्या फुडाऱ्यांक तांची पावला पावलाक गरज पडटाली. पुणून नोआखालींतल्या हत्याकांडाच्यो खबरी तांच्या कानार पडना फुडें तांचें दिल्लींतलें मन उखल्लें. केन्ना काय नोआखालींत पावल्यार पुरो, अशें तांकां जालें. हिन्दू-मुसलमानां मजगतीं दंगे जायते कडेन जाल्ले. पुणून आतां मेरेन ते फकत शारांनी जाल्ले. दंग्यांक गांधी शारांतली पिडा लेखताले. नोआखाली हो गांवगिरो वाटार आशिल्लो. शारांतली पिडा गांवांनी पातळ्ळी जाल्यार हिन्दुस्तानभर यादवी चलपाक लागतली, भाव भावाक मारतले - ही पिडा गांवांनी पातळूंक दिवंक जायना- अशे येवजून ते नोआखालीक वचपाक भायर सरले.

तांकां सगळ्यांत चड दुख्ख 'मुसलमानांनी हिन्दुंच्यो बायलो उबारून व्हेल्यो' हे खबरेन जाल्ले.

नोआखालींत वचपाक ते दिल्लीच्यान कलकत्याक पाविल्ले. थंय तांच्या कानार बिहारांतल्यो खबरो पडल्यो. नोआखालींत मुसलमानांनी हिन्दूंक भोगयल्ले ते बिहारांतल्या हिन्दुंनी मुसलमानांक भोगयल्ले. नोआखाली परसूय चड रक्तखेव बिहारांत जाल्लो.

'बिहाराकूय पिशें लागलां?' गांधींच्या काळजाक भाले तोपचे हे तरेचे दुख्ख जाले.' बिहार इतलें कुड्डे कशें जाले? बिहारानूच तर देशाक सत्याग्रहाची सगळ्यांत बरी देख दिल्ली. बिहारानूच कितलीं-शीं रत्नां देशाक दिल्यांत.... बिहारांत अशें जावचेंच कशें?' ते घायाळ काळजान आपणाक विचारपाक लागले. नोआखाली बदला बिहाराक वचचे आनी अन्न उदक सोडून बिहाराक 'जाग्यार' हाडचे अशें येवजुपाक लागले. जिस्त ह्या वेळार राजेन्द्रबाबू दिल्लीच्यान बिहाराक धांवन आयले. तांणी बिहार आपणाल्या हातांत घेतलें. बिहारांत सरकार काँग्रेसचे

आशिल्ले आनी सरकारांत तशे भायर कांय काँग्रेसी मुसलमानूय आशिल्ले. तांणी गांधींक सांगले, 'बिहाराचे आमी पळोवन घेतात. तुमी हुसको करूं नाकात. तुमी नोआखालीक गेल्ले बरे; थंयच तुमची चड गरज आसा' म्हूण ते कलकत्याच्यान नोआखालीक गेले.

नोआखालींत श्रीरामपुर म्हूण एक गांव आसा. सुरवेक ते थंय रावले. थंय इल्ल्यो इल्ल्यो करून कितल्यो-श्यो खबरी तांच्या कानार पडल्यो - ज्यो दिल्लींत पडूंक नाशिल्ल्यो, आनी तांच्या आंगार खेदाचो आनी खंतिचो कांटो फुलून आयलो. तांकां दिसले, आतां फकत श्रीरामपुरांत रावन काम जावपाचे ना. गांवां गांवांनी भोंवचे पडटले. ते बगर उजो पालवपाचो ना. तांणी आपणाल्या सगळ्या सांगात्यांक वेगळ्या वेगळ्या गांवांनी धाडून दिले. आपणासरीं तांणी फकत आपणाले नातीक - मनू गांधीक दवरली. एक स्टेनो कलकत्याच्यान आयिल्लो. ताका दवरून घेतलो आनी दुभाश्याचे काम करपाक निर्मल कुमार बोसांक आपोवन घेतले. निर्मल कुमार कलकत्ता विश्वविद्यालयांतले एक प्रोफेसर आशिल्ले. ते भायर, गांधींच्या विचाराचे एक बरे अभ्यासक आशिल्ले. ह्या तिगांक घेवन तांणी नोआखालीची पांयीं यात्रा सुरू केली.

दिसाक सोळा सोळा वरां तांणी काम करचे. आपणाले सगळे काम आपणेच करचे. जेवपा-खावपाची वा न्हिदपाची तांकां चत्रायूच उरनाशिल्ली. थोडे-शे किते पोटान्त घालचे आनी मात्सो-सो दोळो लावन उठचे. चंडीपूर पावतकूच तांणी पांयांतल्यो व्हाणो सोडल्यो. अनवाण्यांच सगळी यात्रा करची अशें थारायले. मुस्लीम लीगेचीं वार्तापत्रां हांगा येतालीं. तांतूंत गांधी हे मुसलमानांचे सगळ्यांत व्हडले दुस्मान अशें चित्रायल्ले आसताले. आपूण खरो कोण - मुसलमानांचो दुस्मान काय इश्ट - हे लोकांनीच पडटाळून पळोवचे, अशे म्हणून ते लोकां म्हऱ्यांत वचपाक लागले. नोआखालींतल्यो वाटो वांकड्यो तिकड्यो. ते भायर, चिखलान भरिल्ल्यो आनी निसरड्यो. असल्या ह्या वाटांचेर मुसलमानांनी मुजरत कांटे वा कंवचे कुडके पातळोवन दवरचे. बावड्या मनूक हेर कामां वांगडा हे कांटे आनी कंवचे कुडके सोदू-सोदून कुशीक उडोवपाचे आनीक एक काम मेळिल्ले.

केदीं केदीं व्हडलीं दिसा-सपनां गांधींनी पळेल्लीं! हिन्दुस्तान एक दीस आपणाल्यो बंदेपणाच्यो सरपळ्यो तोडून मेकळे जातले, अहिंसेच्या मार्गानूच मेकळे जातले, आनी मेकळे जावन बंदेपणांत पडिल्ल्या हेर देसांचो आत्मविस्वास जागयतले, तांचे मुखार एक नवी देख दवरतले, अशें तांकां दिसताले. देश बंदेपणांतल्यान मेकळो जालो म्हूण तागले प्रस्न सुटनात; मेकळे, स्वतंत्र देस संवसारांत कितले-शे आसात. खासा इंग्लंड एक स्वतंत्र आनी मेकळो देस, पुणून ताणेच आशिया-आफ्रिकेतल्या कितल्याश्या देशांक आपणाले बंदे करून दवरल्यात.

जपानूय एक स्वतंत्र आनी मेकळो देस. ताचेर केन्नाच दुसऱ्यान कोणे आपणालो शेक चलोवंक ना. पुणून हेच जपान आशिया खंडांतल्या दुबळ्या देशांक आपणाले बंदे करूंक पयर मेरेन वावुरलां. कितले-शे स्वतंत्र देस खासा आपणाल्याच देशांतल्या गरिबांक नाडटात लुट्टात. देस फकत मेकळो जालो म्हूण जायना. ताची राजनीत, अर्थनीत, धर्मनीत संवसाराक प्रेरणा दिवपी आसूंक जाय. हिन्दुस्तान हे तरेचो एक आदर्श देस म्हूण मुखार येवंक जाय, म्हूण ते आंवडेंताले. हिन्दुस्तानाक एक नवी देख दिवन ते अखळ्या संवसाराक एक नवे रूप दिवंक पळेंताले. तांगेलीं हीं सगळीं दिसा-सपनां आयज मातयेभरवण जायत गेल्लीं ते खासा आपणाल्याच दोळ्यांनी पळेंताले. 'कितें चल्लां हे सगळे?' ते आपणाकूच विचारपाक लागले आनी 'तुजी ही अग्नि-परीक्षा चल्ल्या' म्हणपाची जाप तांकां भितरल्यान मेळपाक लागली.

नोआखालींत तांगेली पदयात्रा सुरू जाल्या त्या वेळार पयल्याच दिसा प्रार्थनेत एकल्यान रवीन्द्रनाथांचे 'जदि तोर डाक शुने केड ना आशे, तबे एकला चलो रे' हे गीत म्हणिल्ले. 'तुजो उलो आयकून कोणूच आयलो ना जाल्यार तूं एकलोच चलत राव... एकलो चलत राव. घडये तुजे लागीं कोण उलोवचे नात, तुका पळोवन सगळे फाट करतले, तरूय धिरान तूं तुज्या काळजांतली गजाल एकलोच सांगत राव' ह्या अर्थाचे हे गीत आशिल्ले. गांधींच्या काळजांतली व्यथा ह्या गितांतल्यान बेस बरी उकती जाताली. ह्याच 'मुडांत तांची ही यात्रा सुरू जाल्ली. ७ नवेम्बर १९४६ सावन २ मार्च १९४७ मेरेन ती चलली.

हड्ड्याची चूड करून ते रक्तेल्ल्या पांयांनी कांटे माड्डीत एकलेच चलत राविल्ले.

तांणी सदां फांतोडेर उठचे. तीन चार मैल चलत दुसऱ्या गांवांत वचचे. खंयचे तरी एके खोंपी मुखार उबे रावचे आनी 'आयचो दीस हांव तुमगेर रावतलों' अशे खोंपी-मालकाक सांगचे. कांय जाण तांकां भिडेन रावंक दिताले. कांय जाण भियेताले. आनी 'दुसरे कडेन खंयूय वचात' म्हूण सांगताले. भिकान्या भाशेन ते दुसरे खोंपी मुखार वचून उबे रावताले. जंय रावंक मेळटा थंय रावताले. थंयच गांवच्या लोकांक आपोवन घेताले. लोक आयले नात जाल्यार आपूण उठून तांकां मेळूंक वताले. तांकां समजायताले. हिन्दूंक तांणी सांगचे, 'तुमी तुमगेले गांव सोडून दुसरे कडेन पळून वचूं नाकात. मरचेच पडलें जाल्यार, हुंदरां भाशेन मरूं नाकात. विरांक सोबत अशे तरेन मरात. मुसलमान मारूंक आयले जाल्यार तुमी बलिदान दियात. पुणून तांकां शरण वचूं नाकात.' मुसलमानांक सांगचे, 'तुमी सदां एकठांय रावन आयल्यात. आतांय एकठांय रावात. तुमी हांगासल्ले भौ-संख्य लोक. अल्पसंख्य लोकांक तुमचो भंय दिसूंक जायना. तुमी आमचे व्हडले भाव, तुमचे पसून आमकां निखालूस भंय ना, अशे हिन्दूंक

दिसचे हे भाशेन चलात'.

केन्ना केन्ना कांय जाण तिडटाले. म्हणटाले, 'तुमी हांगा कित्याक आयल्यात? बिहारांत वचात, थंयच्या मुसलमानांचेर केदी हावळ आयल्या ती पळेयात.'

गांधींनी म्हणचे, 'हांव तुमकां हेच सांगूंक आयलां: हांगा सरल्या मुसलमानांनी हिन्दूंक मारचें; तांचो सूड म्हूण दुसरे कडल्या हिन्दुंनी मुसलमानांक मारचें, हे चांडाळ-चक्र आमकां निमाणे खंय घेवन वतलें? सगळे कडल्या लोकांनी सांगातान जियेवंक जाय.... हांगासल्ले हिन्दू सुगूर आसात म्हणपाची म्हाका खातरी पडना फुडे हांव बिहारांत वतलों. ते मेरेन ना.... गरज पडल्यार हांव हांगा प्राण सोडटलों. पुणून बे म्हणून परतो वचपाचो ना.'

तकली फिरिल्ल्या लोकांतले ते शेणिल्ले मनीसपण सोदताले आनी ते इल्लेशे दिश्टी पडनाफुडे ताका फूंक घालून ते जागयताले.

हे भाशेन ते एका गांवांतल्यान दुसऱ्या गांवांत अनवाण्यां भोंवत रावले. तांच्या पायांक घावे पडिल्ले. कांय जाण तांकां जोतें घालात म्हणटाले. 'कशे घालूं?' ते जाप दिताले. 'हांव एके तरेचे प्रायश्र्चित घेतां. प्रायश्र्चिताचे यात्रेत व्हाणो घालपाचे नासता. ती अनवाण्यांच करची पडटा.'

लहवू लहवू करून लोकांचेर हे यात्रेचो परिणाम जावपाक लागलो. पळून गेल्ले हिन्दू परते नोआखालींत येवपाक लागले आनी नोआखालींतले मुसलमान तांकां येवकारूय दिवपाक लागले. उजो पालवला म्हणपाची खातरी पटली तेन्नाच गांधी बिहाराक वचपाक मेकळे जाल्ले. नोआखालींतल्या मुसलमानांक तांणी जे समजावन सांगिल्ले तेच तांकां आतां बिहारांतल्या हिन्दूंक समजावन सांगपाचे आशिल्ले.

कांय जाणांनी तांकां सांगचे, 'नोआखालींतल्या हिन्दूंक थंयचे मुसलमान बरे भाशेन रावंक दितले, हाचे खरेपण ना तशें, बिहारांतले हिन्दू मुसलमानांक सुखान जियेवंक दितले, हाचेय खरेपण ना. ते परस मुसलमानांक मुसलमानी वाटारांत धाडून दिल्ले आनी हिन्दूंक हिन्दू वाटारांनी हाडून दवरिल्लें बरें.'

गांधींनी तांकां सांगचे, 'हे पाकिस्तान मान्य केल्ले वरी जातले. हिन्दूंक आनी मुसलमानांक एकठांय रावंक येवंक जाय. ना जाल्यार तुमकां पाकिस्तान चुकोवंक येवपाचे ना. तें चुकोवपाखातिरूच जे जंय आशिल्ले थंयच तांणी रावंक जाय अशे सांगीत आयलां.'

५४. उचबळाय

मुस्तीम लीगेन पेटयल्ल्या ह्या उज्याचो सगळ्यांत चड कांच घेतलो तो वायसरॉय लॉर्ड वॅवेल हांणी. ते फौजी मनीस. राजकर्ण समजनाशिल्ले. अंतरीम

सरकारांत मुस्लीम लीगेचो आसपाव करून घेतलोना जाल्यार हाताभायर गेल्ली ही परिस्थिती आळाबंदा येवपाची ना, ह्या निर्णयार ते सगळ्यांत पयलीं पावले. जिनांची तांणी रोखडीच सायबाजात्रा सुरू केली आनी अखेरेक अंतरीम सरकारांत तांगेल्या कांय प्रतिनिधींक तांणी आसपावन घेतले. पुणू जे आशेन तांणी हे पावल अखल्लेले ती मात साप अपेशी थरली.

पसून सुटचे बदला अदीक घुस्पलो.

जिनांचे प्रतिनिधी पावला पावलाक अंतरीम सरकाराक अडोवन दाखोवपाक लागले. सरकारांत येवन सरकार चलचे ना, अशे तरेच्यो माणण्यो रचपाक लागले. डिसेम्बरांत घटना परिशदेची बसका थरिल्ली. थंयूय तांणी हेच केले. 'आमी हे परिशदेंत वांटो घेवचे नात' अशे सांगून जिना रोखडे मेकळेय जाले. काँग्रेस आनी लीग दोनूय पंगडांक कितेय तरी समजावन एकठांय हाडचे म्हूण दोनूय पंगडांच्या प्रतिनिधींक प्रधानमंत्री अँटली हांणी लंडनाक आपोवन घेतले. तरूय परिस्थितींत कांयच बदल घडून आयलो ना. परती, थोडी घुस्पलीच म्हळ्यार जाता. उपाय नासून अँटलीन अखेरेक घोषणा केली: हिन्दुस्तान सोडपाचो आमी नित्सायूच केला. देखून जून १९४८ मेरेन हिन्दुस्तानांतले राजकी पंगड एका मत्तार आयले नात जाल्यार हिन्दुस्तानांतल्या लोकांक किते बऱ्याक पडटले हाचो विचार खासा इंग्लंड करतले आनी ते प्रमाण सत्या लोकांच्या हातांत दिवन ते हिन्दुस्तानांतल्यान भायर सरतले.'

'लोकांच्या बऱ्याक किते पडटलें' हाचो अर्थ, हिन्दुस्तानाचे गरज पडल्यार कुडके करुनूय इंग्लंड वतले, असो जातालो.

अँटलीची ही घोषणा आयकून सगळ्यांत चड खुशालभरीत जिना जाले. ज्या ज्या प्रान्तांनी काँग्रेसिची सरकारां चलतालीं तीं उडोवपाची एक कार्यावळ तांणी रोखडीच आंखून काडली आनी तीं उडोवपाकूय लागले.

हाचो पंजाबांत अनर्थाचो परिणाम जालो. थंयच्या शिखांक आनी हिन्दूंक जें भोगचे पडलें ते बिहारांतल्या मुसलमानां परस वा नोआखालींतल्या हिन्दू परसूय पाश्ट आशिल्ले.

पंजाबांत एके तरेची यादवीच सुरू जाली. वा म्हणुंया, मुस्लीम लीगेन गृहयुद्ध सुरू केल्ले.

फाटल्या कांय दिसां सावन गांधी हिसेचो उजो पालयत एका प्रान्तांतल्यान दुसऱ्या प्रान्तांत एका सारके भोंवत आशिल्ले. एके कडली परिस्थिती निस्तरावन जाता सर दुसरे कडेन उजो पेट घेतालो. पंजाबांत सुरू जाल्ले यादवीची खबर तांकां बिहारांत मेळ्ळी. खीणभर तांकां आपणाली आतां मैरेनची तपश्चर्याच फुकट गेल्ले वरी दिसले. पुणू ते निशेंले नात. तांगेलो पिंड अदम्य आशावादी मनशाचो

आशिल्लो. निशेंणी ते नकळच आशिल्ले. कोणाच्या तरी एका प्रस्नाक जाप दितना तांणी कांय दिसां पयलीं म्हळ्ळे, 'हंयेंक हुंवार येता तेन्ना उदक खोदोळ जाताच. पुणून हुंवार सासणाचो उरना. तो रोखडो देवता. तेन्ना मागीर नितळ उदक व्हांवपाक लागता....' चल्लां ताचे तांकां दुख्ख जाताले खरें. पुणून तांकां हाचो हुस्को जाय नाशिल्लो. तांगेलो आत्मविस्वास आकांताचो आशिल्लो. आपणाक वाट मेळटली हाची तांकां खातरी आशिल्ली. तांकां भंय एकेच गजालिचो आशिल्लो: हिसेचें हे चल्लां ते तांडव पळोवन तांगेले सांगाती सट्ट करून निशेंत म्हणपाचो, आनी हे निशेंणेचो तांगेल्या निर्णयांचेर नाका जाल्लो परिणाम जायत म्हणपाचो. पाकिस्तान दिलेना जाल्यार मुस्लीम लीग कोणाकूच सस्थ बसूंक दिवची ना, अशे मत तांगेल्या कांय सांगात्यांमदीं मूळ धरूंक लागिल्लें, तांणी पळेले.

हिन्दू पसून वेगळे सरपाची भास फकत मुसलमानांचेच जिबेर घोळटाली, अशें न्हय. देशी संस्थानां भितरलीं कांय संस्थानांय आतां हिन्दुस्ताना पसून वेगळीं सरपाची भास उलोवपाक लागिल्लीं. मदीं मदीं दक्षिण हिन्दुस्तानांतल्यान द्रविडीस्तानाचोय आवाज वयर सरिल्लो आयकूंक येतालो. उत्तर उदेंत वाटारांतले कांय आदिवासीय वेगळे रावंक सोदताले. असल्या ह्या घुस्पागोंदळांत कांयच न्हय जाल्यार, केन्द्र सरकार तरी घट आसपाक जाय आशिल्ले. तेच घट उरूंक नाशिल्ले. इंग्लंडांत सत्येर कोणूय येवं, मजूर पक्ष येवं वा दुसरो खंयचोय येवं, हिन्दुस्तानांत खरेलो शेक इंग्रज नोकरशायेचोच चलतालो. तिका काँग्रेसचो राग आशिल्लो. काँग्रेस म्हणिनाफुडें तिका कुर्रि जाताले. ती आपणाले दाव खेळपांत गुल्ल आशिल्ली. तिगेले चिथावणेन सगळे आपापणालीं पेपारीं वाजयत राविल्ले, तातूंत आनीक दोन शक्तिची भर पडिल्ली. हिन्दुंचो राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ म्हूण एक झुजारी पंगड आशिल्लो. तसो मुसलमानांचो नॅशनल गार्डूय आशिल्लो. दोगांयनी एकामेकांचे शिष्य जावन कायदो आपणाल्या हातांत घेतिल्लो. दोगूय जशे किते एका चित्तान, एका मत्तान देशांत यादवी मातोवपाच्या वावरांत गुल्ल जाल्ले. तरूय गांधी मात लेगीत गोंदळूक नाशिल्ले. हे परिस्थितींतल्यानूय वाट काडटले ह्या आत्म-विस्वासान ते वावुरताले.

परिस्थिती हाता भायर गेल्ली पळोवन खरे आनी सगळ्यांत चड गोंदळ्ळे ते वायसरॉय लॉर्ड वॅवेल. ते भियेवन काचाबुलूय जाल्ले आनी कित्याय किते करपाक लागिल्ले. अखेरेक अँटलीचेर तांकां परते आपोवन व्हरपाचो प्रसंग आयलो. तांचे सुवातेर नवे वायसरॉय म्हूण लॉर्ड माउंटबेटनाक धाडून दिले. हे विसावे आनी निमाणे वायसरॉय आशिल्ले.

कामांत हुशार, जागच्या जाग्यार निर्णय घेवपी आनी ते प्रमाण सडसडीत पावलां उखलपी म्हूण तांची नामना आशिल्ली. ते जागच्या जाग्यार निर्णय घेवपाचो अधिकारूय घेवन आयिल्ले. तांगेली घरकात्र ऍड्विना हिवूय एक मुत्सद्दी बायल-मनीस आशिल्ली. तिवूय तांच्या आधाराक आयिल्ली.

दिल्लींत पावल दवरिना फुडे ते रोखडेच लोकांच्या हातांत सत्या दिवपाच्या कामाक लागले. ती दिवपाचो नित्शय करुनूच ते आयिल्ले. परिस्थिती समजून घेवपाचो यत्न करता आसतनाच तांणी सगळ्यांत पयलीं जवाहरलाल आनी वल्लभभाई दोगांयची इश्टागत जोडली. उपरांत, गांधींची जोडपाच्या वावराक लागले.

गांधी बिहारांत भोंवताले. तांकां तांणी रोखडोच एक तेलेंग्राम धाडलो. आनी मेळपाची इत्सा उकतायली. बिहारांतले फुडले कार्यक्रम रद्द करून गांधी दिल्लीक गेले, दोगांय मजगतीं बारा तेरा दीस एका सारकीं मेकळेपणान उलोवणीं चल्लीं. काँग्रेस आनी लीग हांकां मातूय पडना जाल्ल्यान सरकार सारके चलना, अशे माउंटबेटनांनी तांकां सांगले तेन्ना गांधींनी तांकां म्हळे, 'ते सारके चलपाचेच ना. ते परस तुमी ते बरखास्त करात आनी नवे सरकार घडोवपाक जिनांक पाचारात'. आपूण उलयतां तो एका शिटूक राजपुरुषा कडेन - एका स्टेट्समॅनाकडेन - हे कळपाक माउंटबेटनांक मातूय कळाव लागलो ना. तांणी ही खबर आपणाल्या इंग्रज सांगात्यांक सांगली. सांगात्यांभितर फ्रान्सीस मुडी नांवाचो एकलो ऑफिसर आशिल्लो. जिनांचो एक दाट इश्ट. ताणे जिनांक 'पाकिस्तान हांव तुमकां घेवन दितां' म्हूण उतर दिल्ले. पुणून 'तुमी पाकिस्तानाचो हट सोडूंक जायना. आनी गांधींच्या जाळांत आपणाक घुस्पावन घेवंक जायना,' हे अटीर. ताणे जिनांक गांधींचे सुचोवणेची खबर सांगली. तेन्ना जिना सादूर जाले आनी मुडी सांगता तशें करपाक लागले.

जवाहरलाल आनी वल्लभभाई हांकां सरकारांत मुस्लीम लीगेचो खूब कोडू अणभव आयिल्लो. ते मुस्लीम लीगे कडेन इल्ली लेगीत सत्या दिवंक तयार नाशिल्ले. माउंटबेटनांनी गांधींची सुचोवणी तांच्या कानार घाली तेन्ना दोगांयनी 'च्ये, च्ये, च्ये, ही सुचोवणी सामकीं अवेव्हारीक' अशे म्हणून भायर मारली.

दोगांकूय गांधीं पसून वेगळावपाच्या कामांत माउंटबेटनांक येस मेळिल्ले.

माउंटबेटनांनी रोखडोच जिनांक पाकिस्तान दिवपाचो निर्णय घेतलो. पुणून जिनांक जाय आशिल्ले ते पाकिस्तान न्हय. जिना जाका 'खांपायल्ले आनी वायटी

लागून बरगेल्ले' म्हणटाले तें पाकिस्तान. पंजाब आनी बंगाल हांचे दोन कुडके केल्ले. माउंटबेटन दिवंक सोदतात त्या पाकिस्ताना आड जिना जेन्ना एक एक मुद्दो मुखार दवरपाक लागले तेन्ना माउंटबेटनांनी तांकां थंड उतरांनी सांगले, तुमचे हे सगळे मुद्दे देशाचे कुडके करपाआड लेगीत लागू जातले. तुमकां मेळटा तातूंत खोस मानून घेयात....'

जिनांनी येवजिले, सगळेच घेतलीं म्हूण रावलीं जाल्यार घडये सगळेच हातांतले वतले. ते परस जें मेळटा तें पयलीं घेवन उडयल्ले बरे.

जिनाक पटोवन जातकूच काँग्रेसीक पटोवपाक माउंटबेटनांक आतां चड तकालस घेवची पडली ना. काँग्रेस आयजवेर 'पयलीं स्वतंत्रताय मागीर वांटणी' अशें म्हणीत आयिल्ली. पुणून अंतरीम सरकारांत मुस्लीम लीगे वांगडा काम करून करून जवाहरलाल आनी वल्लभभाई दोगूय तिचेर इतले उबगल्ले की 'पाकिस्तान जाल्यार पाकिस्तान, पुणून जिनांक जाय ते न्हय, आमी दितले ते आनी तितलेच' दिवन उडोवचे आनी एक कटकट सासणाची ना करची ह्या मत्तार पाविल्ले.

माउंटबेटनाचे आगळेपण म्हळ्यार - जवाहरलाल आनी वल्लभभाई दोगांकूय तांणी पाकिस्तानाचे समर्थक केल्ले.

जिना आनी काँग्रेस दोगांकूय ओडून घेतले उपरांत रोखडोच माउंटबेटनांनी सत्तांतराचो दीस थारायलो: १५ ऑगष्ट १९४७.

लक्षांत दवरपा सारकी गजाल म्हळ्यार-

देशाच्या फुडाराची येदी म्हत्वाची ही थारावणी माउंटबेटन, वल्लभभाई आनी जवाहरलाल हांणी गांधीक सुलूस लागूंक दिनासतना घेतिल्ली. गांधी पाकिस्तान कशेच जावंक दिवचे नात म्हणपाचे तिगूय बेसबरे जाणा आशिल्ले. देखुनूच तिगांयनी तांकां हालिंच्या काळार चलिल्ल्या उलोवण्यां पसून पयस दवरिल्ले.

पुणून गांधींचे मान्यतायेची गरज आशिल्ली. ते बगर पाकिस्तान जावंक पावचेच नाशिल्ले. माउंटबेटनांनी आतां गांधींची मान्यताय मेळोवपाचे यत्न सुरू केले.

५६. एकले पडले

देश अखंड उरूंक जाय, ह्याच मत्ताचे गांधी आशिल्ले. हिन्दू आनी मुसलमान हीं दोन वेगळीं राष्ट्रां, हे तत्वूच तांकां मान्य नाशिल्ले. ह्यातत्वाक ते 'असत्य' लेखताले आनी असत्याकडेन ते कशेच जुळोवन घेवंक तयार नाशिल्ले. 'पाकिस्तान अगर बना तो वह मेरी लाश पर बनेगा' अशें ते सदां म्हणीत

आयिल्ले. आयज पाकिस्तान मान्य केले जाल्यार फाल्यां शिख उट्टले आनी शिखीस्तान मागपाक लागतले, परां किरिस्तांव उट्टले आनी ख्रिस्तीस्तान मागून वेगळे सरूंक पळेतले, अवेरां द्रविडीस्तान दिवपाक आमकां तयार जावचे पडटले- विघटनाची प्रक्रिया एक फावट सुरू जाली म्हणटकूच ती देशाचे कुडके कुडके करून उडयतली, हो तांकां भंय आशिल्लो. भंयूच न्हय, खातरी आशिल्ली. ही प्रक्रिया आडावची आसत जाल्यार कोणेंय नाका जाल्लें कितेंय मागलें म्हूण तें मेळना हे आयजूच स्पस्ट जावंक जाय ह्या मत्ताचे ते जाल्ले. हिसेन कितेंय मेळटा म्हणपाचे दिसून आयलें जाल्यार कितेंय मागपाक लोक सदां हिंसा करीत रावतले, अशेंय ते म्हणपाक लागिल्ले.

तत्त्वान ते पाकिस्ताना आड आशिल्लेच. आतां वेव्हाराचे नदरेनूय आड जाल्ले.

तांणी इंग्रजांक स्पस्ट उतरांनी सांगिल्ले, 'देशाचो नकसो बदलपाचो तुमकां अधिकार ना. तुमी वचपाचे थारायलां, बरे भाशेन वचात. तुमी वतकूच फाटल्यान हांगा अंधाधुंदी माततली ह्या हुसक्यान देशाची वांटणी करपाचो तुमकां अधिकार ना. अंधाधुंदिचे कितें करचे ते आमी पळोवन घेतात. आमच्या फुडाराचो हुसको काडपाची तुमकां गरज ना.'

इंग्रज हांगा आसात म्हणूच मुस्लीम लीगेचीं आडांगपणां चल्त्यांत - ते वतकूच सगळे जाग्यार पडटले, अशेंय तांचे मत जाल्ले.

तांगेलीं हीं मत्तां सगळे जाणा आशिल्ले. देखुनूच जावंये, ह्या निमाण्या दिसांनी पाकिस्तान दिवपाच्या प्रस्नाचेर वायसरॉय, मुस्लीम लीग आनी काँग्रेस हांचे मजगतीं जीं उलोवणीं चलतालीं तीं गांधींक कुशीन दवरून चलिल्लीं. इतलेंच न्हय, तर तांकां ह्या निर्णयाची सुलूस लेगीत लागूंक पावची न्हय, हाची सगळ्यांनी सारकी जतनायूय घेतिल्ली.

पुणून गांधींचे मान्यताये बगर निमाणे निर्णय घेवंक येनाशिल्लो. तांणी विरोध केलो जाल्यार पुराय 'माउंटबेटन येवजण' वाच्यार उबून वतली म्हणपाची जाणविकाय सगळ्यांक आशिल्ली, देखून गांधींक आपणावटेन ओडून घेवपाचे काम माउंटबेटनांनी आपणा आंगार घेतले.

माउंटबेटनांक पयले फावट मेळून गांधी जे बिहारांत गेल्ले ते बिहारांतूच भोंवताले. गांवां गांवांनी आनी घरांघरांनी भोंवंन लोकांच्या काळजाक जाल्ले घाय पेखोवपाच्या कामांत गुल्ल आशिल्ले. थंयच तांकां माउंटबेटनाचो 'मात्शे जाप दिवन वचात' म्हूण एक तेलेंग्राम मेळ्ळो. तो मेळनाफुडे गांधी रोखडेच उठून दिल्लीक आयले आनी नीट माउंटबेटनांक वचून मेळ्ळे.

माउंटबेटनांनी तांकां हिन्दू मुसलमानांचो प्रस्न कसो घुस्पत गेला, मुस्लीम लीगेक लागून अंतरीम सरकारांत जवाहरलाल आनी वल्लभभाईक कसल्या कसल्या

अडचणीक तोंड दिवचे पडटा बी हे वटेनच्यो ते वटेनच्यो जायत्यो गजाली सांगल्यो. आनी हो प्रस्न सोडोवपा खातीर आपणे जी येवजण तयार केल्ली - मुसलमानांक खंडीत पाकिस्तान दिवपाची - ती तांचे मुखार दवरली. गांधींनी फटक् करून उसळून म्हळे, 'च्ये, च्ये, च्ये, खंयचेच परिस्थितींत पाकिस्तान दिवंक जायना. खंयच्याच रुपांत दिवंक जायना. हिन्दू-मुसलमानांचो प्रस्न पाकिस्तान दिवन कसोच सुटपाचो ना. परतो, अदीक घुस्पतलो. जो प्रस्न भितरले भितर सोडोवपाचो तो अंतर-राष्ट्रीय रूप घेवन बसतलो' अशी जाप दिवन काँग्रेसीन आतां मेरेन हो प्रस्न सोडोवपा खातीर किते किते केले ते माउंटबेटनांक ते समजावन सांगपाक लागले. पाकिस्ताना आड तांचे जितलेय मुद्दे आशिल्ले तितलेय तांणी माउंटबेटनां मुखार दवरले आनी तांगेले येवजणेचो विरोध केलो. माउंटबेटनांनी सगळे थंडसाणेन आयकून घेतले आनी मागीर, मुमुख्यांनी हांसून ल्हवूच तांकां म्हळे, 'तुमकां घडये खबर नासत, काँग्रेसीन ही येवजण मान्य केल्या. काँग्रेस आयज तुमचे फाटल्यान ना, ती म्हजे फाटल्यान आसा.'

'आसत. पुणू देस म्हजे फाटल्यान आसा' गांधींनी फटक् करून जाप दिली.

पुणू खन्यांनीच देश तांचे फाटल्यान आशिल्लो व्हय? ना. देशाचेर तांचो प्रभाव आदले वरी आयज उरूंक नाशिल्लो. मुस्लीम लीगेच्या प्रचाराक लागून मुसलमान तांकां आपणाले सगळ्यांत व्हडले दुस्मान लेखपाक लागिल्ले. हे वटेन, मुसलमानांचे बळ मोडपा बदला तांकां बाबा-पुता करून गांधी तांचे बळ वाडयतात म्हूण हिन्दूय तांकां हिन्दू धर्माचे दुस्मान लेखपाक लागिल्ले. तांचे आड विखख आंकूंक लागिल्ले. बरे, जांकां हाता कडेन धरून तांणी आतां मेरेनच्यो सगळ्यो चळवळी चलयल्ल्यो ते काँग्रेसींतले तांगेले सांगाती तरी तांचे फाटल्यान आशिल्ले? ना. तांकां गांधींच्या आदर्शवादाची आतां आडखळ जावपाक लागिल्ली. ते गांधींक सोडून माउंटबेटनां फाटल्यान गेल्ले. माउंटबेटन तांच्या हातांत सत्या दिवपाक मुखार सरिल्ले. गांधीं कडेन तांकां दिवपा सारके बंदखण सोडून कितेंच नाशिल्ले. आनी बंदखणीक हे सगळे उबगल्ले. सगळे जाणटे जाल्ले.

गांधींक आयुष्यांत पयलेच फावट आपूण एकलों पडलां म्हणपाची खोलायेन जाणवीक जाली. इतलेच न्हय, तांकां आपणाली हारूय जाणवली.

काँग्रेस कार्यकारिणिचे बसकेत माउंटबेटनाचे येवजणेक तेको दिवपाचो थाराव आयलो. गांधी हे बसकेक हाजीर रावले. आपणाक मातू लेगीत सांगी नासतना तुमी येदो व्हडलो हो निर्णय घेतलो म्हूण पयलीं तांणी शीण काडलो. मागीर म्हळे, 'बरे आसा. तुमी तुमकां उतरान बांदून घेतल्यात. देखून हांव तुमच्या निर्णया आड वचना. पुणू ह्या थारावाक एक ल्हानशी दुरुस्ती सुचयतां. ती मानून घेयात. दुरुस्ती अशी: 'वांटणी करपाचे काम काँग्रेस आनी मुस्लीम लीग

हांणी एकठांय येवन करचें - इंग्रजी सत्येचो आधार घेनासतना' इतले एक वाक्य तातूंत जोडात.'

मात लेगीत येवजी नासतना जवाहरलाल फटक् करून सगळ्यांत पयलीं उसळ्ळे. 'This is impossible - अशें केन्नाच जावंक पावचे ना! मुस्लीम लीगेचो आमकां जो अणभव आयला ताची तुमकां जाणवीक ना. ती सोंपेपणान आनी बरे भाशेन कितेच जावंक दिवपाची ना' अशें म्हणून गांधींची ही सुचोवणी तांणी भायर उडयली. खरेपणानशीं, उतरान बांदून घेतिल्ल्या आपणाल्या ह्या सांगात्यांक उतरांतल्यान सोडोवपा खातीर तांणी ही सुचोवणी केल्ली. 'मुस्लीम लीग बरे भाशेन कितेच जावंक दिवची ना' हे ते बेस बरे जाणा आशिल्ले म्हूण केल्ली. हेच हे सुचोवणेचे म्हत्वाचे आंग आशिल्ले. जवाहरलालांच्या लक्षांत ते आयले ना ते नाच, बल्लभभाई, राजाजी, कृपालानी हांचे सारकेले आपणाक गांधींचे अनुयायी म्हणटल्यांच्याय लक्षांत ते आयले ना.

गांधी काँग्रेसिंतूय एकले पडिल्ले.

ना म्हळ्यार, खान अब्दुल गफ्फार खान एकलेच तांचे फाटल्यान उबे रावले. तांगेले पख्तुनी लोक केन्नाच पाकिस्ताना वटेन नाशिल्ले, सदांच विरोध करीत आयिल्ले. माउंटबेटनांचे येवजणेन ते आतां - तांकां नाका आसतना - पाकिस्तानांत पडटाले. 'तुमी आमकां कोलसुण्यांच्या तोंडांत उडयले' असो अब्दुल गफ्फार खानांनी शीण काडलो आनी 'हम तो तबाह हो गये' अशें म्हणून भळसभळस करून सभेत ते रडपाक लागले. बाकिच्या सगळ्यांनी थारावाक तेको दिलो. जयप्रकाश आनी लोहिया बसकेक निमंत्रित म्हूण हाजीर राविल्ले. दोगूय तटस्थ रावले. लोहिया मागीर चिटमिटल्यात: 'म्हज्या जिवितांतलो हो एक निर्णायक खीण आशिल्लो. देशाचे कुडके जाता आसतना ताचो विरोध करून हांव बंदखणींत गेलों ना, हाची म्हाका आयज अतिशय खंत भोगता' अशें तांणी उपरांत म्हळां. पुणून त्या वेळार ते कांयच उलयनासतना ओगीच बशिल्ले.

गांधी त्या दिसा जड अंतस्कर्णान घरा परतल्यात. खाटेर पडून एकले एकलेच आपणालागीं उलोवपाक लागल्यात: हांव आयज एकलो पडलां. म्हातारपणान तोंतेलां अशें जवाहरलाल आनी सरदारूय मानपाक लागल्यात. कितेंय आसूं, म्हाका जे समा दिसता तेच हांव करीत रावतलों. हांचीं सगळ्यांचीं पावलां चुकिचे दिकेन पडटात म्हणपाचे म्हाका स्पष्ट बरे दिश्टी पडटा. विभाजनाचे येदें व्हडले मोल दिवन जोडिल्ले स्वतंत्रतायेचो फुडार काळखी आसतलो, हेविशीं म्हाका इल्लोय दुबाव ना.... काय, हे सगळे सारके येवजितात आनी हांवूच एकलों काळखांत पडलों? हांवूच काळखांत पडिल्लों आसूं येता.... ते कशेय आसूं, ह्या म्हातार्याक विभाजनाचे मनस्ताप जाल्ले, ताचो तातूंत मात पसून वांटो

नाशिल्लो, इतले फुडल्या पिळग्यांनी मर्तीत दवरचे....' गांधी अशे जल्मांत पयलेच फावट बडबडल्यात.

कांय दिसांनी काँग्रेस महासमितिची बसका जाली. हे बसकेत १५३ आड २९ मतांनी थाराव पास जालो. फकत पुरुषोत्तमदास टंडन हांणी थारावाचो कडाडून विरोध केल्लो. गांधी हे बसकेत हाजीर राविल्ले. तांणी विभाजना आड आपणाले सदचे विचार स्पष्ट उतरांनी मांडले. पुणून थारावाक तेको दियात म्हूण सगल्यांकडेन मागले. तांच्यांनी थाराव आडावं येतालो. पुणून तांणी तो आडायलो ना. पास जावंक दिलो. अशे कित्या खातीर तांणी केले, ह्या प्रस्नाची जाप ते जे त्या वेळार उलयल्ले तातूंतूच आशिल्ली. तांणी म्हळ्ळे, 'तुमकां किते दिसता, म्हाका हो थाराव मान्य आसा म्हूण? म्हाका तत्वान तो निखालूस मान्य ना. हांव थारावाक विरोध करतलों आशिल्लों. पुणून तसो विरोध केल्लो जाल्यार हांवे आमच्या नेतृत्वाक आह्वान दिल्ले वरी जातले आशिल्ले. हांव आह्वानूय दीन आशिल्लों. पुणून ते दितना 'हे घेयात दुसरे नेतृत्व' अशे म्हाका सांगूंक मेळूंक जाय आशिल्ले. म्हाका तशे सांगूंक मेळना. देशामुखार दवरपाखातीर दुसरे नेतृत्व म्हजे कडेन आयज ना आनी ते निर्मितलों म्हळ्यार आयुष्य आतां चडशे उरूंक ना. म्हाका ७८ वर्सां जाल्यांत. आयच्या नेतृत्वाक दुबळे करून देश नेतृत्व-हीण करून वचप समा जावचे ना. म्हूण म्हाका हो कोडू घोंट पियेवंचो पडला.'

तांणी खान अब्दुल गफ्फार खानांक थंयच सांगिल्ले, 'आमी दोगूय अहिंसेचे पुजारी. हे परिस्थितींतल्यानूय आमी निर्शेनासतना वाट काडूंक जाय. तुमी थंय पाकिस्तानांत आनी हांवे हांगा हिन्दुस्तानांत रावन वाट काडपाची.'

नवे नेतृत्व दितीत काय म्हूण जयप्रकाश, लोहिया हांचे सारकेल्यांक तांणी तर्जून पळेल्ले. पुणून तांच्यांतूय तांकां ते मेळ्ळे ना, जे तांकां जाय आशिल्ले.

बरे, देश तरी तांचे फाटल्यान आसूंक जाय आशिल्लो. तोय नाशिल्लो. सगळे पिशे जाल्ले आनी कित्याय किते करपाक लागिल्ले. हिन्दू कुड्डे जावन मुसलमानांक मारताले आनी वयल्यान देश अखंड उरूंक जाय अशे म्हणटाले. ते किते करतात ते तेच नकळ आशिल्ले. कोणूच गांधीं फाटल्यान नाशिल्लो. ते एकले पडिल्ले, साप एकले पडिल्ले. तांणी विभाजनाक तेको दिलो ना. पुणून आपणा फाटल्यान कोणूच ना हे पळोवन विभाजनाक जो विरोध आशिल्लो तो मात तांणी फाटीं घेतिल्लो. आपणाक नवो कितेय उजवाड मेळटलो हे आशेन ते काळखांत आडखळत चलपाक लागिल्ले.

ते दिल्लींतले उठून कलकत्याक आयले. तांकां पर्थून नोआखालीक वचपाचे आशिल्ले. पुणून कलकत्याक पावनाफुडे तांकां थंयच गवर्नर आनी कांय मुसलमान

फुडारी येवन मेळ्ळे आनी म्हणपाक लागले, 'तुमी कलकत्यांतूच राविल्लें बरे. हांगा केन्ना किते जायत, सांगूंक येना. तुमची खरी गरज हांगा आसा.'

गांधींनी तांकां बांदून घेतले. म्हळे, 'हांव हांगा रावतां. पुणून नोआखालींत कांयच घडचे ना म्हणपाची दायकी तुमी घेवची पडटली.'

कलकत्यांतल्या मुसलमान फुडाऱ्यांनी ही दायकी आंगार घेतली. म्हूण गांधी कलकत्यांत रावले. हे खेपे तांचो राबितो बेलियाघाट नांवाच्या झोपडपट्टीन भरिल्ल्या एका घाणयाऱ्या वाठारांतल्या एका घरांत आशिल्लो.

ते बेलियाघाटांत आसतना १५ ऑगस्ट १९४७ हो दीस उजवाडलो. विभाजनाचे मोल दिवन जावं, पुणून त्या दिसा हिन्दुस्तान स्वतंत्र जाल्ले. अखबो देश त्या दिसा खोशयेन नाचलो. कलकत्यांतले हिन्दू मुसलमान जे काल पयर भेरेन एकामेकांच्या जिवार उठिल्ले तेय आयज एकामेकांक वेगो मारून रस्त्यार नाचपाक लागिल्ले. खिलाफतिचे मुस्तींतल्या वातावरणाचो कांय जाणाक उगडास जालो. पुणून जो दीस उदेवचो म्हूण गांधी जल्मभर कश्टल्ले तो दीस उदेलो त्या वेळार तांच्या मनांत इल्लीय खास नाशिल्ली. तांणी त्या दिसा उपास केलो. वार्तापत्रांक दिवपा खातीर पत्रक लेगीत काडपाची तांकां उमेद जाली ना. किते येवजिल्ले आनी किते जाले हे खतींत तांणी हो दीस सारलो.

हे खबरेक पंदरा दीस लेगीत जावंक नात- अकस्मात पंजाब पेटले. थंय शिखांचे आनी हिन्दुंचे आकांताचे हत्याकांड जाले. ह्या हत्याकांडाच्यो खबरी कलकत्यांतल्या हिन्दुंच्या कानार पडल्यो. ते बरोबर ते चवताळून उठले. एकतीस ऑगष्ठाक रातचे कलकत्यांतले हे चवताळून आयिल्ले हिन्दू एक व्हडलो जमो घेवन गांधी रावताले थंय आयले. घराचीं जनेलां दारां फोडून भितर सरले आनी मोट्या मोट्यान आड्डूंक लागले. एकल्यान गांधीचेर एक दांडो मोखून मारलो. तो दुसऱ्यान कोणे झेलून घेतलो म्हूण ते वाटावले. पुणून गांधींक हे एक व्हडले आह्वान कशे दिसले. असल्या वेळार तांकां एकाच दिव्यास्त्राचो उगडास जातालो. कलकत्ता शान्त जायसर आपूण अत्र उश्टावंचो ना, अशे म्हणून तांणी उपास सुरू केलो. आनी-

अजाप! खुबिल्ले कलकत्ता एका खिणांत शान्त जाले. हिन्दू, मुसलमान, शिख, सगळे 'उपास सोडात' म्हूण सांगपाक तांचे सरिं येवपाक लागले. ते कित्याक, जांकां गुंड म्हूण लोक वळखताले तांणीय आपूण जावन आपणालीं शस्त्रां अस्त्रां तांच्या पांयांसरी हाडून दवरलीं.

एके तरेचो चमत्कारूच घडून आयिल्लो. कलकत्यांत परत केन्नाच दंगे जावचे नात म्हणपाचे लोकांकडल्यान उतर मेळ्ळे तेन्नाच ते कलकत्ता सोडून पंजाबाक वचपाक भायर सरले.

आतां पंजाबान तांचे लक्ष ओडून घेतिल्ले.

गां धोनी दिल्लींत पावल दवरलां त्या वेळार दिल्ली उज्याच्या केणांनी हुलपताली. जाल्ले अशें-

पंदरा ऑगष्टाक हिन्दुस्तान स्वतंत्र जाल्ले आनी स्वातंत्र्या बरोबर मुस्लीम लीगेक पाकिस्तानूय मेळिल्ले. हिन्दू मुसलमानां मजगतचीं सगळीं झगडीं-किजिलां आतां सासणाचीं सोंपलीं असो सगळ्यांनी समज करून घेतिल्लो.

पुणून दोन दीस लेगीत वचूंक नात-

दिल्लीच्या स्टेशनार लाहोरच्यान आयिल्ली एक ट्रेन येवन उबी रावली. हिन्दुंच्या आनी शिखांच्या प्रेतांनी तुडूंब भरिल्ली. रोखडीच दिल्लीच्यान एक ट्रेन भायर सरली आनी लाहोरच्या स्टेशनार वचून थांबली: मुसलमानांच्या प्रेतांनी चिक्कार भरिल्ली.

अशें कितें जातलें अशें कोणाकूच दिसूंक नाशिल्ले. पाकिस्तान जाले तरूय पाकिस्तानांत रावतल्या हिन्दूंक आनी शिखांक अल्प-संख्य म्हूण सगळे तरेचे संरक्षण मेळटलें अशें जिनांनी उतर दिल्ले - माउंटबेटनांकूय दिल्ले, काँग्रेसीकूय दिल्ले आनी हिन्दुस्तानांतली काँग्रेस तर सगळ्या अल्प-संख्य लोकांक सदांच आपले मानीत आयिल्ली.

पुणून हे वयल्या पांवड्यार थरिल्ले. लोकांच्या पांवड्यार हे तरेचे उतर कोणेच कोणाक दिवंक नाशिल्ले.

तातूंत माउंटबेटनांनी एक आकांताची चूक केल्ली. पाकिस्तानांत पंजाबाचो एक वांटो वतालो. पुणून ज्या दिसा पाकिस्तान जालां त्या दिसा खंयचो वांटो वतलो हे तांणी स्पस्ट करूंक नाशिल्ले. ते पाकिस्तान दिवन जातकूच तीन दिसांनी - म्हळ्यार, सतरा ऑगस्टाक केले. परिणाम: पंजाबाचो बऱ्यांतलो बरो वांटो पाकिस्तानांत गेल्लो तें पळोवन शिख उरसळ्ळे. ते आपणाली तिडक उक्तावपाचे येवजितात थंय आसात - तांच्या घरां-दारांक मुसलमान उजो घालतात तो तांणी पळेलो. ते सामकेच चवताळ्ळे. एक दोन दिसां भितरूच आपणालीं घरां-दारां, बेसां-भाटां, उद्येग-धंदे, सगळ्याचेर तुळशी-पत्र सोडून पळून वचपाचो प्रसंग तांचेर आनी हिन्दुंचेर आयलो.

लाखांनी शिख आनी हिन्दू पाकिस्तानांतल्यान हिन्दुस्तानांत आयले.

हिन्दुस्तानांत हाची दुसरी कितें प्रतिक्रिया जातली आशिल्ली? हिन्दुस्तानांतल्या मुसलमानांचेरूय हावळ आयली. हिन्दू आनी शिख तांच्याय घरांक हांगा उजो घालपाक लागले. तांचेरूय घरां-दारां, बेसां-भाटां, उद्येग-धंदे सगळ्याचेर उदक

सोडून पाकिस्तानांत वचपाचो प्रसंग तांणी हाडलो.

सुमार देड क्रोट लोक ते वटेनचो हे वटेन आयलो आनी हे वटेनचो तेवटेन गेलो.

इतल्यांत सोंपूंक ना -

सुमार स लाख लोक एकामेकांक मारून तेवटेनच्यान हेवटेन येतना वाटेर हेवटेनचे लोक तेवटेन गेल्ले दिश्टी पडले तेन्ना सगळे एकामेकांच्या आंगार धांवून गेले आनी आपणाक भोगलां ते पानवळ दुसऱ्यांक भोगोवन आयले. मुसलमान दिश्टी पडनाफुडे शिखांचे आनी हिन्दुंचे पित्त खवळचे. तशे, हिन्दू वा शिख दिश्टी पडनाफुडे मुसलमानांचे रगत उसळचे.

तरण्या चलयांचेर तर आकांताचे संकश्ट कोंसळ्ळे. तांकां उबारून व्हरप, तांचे शीळ लुटप आनी मागीर तांकां पावणेर काडून एकामेकांक दिवन उडोवप - असलीं मनीस-भायरेपणां मुसलमानांनी केलीं तशीं हिन्दुंनी आनी शिखांनीय केलीं.

आंग शिशिरून येवपा सारकी भयांकृत गजाल म्हळ्यार, सगळ्यांच्या आंगांत जसो कितें मथुरेतलो कंस रिगिल्लो आनी ताणे सगळ्यां कडल्यान आवयचे हांडीर ल्हान भुरगे दिश्टी पडले रे पडले, ताका पांयांक धरून ओडून काडूंक लायिल्ले आनी एकतर वणटीर आपटून मारूंक लायिल्ले वा दोनूय पांयां मदीं चिड्डून तांचीं अर्दां करूंक लायिल्लीं. चेगिझ खानाच्या नांवार लेगीत जमा जावंक नात जातल्यो इतल्यो निष्ठुर करण्यो - स्वराज्याच्या एक दोन सप्तकां भितरूच - हिन्दू, मुसलमान, शिख तिगांनीय केल्ल्यो.

हिन्दुस्तानांत जे घडटाले ते, म्हणुंया, प्रतिक्रियेच्या रुपान घडटाले. लोकांच्या पांवड्यार सूड-बुध्दीन घडटाले. पुणून पाकिस्तानांत जे घडटाले ताचे फाटल्यान सरकार आशिल्ले. सरकार ते पोलिसांचो आदार दिवन घडोवन हाडटाले. एकूच पुगवो पुरो हाचे खरेपण दाखोवन दिवपाक. सर फ्रान्सीस मुडी हे जिनांचे दोस्त पाकिस्तान जालां त्या वेळार अस्तम पंजाबांत गवर्नर म्हूण कारभार पळेताले. तांची ५ सप्टेंबर १९४७ ह्या दिसा जिनांक बरयल्ली एक चीट उजवाडा आयल्या. हे चिटयेत ते म्हणटात-

I am telling everyone that I don't care how the Sikhs get across the border; the great thing is to get rid of them as soon as possible— हांव सगळ्यांक सांगीत आसां: शिख शिमे पेल्यान कशे वतात हाचो म्हाका हुसको ना, पर्वाय ना. जाता तितले बेगीन ते हांगासल्ले गेल्ले म्हाका जाय.

पाकिस्तानाच्या ह्या धोरणाक लागून हिन्दू आनी शिखांचे थव्यार थवे हिन्दुस्तानांत येवपाक लागले. आनी ते हरियाणा, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, दिल्ली, सगळेकडेन शिंपडत गेले.

दिल्लींतलो दर एकलो चवथो मनीस पाकिस्तानांतल्यान आयिल्लो निर्वासीत आशिल्लो. जण एकल्यान आपणालीं मनशां आपणाल्याच दोळ्यां मुखार मुसलमानांनी

कचाकच मारून उडयल्लीं पळेल्लीं. घोव पाविल्लो जाल्यार ताची बायल पावूंक नाशिल्ली. मेल्ली वा उबारून व्हेल्ली. बायल पाविल्ली जाल्यार घोव पावूंक नाशिल्लो. मेल्लो वा शेणिल्लो. भुरगीं पाविल्लीं जाल्यार तांचीं आवय-बापूय पावूंक नाशिल्लीं. तांकां मारून उडयल्लीं तांणी खासा आपणाल्या दोब्यांनी पळेल्लीं.

कोण कोणाक धीर दितलो आशिल्लो!

सगळ्यांचोच आवरो उडिल्लो. सगळ्यांचोच धीर खचिल्लो.

ह्या उज्यांत तेल ओतपी कांय खबरोय वाऱ्या वांगडा पातळपाक लागल्यो. पाकिस्तान घेवन मुसलमान धादोशी जावंक नात; ते आतां दिल्लीय घेवंक सोदतात. अस्तम पाकिस्तानाक आनी उदेंत पाकिस्तानाक जोडपी आठशें मैलांचो एक कुरैदोर उबो करून तो आपणाल्या ताब्यांत घेवंक सोदतात; दिल्लींतल्या मुसलमानांच्या घरांचो झाडो घेतलो जाल्यार थंय बॉम्ब पिस्तोलांच्यो राशी मेळटात - बॉम्ब पिस्तोलां तयार करपी कितले-शे कारखानेय मेळ्ळ्यात - हे तरेच्यो खबरो निर्वासितांच्या कानार पडपाक लागल्यो. निर्वासीत आदींच भियेवन थतर वितर जाल्ले. तांतूंत ह्यो खबरो कानार पडल्यो म्हणटकूच तांकां दुबाव येतालो: धरंया, मुसलमानांनी हांगाय आमचेर आगळिको केल्यो जाल्यार, सरकारा कडल्यान आमकां संरक्षण मेळटले व्हय? मेळटले म्हणपाची जाप तांकां मेळनाशिल्ली. 'ज्या सरकारान पाकिस्तान दिले ते सरकार आमचे संरक्षण किते करतले, कपळ?' अशे तांणी म्हणचे आनी 'आपूण आपणाक, देव समेस्तांक' ह्या न्यायान कायदो आपणाल्या हातांत घेवचो, अशें जाल्ले.

निर्वासितां भितर जे श्रीमंत आशिल्ले तांची नदर दिल्लींतल्या मुसलमानांच्या घरांचेर आनी पसऱ्यांचेर आशिल्ली. ते आपणालीं घरां आनी पसरे पाकिस्तानांत सोडून आयिल्ले. तांचे बदलाक आपणाक हांगासल्ल्या मुसलमानांचीं घरां आनी पसरे मेळूंक जाय- आमचो हक तो- अशे ते समजूंक लागिल्ले. केन्ना केन्ना तांणी ह्या घरांनी बळयां भितर सरचे, पसरे हातांत घेवचे आनी पोलिसांनी येवन तांकां धरून व्हेले म्हणटकूच तांणी खुबचे, मस्ती करची. तांणी मस्ती केली म्हणटकूच पोलिसांनी तांकां धरून भितर घालचें वा पेटचें. हाका लागून ते सामकेच हाता भायर गेल्ले. 'ह्या चोरांनी आमकां नाडल्यात आनी हांगा हे सुसेगाद बरे आपणालो धंदो करतात. हांकां पानवळ भोगोवंकूच जाय' अशे तांकां दिसचे आनी 'पाकिस्तान जाय आशिल्ले न्हय तुमकां? मागीर, हांगा कित्याक रावल्यात, वचात पाकिस्तानांत' अशे म्हणून तांणी तांच्या आंगार धांवून वचचे. ते अशे धांवून गेले म्हणटकूच पोलिसांनी मदीं पडचे. तांकां मदीं पडिल्ले पळोवन निर्वासितांक सरकाराची तिडक मारची आनी 'कसले सरकार हे? आमकां संरक्षण दिवचे बदला तांकां-शें दिता?... पाड पडूं आशिल्ले ह्या सरकाराचे. मरूं आशिल्ले सगळे फुडारी... गांधी, नेहरू, आझाद, सगळ्यांक मारून उडोवंक जाय' अशे

दांतवोंठ चाबून तांणी म्हणचे.

अशें कितें घडटलें म्हणपाचो कोणाकूच अदमास नाशिल्लो. जवाहरलाल, वल्लभभाई, माउंटबेटन, सगळ्यांकूच केले कितें आनी जाले कितें, अशें जाल्लें. पाकिस्तान दिवन आमी व्हडली चूक केली असो पच्छाताप तांकां जावपाक लागिल्लो. आतां कितें करचे, तेच तांकां येवजनाशिल्लें.

सगळे गांधींची वाट पळेत बशिल्ले. कितेंय केल्यार तेच करूंक पावतले अशें सगळ्यांक दिसताले. कलकत्यांत तांणी निकतोच एक चमत्कार घडोवन हाडिल्लो. -खऱ्यांनीच तो एक चमत्कार आशिल्लो. कित्याक, कलकत्यांतलो मनीस जनावरां पास्ट जाल्लो. तो सोंपिपणान साबुद्दीर येत अशें कोणाक दिसूंक नाशिल्लें. गांधींनी ताका मनशांत हाडिल्लो आनी हिन्दू-मुसलमानां मजगतचे दुस्मानकायेचो उजो ताचेकडल्यान पालोवनूय घेतिल्लो. उपरांत थंय केन्नाच दंगे जालेनात. हाचो प्रभाव 'एक सैनीक आनी एक प्रशासक' ह्या नात्यान माउंटबेटनांचेर सगळ्यांत चड पडिल्लो. जे पन्नास हजार सैनिकांक जमचे नाशिल्ले ते ह्या एका मनशान बंगालांत घडोवन हाडिल्लें- हो आमचो 'one-man boundary force'- ह्या उतरांनी तांणी गांधींची तुस्त-तोखणायूय केल्ली. देखून माउंटबेटनां सयत सगळे गांधींचेर नदर दवरून राविल्ले.

चार सप्टेंबर सावन. दिल्लींत दंगे सुरू जाल्ले, ताच्या पांच दिसां उपरांत गांधी दिल्लीक पावले. पंजाबांत वचपाचो बेत करून ते आयिल्ले. पुणून दिल्ली उज्याच्या केणांनी हुलपता ते पळोवन दिल्लींतूच रावले. जेमेरेन दिल्ली शान्त जायना ते मेरेन हांगासल्लो हांव खंयच वचपाचो ना, अशें म्हणून तांणी थंयच बसकण मारली.

हे खेपे तांकां 'बिर्ला भवनां'त रावचे पडले. कित्याक, जे भंगी कॉलनींत ते सदां रावताले ती निर्वासितांनी भरिल्ली.

दिल्लींत आनी भोंवतणच्या वाटारांत निर्वासितांच्यो कितल्यो-श्यो 'छावण्यो' पडिल्ल्यो. एके एके छावणेंत वचून लोकांचीं दुख्खां समजून घेवपाचो वावर तांणी दिल्लींत पावना फुडे सुरू केलो. आवय मुखार धुवेन घोवाघरच्या लोकांनी दिल्ली त्रासांच्यो खबरी रडुरडून सांगच्यो तशेंच निर्वासीत आपणे भोगिल्ल्या त्रासांच्यो आनी सोशिल्ल्या दुख्खांच्यो खबरी गांधींक रडु-रडून सांगपाक लागले. निर्वासितांच्यो ह्यो दुखेस्त कथा आयकतां आयकतां गांधींचेय काळीज रडूंक लागचे. कांय कडेन लोकांनी तांकां घेराव घालचो. तुमी पाकिस्तान कशें दिले, म्हण तापु-तापून विचारचे आनी तुमकांच लागून आमकां हे सगळे भोंगचे पडले अशें म्हणून तांकां चरचरीत गाळी संवच्यो. मान सकल घालून गांधींनी त्यो मोन्यांनी आयकून घेवंच्यो. अश्या वेळार तांगेले नातिच्या - मनुच्या - दोळ्यांतल्यान दुकां व्हांवपाक लागचीं. गांधींनी तिका म्हणचे, 'बावड्यांनी खूब सोंसलां. तांकां

हक आसा म्हाका गाळी संवपाचो. म्हाका गाळी घालून तांचे दुख ल्हव जाता जाल्यार ते हांवे जावंक दिवंक जाय’.

असल्या ह्या वातावरणांत लोकांक गांधी किते सांगतले आशिल्ले? नोआखालींतल्या हिन्दूंक वा बिहारांतल्या मुसलमानांक सांगिल्ले तेच? हय. तांचेकडेन तेंच एक वखद आशिल्ले. पुणून ते ते दुसऱ्या संदर्भात सांगपाक लागले. तांणी निर्वासितांक स्पष्ट उतरांनी सांगले, ‘पाकिस्तानांतल्यान आयिल्ल्या जण एकल्या निर्वासिताक - हिन्दूंक आनी शिखांक - तागेल्या जल्म-गांवांत परतो व्हरून वसयना - तागेलें घर, तागेले बेस-भाट ताका परते मेळोवन दिना ते मेरेन हांव सस्थ बसपाचें ना... पुणून ह्या कामाक तुमी म्हजे हात घट करूंक जाय. म्हाका तुमचो आधार जाय.’

कसलो आधार?

हांगासल्ल्या मुसलमानांक तुमी संरक्षण दिवंक जाय. तांकां कसलेच त्रास जावंक जायनात.

मुसलमानांनी इतलेय हे आमकां भोगयल्ले आसतनाय?

हय. तांकां तुमी आपणाले व्हडले भाव कशे दिसूंक जाय. तांचे हीत तुमच्या हातांत सुरक्षित आसा अशें तांकां दिसूंक जाय.

पुणून पाकिस्तानांत किते जालां ते तुमी पळोवंक ना? थंयच्या मुसलमानांनी आमचीं घरां-दारां लुटल्यांत, आमचीं देवळां मोडल्यांत... आमचे हाल-हाल केल्यात.

हांव जाणां. पुणून पाकिस्तानान जे केले तेच तुमी हांगा करूंक जाय अशें ना. पाकिस्तानांतल्या मुसलमानांनी हिन्दूंक आनी शिखांक त्रास दिले म्हूण हांगासल्ल्या मुसलमानांक तुमी त्रास दिवंक जायनात.... दुश्टांक जेन्ना दुश्टांचेच रितीन तुमी जाप दिवंक वतात तेन्ना दुश्ट तुमचे गुरू जातात. तुमी दुश्टांक तुमचे गुरू करूंक फावना.

पुणून हो उपदेस निर्वासितांक उस्तऱ्यां वतालो. गांधी किते उलयतात ते तांकां समजनाशिल्लें. कोणाकडेन उलयतात तेय कळनाशिल्ले. निर्वासितांकडेन तांचो ‘संवाद’च जावंक पावनाशिल्लो.

म्हत्वाचे म्हळ्यार, निर्वासितां भितरलो कोणूच परतो पाकिस्तानांत वचूंक तयार नाशिल्लो.

हातूंत भर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या कार्यकर्त्यांनी घाल्ली. ही हिन्दुत्ववादी संघटना फाटल्या कांय वर्सा सावन इंग्रजां परस चड काँग्रेसी आड आनी काँग्रेसी परस चड गांधी आड विखाळो प्रचार करीत आयिल्ली. आतां तिका चवताळ्ळेले, खुबिल्ले निर्वासीत आयतेच मेळिल्ले. गांधीक लागुनूच हे संकश्ट देशाचेर कोंसळ्ळां, गांधी हे हिन्दुंचे एक व्हडांतले व्हड दुस्मान हे तरेचो प्रचार तिणे निर्वासितां भितर सुरू केलो. संघाच्या कार्यकर्त्यांचे एके सभेक गांधी गेले. सुमार

पांचशे कार्यकर्ते जमिल्ले. शिखांचे एके सभेकूय गेले. थंय लाखभर शिख जमिल्ले. दोनूय सभानीं तांणी जमिल्ल्यांक स्पस्ट उतरांनी सांगले, तुमी अ-सहिष्णुतायेचे हे जे विख्ख पातळायतात तांतूंतल्यान हिन्दू धर्माचो आनी शिख धर्माचो तुमी फोणूच खणटले. तुमच्या लक्षांत ही गजाल येना, कित्याक, तुमच्यो कोणाच्योच तकल्यो आयज जाग्यार नात, तुमच्या हातान देशाचे लुकसानूच चड जातले.' परिणामः लोक अदिकूच चवताळ्ळे. तांकां गाळी घालून चिटयो बरोवपाक लागले. दिसपट्टयो असल्यो हजारांनी चिटयो तांकां मेळपाक लागल्यो. 'तुमकां जितोच फोणांत पुरूंक जाय' - ह्या अर्थाची एक चीट तांणी 'हरिजनांत त्या वेळार छापिल्ली आनी जाप दिल्लीः तुमी म्हाका जितो पुरशात. पुणून एक लक्षांत दवरत, हांव जे आयज सांगतां तेच फोणांतल्यान हांव तुमकां मोट्या मोट्यान आड्डून सांगतलों...' डॉ. जॉन होम्स म्हणटातः He was great. But he was never so great as in these dark hours .

सत्य कोडू आसले तरूय ते मनशान उलोवंक जाय. कोडू सत्य केन्ना कोणाच्या वायटाक पडूंक ना, परतें, बऱ्याक पडलां, अशे ते मानीत आयिल्ले. 'पाकिस्तानांतल्या मुसलमानांच्यो आगळिको थांबोवच्यो आसत जाल्यार हिन्दुस्तानांतल्या हिन्दुंच्या आनी शिखांच्या आगळिकांचो निषेध करूंक जाय' अशे ते म्हणपाक लागिल्ले. सुमार चार म्हयने ते, हे भाशेन, देवाक गवाय दवरून वावुरले. देवाचेर तांचो आकांताचो भावार्त आशिल्लो. तो सगळ्यांक बरी बुद्द दितलो, असो तांकां विस्वास आशिल्लो.

पुणून तांकां कोण सारको समजून घेनाशिल्लो.

बरे, सरकार तरी सारके चलूंक जाय आशिल्ले. तेय सारके चलनाशिल्ले. आचार्य कृपालानी काँग्रेसचे अध्यक्ष आशिल्ले. आपणाक काँग्रेसचे सरकार विस्वासांत घेना, अशें म्हणून तांणी अध्यक्षपदाची सोडचीट दिली. तांचे सुवातेर समाजवादी फुडारी आचार्य नरेन्द्र देव हांकां वेचून काडचे अशी गांधींनी सुचोवणी केली. जाल्यार काँग्रेसीन ही सुचोवणी भायर मारली. बदलाक राजेन्द्र प्रसादांची वेचणूक केली. गांधींनी राजेन्द्रबाबूंक हे पद घेवं नाकात म्हूण सांगिल्ले आसतनाय तांणी ते भिडेक पडून घेतले. सरदार पटेल आनी मौलाना आझाद हांकां केन्ना पडनाशिल्ले. आतां सरदार आनी जवाहरलाल एकामेकां पसून पयस वचपाक लागिल्ले. सरदार गांधीं पसुनूय ल्हवू ल्हवू पयस गेल्ले. तांगेलो गांधींच्या फुडारपणावयलो विस्वास उडून गेल्लो.

दिल्ली तर अशी पेटिल्ली की डॉ. झाकीर हुसेना सारकेल्या राष्ट्रवादी मुसलमानाक उकत्यार भोंवंक मेळनाशिल्ले. हिन्दुत्ववादी लोक तांगेले 'जामिया मिलिया' हे संस्थेक उजो घालपाचेय बेत रचूंक लागिल्ले. मौलाना हबीबुर रहमान हे परिस्थितिचेर इतले उबगल्ले की एक दीस तांणी गांधींकडेन येवन मागलेः

म्हाका इंग्लंडाक धाडपाची कितेय वेवस्ता करात. कित्याक, हांव मुसलमान जाल्ल्यान म्हाका आतां हिन्दुस्तानांत सुवात उरूंक ना आनी पाकिस्ताना आड सदां राविल्ल्यान पाकिस्तानांतूय उरूंक ना.

पाकिस्तानान अवचीत काशिमराचेर घुरी घाली आनी गांधींनी फिलीप नॉथेल बेकर आनी हरिस अलेक्झांडर हांचे सारकेल्या इंग्रजांक मर्दी घालून प्रस्न सोडोवचो अशें म्हळ्ळे आसतनाय जवाहरलालांनी तो माउंटबेटनांचे सांगणेन संयुक्त राष्ट्र संघांत व्हेलो.

पाकिस्तानाक मान्यताय दिल्ली तेन्ना हिन्दुस्तानाच्या ॲसेम्ब्ल्यांतल्यान पंचावन क्रोट रुपये पाकिस्तानाक दिवचे अशें थरिल्लें. पाकिस्तानान काशिमराचेर घुरी घाली हे निमित्त करून वल्लभभाईंनी ते आडावन दवरले. 'तुमी दिल्ली उतर मोडटात' असो गांधींनी शौण काडिल्लो आसतनाय वल्लभभाईंनी तो कानामनार घेवंक नाशिल्लो.

तांगेले सांगातीय तांचे आयकनाशिल्ले.

असल्या कितल्याश्या कारणांक लागून गांधींची व्यथा एकासारकी वाडत गेल्ली, अखेरेक तांणी आपणाल्या अस्त्रालयांतले निमाणें अस्त्र भायर काडले. तीन दीस खोलायेन येवजून उपरांत तेरा जानेवारी १९४८ ह्या दिसा तांणी उपास सुरू केलो. आपणाक संपूर्णपणान देवाच्या हातांत दिवन ते मेकळे जाले.

हे खेपेचो तांगेलो हो उपास आयुष्यांतलो पंदरावो उपास आशिल्लो आनी तो प्राणांतीक आशिल्लो. तो सगळ्यां आड आशिल्लो. पाकिस्ताना आड आशिल्लो. आपणाल्या सांगात्यां आड आशिल्लो तसो सद्-बुद्धी होगडावन बशिल्ल्या मुसलमान, हिन्दू-शिखां आडूय आशिल्लो.

खासा आपणाले असाह्यते आडूय आशिल्लो.

उपासाची खबर कानार पडना फुडे वीज पडची तशें-शें किते जाले. सगळ्यांत पयलीं पाकिस्तानांतले हत्याकांड फटक् करून बंद जाले. मुस्लीम लीगचे फुडारी फाटल्या धा वर्सां सावन गांधींक मुसलमानांचे दुस्मान मानीत आयिल्ले. तेच सगळ्यांत चड हुसक्यांत पडले. निर्वासितां भितरले जे 'मरता जाल्यार मरूंदी गांधींक' अशें पयल्या दिसा म्हणटाले ते 'ना ह्या मनशाक मरूंक दिवंक जायना' अशें दुसऱ्या दिसा म्हणपाक लागले. पांच दिसां भितर हिन्दू, शिख, मुसलमान धर्मांचे सगळे फुडारी 'दिल्लींत आतां दंगे जावपाचे नात अशें लेखी उतर गांधींक दिवपाक 'बिलां भवनां'त आयले.

लक्षांत दवरूंक जाय: हिन्दू महासभेचे आनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचेय फुडारी आयिल्ले.

अठरा जानेवारीक गांधींनी उपास सोडलो. पुणून-

दोन दिसां उपरांत, वीस जानेवारीक, ते प्रार्थनेक बशिल्ले आसतना एकल्यान तांचेर एक हात-बाँम्ब शेवटून मारलो. ते बशिल्ले थंयच्यान पन्नास वार पयस

तो पडिल्ल्यान ते वाटावले.

बॉम्ब शेंवटून मारपी मदनलाल नांवाचो एक तरणाटो पंजाबी निर्वासीत आशिल्लो. महाराष्ट्रांत गांधीं आड एक कूट शिजतालो तातूंत तो सामील जाल्लो.

३० जानेवारी १९४८....

दनपरां चारांक सरदार वल्लभभाई तांकां मेळपाक आयले. जवाहरलालां कडल्या मतभेदां संबंदान तांचीं वर भर उलोवणीं जालीं. गांधी केन्ना प्रार्थनेचो वेळ चुकयनाशिल्ले. आयज तांकां पांच मिणटांचो कळाव जाल्लो. ते बेगीबेगीन उठले. सदचे वरी मनु आनी आभा हांच्या खांदार हात दवरून कुडींतल्यान भायर आयले. तांकां येतात ते पळोवन प्रार्थनेक आयिल्ले पांचशें-एक लोक तांकां वाट करून दिवपाक कडेक सरिल्ले.

जिस्त ह्या वेळार एकलो तरणाटो लोकांक धुकलीत सगळ्यां मुखार येवन उबो रावलो. गांधींक पळोवन ताणे ओणव घेतलो. तो गांधींच्या पांयांक हात लावन नमस्कार करता जातलो, अशे धरून मनून ताका कुशीन काडपाचो यत्न केलो. ताणे मनूक धुकलून आपणालो हात सोडोवन घेतलो. आनी गांधीं मुखार येवन तो उबो रावलो. बोल्सांतल्यान पिस्तोल काडले आनी एका फाटल्यान एक अश्यो तीन गुळयो गांधींचेर सोडल्यो.

पयली गुळी लागना फुडे मुखार चलपाक उखल्लेले गांधींचे पावल जमनीक तेंकून थांबले. नमस्कार करपाक वयर काडिल्ले हात सकल गळ्ळे. अजुनूय ते आपणाल्या पांयांचेर उबे आशिल्ले. इतल्यांत दुसरी आनी तिसरी गुळी लागली.

तिसरी गुळी तांचे काळीज चिरून गेल्ली.

‘हे राम’ म्हणून गांधी जमनीर कोसळ्ळे.

गांधींची हत्या करपी हो तरणाटो हिन्दुत्ववादाचे मोट्यांतले मोटे समर्थक विनायक दामोदर सावरकर हांचो पट्टशिष्य आशिल्लो.

सावरकरांच्या कुड्ड्या हिन्दुत्ववादान बुध्दा उपरांतच्या सगळ्यांत व्हडल्या हिन्दुचो - एका युगपुरसाचो - बळी घेतिल्लो. गांधी ही व्यक्ती ना जाली. पुणून गांधी हो विचार ना जाला व्हय? तो ना जावं येत व्हय? अखल्या संवसाराचे तो आतां लक्ष ओडूंक लागला. ओडीत आसा....

एकविसावो शेंकडो ताचो.

